RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI.

KNJIGA 144.

RAZREDI FILOLOGIJSKO-HISTORIJSKI I FILOSOFIJSKO-JURIDIČKI.

54.

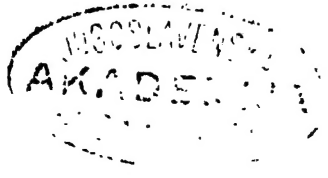

U ZAGREBU 1900.

KNJIŽARA JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE (DIONIČKE TISKARE).

Digitized by Google

Dionička tiskara u Zagrebu.

Digitized by Google

Sadržaj.

	Strana
O metafizičkom sustavu Wundtovu. Dio treći. O supstanciji. Od dra. Antuna Bauera	1— 39
Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku. Napisao dr. Fr. Vrbanić	40—131
O tragičnom problemu u Bogoviću „Stjepanu, posljednjem kralju bosanskom“ i u analognih značajih svjetske dramske literature. Napisao dr. Franjo Marković	132—197

Digitized by Google

Digitized by Google

O metafizičkom sustavu Wundtovu.

Dio treći. O supstanciji.

Čitao u sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 25. studenoga 1899.

PROF. DR. ANTUN BAUER.

Ispitujući noetička načela Wundtova sustava, razabrali smo, da on dosuđuje objektivnu vrijednost našemu spoznanju s obzirom na spoljašnji svijet jedino pojmovnoj, razumnoj spoznaji. Od osobite je dakle znamenitosti za našu svrhu, kad hoćemo da ispitamo metafizički sustav Wundtov, da razmotrimo, kakovo objektivno znamenovanje dosuđuje Wundt pojmovima razuma. O tom on raspravlja u trećem dijelu svoga „Sustava mudroslovlja".[1]

Ne ćemo se zabaviti ispitujući, kako Wundt tumači osnovne oblike pojmova razuma i njihov logički razvoj. Trebalo bi i ovdje mnogo toga s pohvalom istaći, a opet bi valjalo koječemu i prigovoriti. Poimence ne možemo naći pravoga sklada između onoga, što je naučavao u prvom dijelu „Sustava mudroslovlja" govoreći o mišljenju uopće, i između onoga, što ovdje naučava o pojmovima. Ne ćemo se nadalje osvrtati ni na to, kako on shvata i tumači *čiste pojmove (reine Formbegriffe)*, jer je poglavito naša zadaća, da ispitamo njegov metafizički sustav, a u ovom su obziru od osobite znamenitosti *pojmovi, kojima poimamo samu zbiljnost (reine Wirklichkeitsbegriffe)*, te ovamo poimence pripadaju: *supstancija, uzročnost* i *sveza*. U ovoj ćemo raspravi razmotriti samo nauku Wundtovu o supstanciji.

1. Noetička osnovanost pojma supstancije.

Pitanje o supstanciji tako je znamenito u mudroslovlju, da se od vajkada smatralo jednim od glavnih pitanja; tako je odlučno, da do odgovora na ovo pitanje u mnogome stoji čitav smjer raznih

[1] Vidi System der Philosophie, s. 217—350.

Digitized by Google

mudroslovnih sustava. Tako je već Aristotel smatrao ovo pitanje najznamenitijim, prvim, gotovo jedinim pitanjem, kojim se valja baviti u metafizici.[1] I Wundt je supstanciji posvetio veliku pažnju i u svojoj „Logici" i u svome „Sustavu mudroslovlja".[2] Mi ćemo se ponajglavnije osvrtati na ovo potonje djelo, a koliko bude potrebno, posegnuti ćemo i za prvim. U „Sustavu mudroslovlja" ispituje Wundt iznajprva, kako je pojam supstancije noetički osnovan u tri glavna mudroslovna sustava: racijonalizmu, empirizmu i transcendentalizmu.

Za ishodište ovoga iztraživanja uzima Wundt onu oznaku supstancije, po kojoj se ona općenito shvata kao *„osnov pojava, koje podaje iskustro"*. U ovoj definiciji nalazi Wundt sadržane dvije biljege, koje su bile odlučne za smjerove, u kojima se razvijao pojam supstancije. Supstancija se prema ovoj definiciji shvata ponajprije kao osnov iskustva, dok ona sama nije iskustvu dohvatna; onda se shvata kao bitak u opreci s pojavama, što znači, da se supstancija poima kao nešto samo sobom zbiljsko, dok su pojave samo bilo kakovim subjektivnim uvjetima promijenjena tvorevina ovoga zbiljskoga.

Obje ove biljege, kaže Wundt, stoje među sobom u potpunoj opreci. Supstancija bi imala biti neki zbiljski bitak, koji je doduše osnov iskustva, ali sama supstancija nije predmet iskustva: ona je za iskustvo transcendentna, te mi pojam supstancije samo primišljamo iskustvu kao dopunu iskustva, i za *to je oraj pojam uvijek samo hipotetičan i dvojben.* S druge bi opet strane imala supstancija biti upravo zbiljski bitak, a sve što nam podaje iskustvo, samo je pojava, koja nas puti na ovaj zbiljski bitak: *supstancija se dakle smatra kao nešto bezuvjetno,* te prema tomu *pojam supstancije ne bi smio biti dvojben, niti ikako neizvjestan.*

Wundt sada pokazuje, da ovih opreka nijesu mogle izgladiti ni metafizičke teorije o supstanciji, kao što ni iskustveno i transcendentalno mudroslovlje.

Glavni razlog ovomu neuspjehu nalazi Wundt u krivom osnovnom stajalištu noetičkom, s kojega polaze ovi sustavi, kad hoće da riješe

---

[1] „Καὶ δὴ καὶ τὸ πάλαι τε καὶ νῦν καὶ ἀεὶ ζητούμενον καὶ ἀπορούμενον, τί τὸ ὄν, τοῦτό ἐστι τίς οὐσία. Τοῦτο γὰρ οἱ μὲν ἓν εἶναί φασιν οἱ δὲ πλείω ἢ ἕν, καὶ οἱ μὲν πεπερασμένα οἱ δὲ ἄπειρα. Διὸ καὶ ἡμῖν καὶ μάλιστα καὶ πρῶτον καὶ μόνον, ὡς εἰπεῖν, περὶ τοῦ οὕτως ὄντος θεωρητέον τί ἔστι". Metaph. VI. c. 1.

[2] Log. (II. Izd.) s. 524—557. — System s. 267—292.

Digitized by Google

ovu opreku, a stoji u tom, što drže, *da se predodžba i objekat izvorno razlikuju.* Mi pak mislimo, da ovaj razlog nije odlučan, da ne stoji, jer je i mimo ovaj razlog neuspjeh shvatljiv i očit, dok opet Wundtu ništa ne pomaže njegovo osnovno noetičko stajalište o apsolutnoj istovetnosti predodžbe i objekta.

Metafizičke teorije o supstanciji karakteriše Wundt ovako: Ove teorije nastoje ukloniti spomenutu porječnost tako, što uče, da je pojam supstancije počelo, koje pretječe svako iskustvo, te premda je s obzirom na naše iskustvo transcendentno, za spoznaju je našu ipak imanentno. Supstancija je dakle po ovom mišljenju *nešto samo sobom izvjesno, nešto nužno* (ein schlechthin Gewisses, Denknothwendiges). Po ovoj bi se naime teoriji ideja pravoga predmeta imala nalaziti od početka — a priori — u duhu našem, te treba samo, da je logički obradimo, razvijemo, da dođemo do neposredne spoznaje supstancijalne zbiljnosti.

Noetičku neosnovanost izvornih, dakle duhu našemu prirođenih ideja, Wundt ovdje ne pobija, već samo kratko i posve istinito spominje, da svi objektni pojmovi tek nastaju u nama ili neposredno od empirički danih objekata, ili logičkom obradbom njihovom tj. u povodu logičkih pobuda, koje izviru iz svojstava empiričkoga objekta. Ovime je već zaista pokazana noetička neosnovanost onih metafizičkih teorija racijonalističkoga mudroslovlja, koje prihvataju izvorne, dakle prirođene ideje. Ali imade i drugih metafizičkih teorija, koje naučavaju, da je supstancija nešto izvjesno, nešto nužno, pak uz to odlučno zabacuju prirođene ideje.

Protiv metafizičkih teorija navodi Wundt ovdje samo jedan stvaran razlog. On veli: Supstancija bi imala biti po ovom mišljenju nešto izvjesno, nešto nužno, a hipotetičku narav pojma supstancije ipak dokazuje to, što i ovi sustavi upadaju u porječnosti, čime se ruši tvrdnja o apsolutnoj izvjesnosti supstancije. Ovoga razloga ne možemo prihvatiti.

Wundt ponajprije ne navodi tih porječnosti, a on nije uvijek dosta oprezan u upotrebi izraza „oprečan“ i „porječan“, a ipak stoji, da svaka opreka još nije porjeka. Pa kad bi napokon ovi sustavi u tumačenju supstancije upali upravo u porječnosti, zar bi tim odmah bilo dokazano, da supstancija nije i ne može biti nešto izvjesno, nužno? Onda ne bi ni prva načela mišljenja bila izvjesna i nužna, kakovima ih smatra i sam Wundt; jer imade sustava mudroslovnih, koji neka od njih zabacuju, a drugi im opet poriču

Digitized by Google

ontološku vrijednost, a priznavaju im vrijednost samo za imanentnu upotrebu našega mišljenja.

Nadalje pobija Wundt sasvim pravo i istinito iskustveni i transcendentalni sustav, ali, velimo, i opet bez obzira na svoje osnovno noetičko stajalište.

Empirizam poriče prirođene ideje. Pojam objekta nastaje od predodžbe, a ova nastaje u nama u povodu utjecanja zbiljskih objekata na naša ćutila. Zbiljskomu dakle objektu najbolje odgovara pojam onda, kad se kod njegove tvorbe strogo ograničujemo na počela dana nama u ćutima, a da im niti što dodajemo, niti što oduzimamo. Tim se pak pojam supstancije steže jedino na ono, što nam je dano u iskustvu; supstancija se pretvara u empirički predmet, a u njemu je nestalo svih oznaka supstancije. Empirički naime predmet nije drugo, nego više ili manje promjenljiv skup među sobom spojenih, neposredno nam danih pojava: tomu pak ne pripada ime supstancije.

Ovim je Wundt nepobitno utvrdio, da u senzualističkom mudroslovlju ne može biti ni govora o supstanciji u metafizičkom smislu, ali za ovu svrhu ne treba stajati na noetičkom načelu o apsolutnoj istovetnosti predodžbe i objekta. Jer ako mi uopće ne spoznajemo ništa drugo, nego samo ono, što nam ćutila *neposredno i sama sobom* javljaju, onda se sve naše spoznanje tiče samo ćutnih kvaliteta, samo pojava: onda više ne može biti govora o pojmu supstancije u metafizičkom smislu. Svi naime iskustveni predmeti, koliko su ćutni, koliko smo ih ćutima zamjetili, nijesu drugo, nego neka skupna pojava, sastavljena od više ili manje trajnih i prolaznih ćutnih počela. Pa ako senzualistički prirodoslovci ili dušoslovci ovakove iskustvene predmete, koliko su po nekim iskustvenim ćutnim počelima trajni, zovu supstancijama, nijesu to nipošto supstancije u metafizičkom smislu. Senzualistička noetika mora voditi do negacije supstancije. Ako uskrisitelj modernoga senzualizma, Locke, nije dopro do ove konsekvencije, učinio je to Hume, a čine i moderni pozitivisti, kojima su metafizičke supstancije „sablazni mašte“, ili kako Paulsen veli „sasvim neostvarive kombinacije od predodžbenih počela“.[1]

Lijepo napokon pokazuje Wundt, kako je noetički neosnovano poimanje supstancije u transcendentalnom mudroslovlju, koje nekako

[1] „Völlig unrealisirbare Combinationen von Vorstellungselementen“. Über den Begriff der Substanzialität. Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, 1877. S. 488—513.

Digitized by Google

stoji u sredini između empirizma i racijonalizma. S racijonalizmom drži, da je pojam supstancije logički izvoran, da je našoj duši prirođen; s empirizmom pak steže upotrebu ovoga pojma na same empirički dane osjete. Po ovom naime mišljenju nastaje u nama već predodžba uzajamnim djelovanjem subjekta i objekta tako, da nam objekat pruža tvar osjeta, a subjekat imade u sebi gotove likove: za osjetnu spoznaju prostor i vrijeme, a za razumnu spoznaju pojmove. Ovakav je subjektivni i apriorni lik i pojam supstancije. Prema ovomu shvatanju spoznajemo mi samo pojave, a razum naš imade tu sposobnost, da iskustvenu građu reda u pojmove, što se nalaze apriori gotovi u njemu samu, te moramo ostati uvijek svijesni toga, da ovako spoznanomu svijetu ne pripada objektivna zbiljnost. Naše se dakle spoznanje ne tiče objekata, koji opstoje neovisno o nama, već se tiče samo naših u pojmove svrstanih predočaba. Biće po sebi *„das Ding an sich"* ostaje za uvijek transcendentno za naše spoznanje, a empirički objekat ostaje za uvijek istovetan s predodžbom; sam pak predodžbeni objekat — pojava — jest proizvod empirički danih osjeta i naših subjektivnih apriornih spoznajnih likova.

Kako Wundt vrlo zgodno primjećuje, dobiva supstancija u ovom shvatanju sasvim drugo znamenovanje. Ona je još samo toliko osnov pojava, što nam ih daje iskustvo, koliko je subjektivni uvjet za svaki pojedini pojam empiričkoga predmeta, a nije zbiljski bitak, koji bi bio objektivni osnov empiričkih pojava. Supstancija je dakle po ovom mišljenju zaista nešto apsolutno, apriorno, nužno; ali ona nije ništa zbiljsko, objektivno.

Ni zato, da se pokaže noetička neosnovanost ovoga mišljenja, ne treba se postaviti na Wundtovo noetičko načelo o izvornoj i apsolutnoj istovetnosti predodžbe i objekta. Sasvijem dotječe istaknuti protiv ovoga sustava, što i Wundt vrlo dobro čini, da ovakovo poimanje spoznaje ne zadovoljava empiričkih, realnih znanosti; ono ih dapače čini nemogućima. Ovakovo se poimanje nadalje suproti rezultatima noetike, kad uči, da su tvarna i lična počela spoznaje izvorno tako razlučena, da se lična počela nalaze u nama a priori gotova, dok su u istinu izvorne samo objektivne i logičke pobude za ovo razlučivanje.

Prema svemu se ovomu vidi, da transcendentalno mudroslovlje Kantovo, koje hoće da stoji nekako u sredini između senzualizma i racijonalizma s prirođenim idejama, spaja u sebi i zablude jednoga i drugoga sustava.

Digitized by Google

Kako dakle Wundt? Pojam supstancije nije nipošto izvoran. U pojmu predmeta (das Ding), koji u običnom iskustvu sasvim zastupa supstanciju, još nijesu sadržana bitna svojstva supstancije; jer empirički predmet nije osnov, već je sadržaj iskustva, niti se pomišlja trajan, već promjenljiv. Kada Kant uzima, da je već u predodžbi pojedinačkoga predmeta sadržan pojam trajnoga supstrata pojava za to, što se mogu sve pojedine biljege nekog predmeta promijeniti, a da predmet ostane isti, pobija Wundt ovo umovanje ovako. Da mi koji tjelesni predmet smatramo jednim istim predmetom u promjenama svojstava njegovih, tomu dotječe njegova *prostorna samostalnost* i *prostorno-vremena neprekidnost samih promjena njegovih*, što nam sve neposredno pruža samo iskustvo. Pa se ipak, nastavlja Wundt, u ovim svojstvima nalaze silujuće pobude, u povodu kojih je logička obradba pojma empiričkoga predmeta morala voditi do pojma supstancije.

Supstancija prema tomu nije pojam, koji bi imao iskustvo tek mogućim učiniti, već je nasuprot pojam, koji je moguć tek na osnovu iskustva, jer nastaje samo logičkom obradbom iskustva.

Sve je ovo istina i to stara istina, te se podudara sa naučavanjem peripatetičko-skolastičkoga mudroslovlja, koje je od vajkada naučavalo, da pojam supstancije, kao što uopće svaki općeniti pojam nastaje samo logičkom obradbom iskustvene građe. Ali mi idemo i dalje pa kažemo: kako je ovakav postanak i razvoj objektivnoga pojma supstancije u peripatetičko-skolastičkom mudroslovlju shvatljiv i osnovan, tako je po Wundtovoj noetici neshvatljiv i neosnovan.

Wundt ponajprije ovdje neprestano govori o empiričkom predmetu kao o zbiljskom, objektivnom predmetu, a ipak je konačan uspjeh njegove noetike s obzirom na iskustvenu spoznaju bio taj, da je empirički, predodžbeni objekat prestao biti zbiljski objekat. Upravo sva — tvarna i lična — počela predodžbenoga objekta nijesu po Wundtu drugo, nego samo subjektivne činjenice naše svijesti. A u čemu stoji logička, pojmovna obradba iskustva u Wundtovoj noetici? Pojmovi po njegovoj nauci nijesu nikakove posebne, od predočaba bitno različite duševne tvorevine, već su samo apercepcije nekih počela same predodžbe. Gdje imade u ovakovom noetičkom sustavu jošte osnova za pojam supstancije? Ako logička, pojmovna obradba iskustva nema biti ništa drugo, nego apercipovanje i uzajmičenje iskustvenih počela, kako onda možemo doći do objektivnoga pojma supstancije, kako do spoznaje zbiljskoga supstancijalnoga bitka, koji se ima pomišljati kao osnov pojava

Digitized by Google

koje nam podaje iskustvo? Od samih iskustvenih počela ne dade se sagraditi nešto, što je neiskustveno, što je za iskustvo transcendentno, što je neiskustven, ali zbiljski osnov iskustva, kakovim se pomišlja supstancija.

Ako su povrh toga sva počela predodžbenoga objekta čisto subjektivne činjenice naše svijesti, a logička obradba nije drugo, nego apercipovanje, kako ga Wundt shvata i tumači, kako možemo ovakovim apercipovanjem čisto subjektivnih činjenica doći do spoznaje zbiljskoga bitka, a takovim se ipak pomišlja supstancija? Što koristi za ovu svrhu Wundtovo noetičko stajalište, njegovo naime načelo o izvornoj istovetnosti predodžbe i objekta u izvornom predodžbenom objektu, kad je predodžbeni objekat uvijek samo fenomenalan, kad je prestao biti zbiljski objekat?

Drugačije stoji stvar u peripatetičko-skolastičkom mudroslovlju. Po ovom su naime shvatanju pojmovi od osjetne predodžbe bitno različite, apstrahovanjem načinjene posebne psihičke tvorevine, kojima možemo poimati i neosjetne predmete, a kad njima i poimamo osjetne predmete, formalni je objekat njihov uvijek neosjetan. Ovakav je pojam upravo i pojam supstancije. Sve je ovo već u kratko razloženo u prvom i drugom dijelu.

Po našem dakle mišljenju čini Wundt sasvim pravo, kad odbacuje i pobija, da bi se pojam supstancije nalazio apriori gotov u nama; pravo nadalje pokazuje neosnovanost pojma supstancije u senzualističkom mudroslovlju, ali ni njega ne štiti njegovo noetičko stajalište od prigovora, što ih sam iznosi protiv senzualizma i fenomenalizma. U ovom i jest razlog, što ni Wundt nije izgladio onih opreka, što ih je našao u pojmu supstancije, kako će se vidjeti iz njegova naučavanja o supstanciji.

2. Što je supstancija po Wundtovu shvatanju?

Logička obradba iskustva, koja vodi pojmu supstancije, može se obaviti na dva bitno različita načina: *čisto pojmovnom apstrakcijom* i *znanstvenom determinacijom, koju upravlja iskustvo*. Kod pojmovne je apstrakcije jedino ishodište obični pojam bića ili predmeta (der Dingbegriff), i na njemu se neposredno obavljaju općenita apstrahovanja, te se ona primjenjuju i iskustvenoj zbiljnosti i transcendentnim idejama, kojima se dopunja zbiljnost, da se zadovolji potreba uma za jedinstvenim poimanjem svijeta. Ova je obradba starija, i njom se od vajkada služilo mudroslovlje. Obradba znanstvene, iskustvom ravnane determinacije, mlađa je, i njom se služe

Digitized by Google

posebne iskustvene znanosti, poimence prirodne znanosti. Ove je znanosti nagnala težnja za što je više moguće jednostavnim i neporječnim spojem iskustvenih činjenica, da predpostave za sve iskustvene predmete neki supstrat, različit od samih iskustvenih pojava. Ove su dvije obradbe iskustva dva oblika tvorbe pojmova, koji se svuda dopunjaju. Jednoj i drugoj hoće Wundt da dosudi njezino pravo.

a) *Metafizička obradba pojma supstancije.*

Wundt vrlo dobro spominje, da logička apstrakcija, na kojoj je osnovan razvoj metafizičkih pojmova o supstanciji, nije vodila jednim korakom od *empiričkoga predmeta* do *supstancije;* već su se prije razvili još apstraktniji pojmovi, od kojih je najznatniji pojam *bića* ili *bitka.*[1] U ovom pojmu, kaže Wundt, mogu se razlučiti tri momenta, koja se pomišljaju ujedinjena u savršenom pojmu bitka, a među sobom čine stepenicu od tri pojma. Kako su ova tri pojma bitka sve manjega opsega, neposredno se razbira iz tri oprečna pojma. Ponajprije shvatamo *bitak* kao nešto, čemu je oprečno *ništa (Sein — Nichts).* Ovako shvaćen bitak označuje samo to, da imade neki objekat našega mišljenja, bez svake daljnije oznake ovoga objekta. Određenija je već opreka, u kojoj stoje pojmovi *bitak i jav (Sein — Schein).* U ovom slučaju označuje pojam bitka, da imade neki objektivno dani objekat mišljenja — *zbiljnost (die Wirklichkeit)* Napokon je treća i posljednja opreka, u kojoj stoje pojmovi *bitak i nastajanje (Sein — Werden)* U ovom slučaju znači bitak *nešto zbiljsko, nepromjenljivo, nešto trajno;* a potpuna opreka svakomu nastajanju, zgađanju shvata se samo pojmom *apsolutno trajnoga bitka.*

Pojmove: *ništa, jav* i *nastajanje* zove Wundt korelatne pojmove bitka, i da se valjano odredi pojam supstancije, stoji do toga, kako će se ona tri momenta, što se nalaze u pojmu bitka, staviti u neograničen spoj s ova tri korelatna pojma. Wundt u kratko pokazuje, kako to nije uspjelo starom mudroslovlju. Da vidimo, kako on određuje pojam supstancije.

Samo između *bitka* i *nebitka ili ničesa* takova je opreka, da se ona ne može izravnati. Drugačije je već s pojmom *java.* I jav je već neki bitak, koliko bitak znači nešto u opreci sa ništa. Budući dakle da je i jav već nešto, treba neki posredni pojam, koji ukida

[1] Nama rabi „*biće*“ za „*das Seiende*“, a „*bitak*“ za „*das Sein*“.

Digitized by Google

opreku između bitka i java. Ovakav je pojam *„pojava“* (Erscheinung).[1] Pod pojavom shvata se jav već kao neki način bitka, jer pojava označuje bitak u njegovoj uzajmici sa subjektom, koji spoznaje. Pojava dakle znači bitak, kakav je za subjekat u opreci prema bitku, kakav je po sebi. Ovako pojava nije više oprcka, već je akcidens bitka.

Još obilatijim je sadržajem u opreci s bitkom *nastajanje*. Samo ako se bitak shvati kao apsolutno nepromjenljiv, isključuje on iz sebe svako nastajanje. Budući pak da je nastajanje, zgađanje, takav pojam, koji tok pojava to više zahtijeva, što se je manje u pojmu bitka uzeo obzir na promjenljivost bitka, to se mora pojam bitka tako dopuniti, da ne isključuje nastajanja. Lijepo nam ovdje dolazi u pomoć pojam pojave. Bitku može se ostaviti njegova trajnost, kad se prizna promjenljivost oblika, u kojima je dan spoznajnom subjektu. Dakako da ova promjenljivost pojava opet ne bi mogla opstojati, kad tomu nebi bilo razloga već u samom bitku. Na dva načina može se to pomišljati. Ili se sam bitak smatra promjenljivim, ili se počelo promjena smatra samo kao akcidens bitka, te trajnost bitka ostaje netaknuta.

Prvo shvatanje razara pojam trajnoga bitka, te vodi Heraklitovoj nauci o vječnom nastajanju, mijenjanju. Za to je metafizičko umovanje u glavnim smjerovima nužno napredovalo poglavito na drugom putu: trajan bitak ostaje, ali se on podjedno pomišlja kao počelo promjena. Time, što se bitak poima kao počelo promjena, tumači se mijenjanje pojava; a opet time, što je bitak nepromjenljiv, tumači se trajna zakonost ovoga mijenjanja. Ovako je izčeznula opreka između nastajanja i bitka, jer je sam bitak postao počelo nastajanja, a kao počelo svega nastajanja jest uzročnost.

Pošto se ovako pojava shvata kao akcidens bitka, a mijenjanje kao uzročnost bitka, ostaje sam bitak kao supstancija. Za pojam supstancije dobivaju se ovako dvije oznake; jedna izvire iz pojma bitka, a druga iz sveze, u kojoj stoji bitak s dopunjujućim korelativnim pojmovima. Prema tomu se dade definicija metafizičke supstancije rastaviti u ove dvije rečenice:

1. *Supstancija je sama sobom* (an sich allein) *zbiljska, trajna podloga stvari;* 2. *sva promjenljivost pojava osniva se na uzročnoj tvornosti supstancije.*

[1] Ovo objašnjuje, zašto smo za *„Schein“* prihvatili riječ *„jav“* — prema Vukovu rječniku: ni strva ni java = etwa der Schein — jer onda za „Erscheinung“ sasvim lijepo pristaje već udomaćena riječ *„pojava“*.

Digitized by Google

Sada Wundt pokazuje historijski razvoj metafizičkih sustava nastalih iz obradbe pojma supstancije te se osvrće poimence na Spinozu, Leibniza i Herbarta. Poglavito je oznaka trajnosti, nepromjenljivosti, najznatnije utjecala na ovaj razvoj. Na trajnosti se osniva apsolutna samostalnost i neograničenost Spinozine supstancije, koja je „ens per se existens", što je samo drugi izraz za apsolutno trajan bitak. Isto tako obuhvataju trajnost kao bitno svojstvo i Leibnizove monade i Herbartovi reali. I u jednostavnosti monada i reala jasno se odsijeva trajnost, jer je samo ono trajno, nepromjenljivo, što je jednostavno. Na drugi još jedini način dolazi se do istoga uspjeha, ako se supstancija pomišlja sastavljena tj. ako se supstancija shvati kao jednota, koja obuhvata sva bića. Beskonačnost ili neograničenost dakle Spinozine supstancije i jednostavnost monada i reala potječe iz istoga vrela: oboje su jedino moguće tvorevine ideje trajne supstancije.

A kako je u ovim nazorima obrađeno drugo svojstvo supstancije, njezina naime uzročnost? Spinozina beskonačna supstancija je zadnji i za to pravi uzrok svega pojedinačkoga, koje se, ako se pravo shvati njegova narav, može svagda pomišljati samo kao učinak, a nigda kao uzrok. Pa kako sve ograničeno iščezava prema neograničenomu bitku, ne tiče se promjenljivost pojedinačkoga neograničene supstancije: zbroj njezinih svojstava ili stanja ostaje uvijek isti. Ovo pomišljanje mora se odreći svakoga pokusa, da pojmovno istumači empiričku zbiljnost, kad ono ne dopire dalje od općenite misli, da se pojedinačko ima poimati „sub specie aeternitatis". Ovo je pomišljanje samo oblik religioznoga poimanja svijeta. Nasuprot u sustavima, koji prihvataju jednostavne supstancije, dobija uzročnost neprispodobivo veće znamenovanje. Jednostavna supstancija svagda je tvorna sila, bilo da se njezina uzročnost shvata kao čisto unutrašnja, kao što kod Leibnizovih monada, bilo da nastaje tek u povodu sunazočnosti s drugim jednostavnim bićima, kao što kod Herbartovih reala. Koliko se ipak u ova dva sustava uzročnosti supstancije pripisuje veće znamenovanje, toliko se jače potamnjuje trajnost supstancije. Supstancija kao trajan bitak ima biti nepromjenljiva, a kao tvorna sila ne samo što izvodi promjene, već se mora i sama mijenjati, jer se tvornost njezina pomišlja kao unutrašnja, koja izvodi izmjenu vlastitih stanja. Zato ujedinjivanje ovih dvaju svojstava u pojmu supstancije vodi neotklonivo unutrašnjoj porječnosti. I Wundt kaže, da se ipak s pomoću takova

Digitized by Google

sustava može dajbudi pokušati pojmovno istumačiti empiričku zbiljnost, premda on obuhvata nerazrješivu porječnost.

Nije li ovo zaista žalostan, neutješan uspjeh metafizičkih tvorba pojma supstancije! Što nam je uopće držati do ovoga razvoja? Nije li već sam začetak ovoga razvoja takav, da se ovim putem uopće ne može doći do pojmovne spoznaje zbiljnosti? Ovako pita i Wundt, i on se ne sumnja ni malo izjaviti, da ni ne može biti drugačiji uspjeh svih tih metafizičkih nastojanja. Jer kako bi bilo vjerojatno, nastavlja Wundt, da bi se na osnovu najopćenitijih apstrakcija, koje su mišljenju bile moguće već na najranijem stupnju razvoja, dalo polučiti takovo shvatanje zbiljnosti, da ga sav mukotrpan rad empiričkih znanosti u glavnome više ne bi mogao promijeniti? Nitko ne će poreći, da pojmovi bitka, java i nastajanja imadu kao najopćenitije apstrakcije iz činjenica iskustva svoje znamenovanje; ali može li naše mišljenje razlučivanjem i spajanjem ovih pojmova, kako se ono obavljalo u različitim obradbama pojma supstancije, išta utvrditi za zbiljska bića? Ovo se je moglo sa smionošću tvrditi, dok se je pouzdano držalo, da su pojmovi bitka, supstancije i uzročnosti iz samoga prapočela bitka rođeni oblici našega mišljenja, da su bîti, koje se samo zato nalaze u nama kao pojmovi, što i izvan nas imadu zbiljnost. Ovaj nazor ipak samo prenosi krivu prispodobu o predmetu i slici njegovoj od predočaba i na pojmove. Ovo će, čini nam se, prema Wundtovom noetičkom stajalištu, biti prva i osnovna zabluda, a onda nastavlja: Tko si je dao račun o logičkim pobudama onih općenitih apstrakcija, tomu ne će ostati nepoznato, da nam upravo ono, što se činilo starim metafizičarima kao znamenito svjedočanstvo za zbiljnost, stvarnost onih pojmova, njihova naime općenitost, otima mogućnost, u njima naći adekvatne pojmove zbiljnosti. Ta upravo ova općenitost sili nas ovdje, da svaki pojam dopunimo drugim pojmom suprotna (entgegengesetzt) sadržaja, te je upravo u bivstvovanju ovakovih suprotnih pojmova najrječitije svjedočanstvo protiv njihove zbiljnosti. Kušalo se ove opreke izgladiti i pretvoriti ih u dopunjujuće oznake. Jer, kako smo vidjeli, dok se supstancija sa svojstvima dobljenima iz pojma bitka pomišlja kao općenito i posljednje počelo zbiljnosti, upada pojam uzročnosti supstancijine sam sobom u nerazrješivu porječnost, čim se s njegovom pomoću pokuša tumačiti empirička zbiljnost.

Činilo bi se dakle prema svemu ovomu, da su svi metafizički sustavi, osnovani na pojmovima bitka i supstancije, zaista bez svake

Digitized by Google

cijene. Ove konsekvencije Wundt ne izvodi, već dapače kaže, da bi onaj, koji bi ovo ustvrdio, morao bez svake pažnje mimoići utjecaj, što su ga ovi sustavi izvodili na znanosti. Ne gledeći na to, kako su ovi sustavi poslužili pokusima za transcendentnu *dopunu* zbiljnosti, ispunili su oni i u okviru nastojanja oko suvisle spoznaje empiričke zbiljnosti onu zadaću, koja odgovara općoj uzajmici mudroslovlja prema posebnim znanostima. Ovi su sustavi posebnim znanostima neprestano u pamet dozivali zadaću općenite i jedinstvene spoznaje zbiljnosti i predali im niz općenitih nazora, koji su se mogli zamisliti kao riješenje ovoga zadatka, da ih točnije ispitaju. Posebne su se znanosti, gdje im je trebao pojam supstancije, i poslužile kojim od metafizičkih sustava, ali ne kao trajnim osnovom, već kao privremenim nazorom, ispitivale ga, dopunjale i ispravljale, dok mu nijesu dale oblik, u kojem je mogao zadovoljiti njihovoj potrebi. Jamačno bi posebne znanosti bile mogle i neovisno od metafizičkih tvorba doći do takovih hipoteza, ali je neosporiva historijska činjenica, da ni koji od općenitih nazora, koji su danas odlučni u pojedinim znanostima, nema svoga podrijetla u njima samima, već u mudroslovlju. Pa kako je metafizičko apstrahovanje već iscrplo sve moguće glavne smjerove tvorbe pojma supstancije, može se očekivati, da će se zadaće zamijeniti, pa da će sada imati mudroslovlje, da djelomice razilazeće se tvorbe pojma supstancije, kako su ih razvile prirodne znanosti, dovede u sklad i ispita ih s pomoću spoznajne kritike, što prirodoslovlje zanemaruje ponajviše poradi toga, jer zaboravlja, da se u svim hipotezima o supstanciji radi jedino o *pojmovnim konstrukcijama*, a ne o zornim objektima ili predmetima, koji bi morali biti istovetni s određenim zornim objektima.

b) *Pojam supstancije u prirodnim naukama.*

Pojmovnom je dakle analizom Wundt došao do definicije supstancije, koja se sastavlja od ove dvije rečenice: *supstancija je sama sobom zbiljska, trajna podloga stvarî; promjenljivost pojava osnivca se na uzročnoj tvornosti supstancije.* Daljnja je ipak metafizička obradba ovih sustava završila tako, da metafizički pojam supstancije obuhvata nerazrješivu unutrašnju porječnost, koliko se naime supstancija poima kao jednostavan i nepromjenljivo trajan bitak i ujedno kao osnov promjena svojom uzročnom tvornošću.

S ovakovim uspjehom, ili bolje neuspjehom, na polju metafizičke obradbe pojma supstancije prelazi Wundt na područje iskustvenih znanosti: prirodoslovlja i dušoslovlja. Je li dakle na ovom polju

Digitized by Google

uspjelo znanstvenoj determinaciji pronaći upotrebljiv pojam supstancije i ukloniti ovu porječnost?

U prirodnim je znanostima, veli Wundt, pojam supstancije istovetan s pojmom tvari. U borbi, koja se vodila oko pojma o tvari, napokon je pobijedio atomizam, i koliko god još imade o ovoj stvari nesuglasja u prirodnim naukama, sada se više nikad ne osporavaju ona svojstva materije, koja dopuštaju primijeniti joj pojam supstancije u gore određenom smislu.

Materija se smatra apsolutno trajna podloga pojava. U rijeku o *konstanciji tvari* nalazi se glasan izražaj podudaranja ovoga pojma sa apstraktnom supstancijom. Od vremena kvantitativnoga iztraživanja pokazao se ovaj rijek kao načelo, koje je u skladu sa sveukupnim iskustvom, tako, da se danas u prirodnim naukama smatra kao *iskustveni aksiom;* što on nije. Niti je sama materija predmet iskustva, već je s empiričkoga stajališta samo hipotetičan pojam, niti nam iskustvo igdje pruža apsolutno trajnih predmeta, već tek kad iskustvo na osnovu načela neporječne suvislosti pojmovno obrađujemo, dolazimo do potrebe trajnoga supstrata. Pojmovna je apstrakcija u ovome pretjecala znanstvenu determinaciju pojma supstancije, i u ovom slučaju logičke apstrakcije nemaju samo znamenovanje privremenih hipoteza, već u njim sadržane osnovne odredbe ostaju nepomične. Znanstvena determinacija, koja je dovela do prihvata supstancije kao trajnoga supstrata, i nije zapravo drugačije apstrahovanje, nego li je bilo ono, koje je u filozofiji dovelo do pojma supstancije. Ta prvotni pojmovi bitka i supstancije nastali su apstrahovanjem, koje se začimalo empirijskim predmetom. Bit je njegova bila u tom, što se trajnost i promjenljivost, koje se u empiričkom predmetu nalaze uvijek zajedno, razlučile u mišljenju u dva pojma, koji se uzajamno isključuju. A to isto čini i znanstvena determinacija, koja traži, da se tvarna supstancija pomišlja kao trajna, a sve promjene prenose se u dopunjujući pojam uzročnosti. Kao bitak što stoji prema nastajanju u početku apstraktnih pojmovnih tvorba, upravo tako stoji tvarna supstancija prema uzročnosti na višem stupnju znanosti. Osnovne dakle odredbe supstancije, što ih je pojmovnom analizom i obradbom predmeta odredilo mudroslovlje, ostaju netaknute i u znanstvenoj determinaciji, a tek drugotnim odredbama razlikuju se metafizički sustavi među sobom i zapliću se u porječnosti. Pa kako su predodžbeni objekti bili osnov ovoga razvoja pojmova, a prirodoslovlje se bavi jedino iztraživanjem istih ovih objekata i njihovih uzajmica,

Digitized by Google

zajamčuje se to, da se pojam supstancije u prirodoslovlju može upotrebiti bez porječnosti, u koje se zaplela ontološka upotreba njegova, kad se supstancija pomišlja trajna, a podjedno se opremljuje počelom promjena. Tvarna supstancija ostaje trajna, jer se njezina uzročnost poima samo kao počelo *spoljašnjih* promjena. Ove stoje jedino u prostornom mijenjanju, dakle jedino u mijeni spoljašnjih uzajmica supstancijalnih počela, a da kvaliteta samih počela ostaje nepromijenjena.

Prirodoslovlje je dakle uklonilo porječnost između supstancije i uzročnosti. Polučilo je to za to, što je uopće njegov zadatak, da ispituje samo spoljašnje uzajmice objekata, a polučilo je tako, što je pojam supstancije razvilo točno u skladu sa izvornim njegovim postanjem. Postanje se njegovo nalazi u objektivnom pojmu bića, koji se razvio iz predodžbenoga objekta. Objektivno biće izvorno nam je dano kao predmet s promjenljivim svojstvima i s promjenljivim uzajmicama prema drugim bićima. Prirodne su znanosti prve od ovih iskustvenih promjena uklonile tim, što su ih svele na puke promjene spoljašnih uzajmica. To ne bi bilo moguće, da im nije već unapred pokazivao put onaj pojam supstancije, koji je isključivao svako unutrašnje mijenjanje. Tek od onda dakle posjeduju prirodne znanosti objektivno upotrebljiv pojam supstancije, od kad su jasno spoznale, da se svakolika uzročnost prirode svodi na spoljašnje prostorne uzajmice objekata i njihovih dijelova.

Tim je pak prirodoslovno poimanje u potpunom skladu sa zadaćama, koje mu izviru iz uvjeta našega spoznanja. Budući da su nam naime predodžbeni objekti, koje imade prirodoslovlje istraživati, dani samo u uzajmicama sa spoznajućim subjektom, mora se i sve, što se smije tvrditi o tim objektima, stegnuti samo na njihove spoljašnje uzajmice. Zadnja dakle zadaća, poimati prirodu kao sustav trajnih supstancijalnih počela, koja stoje međusobom samo u spoljašnjoj uzročnoj uzajmici, sadržana je već u izvornim uvjetima spoznaje prirode.

c) *Psihološka upotreba pojma supstancije.* U dušoslovlju stoji stvar sasvim drugačije. Ne razlikuju se doduše predmeti, kojima se bavi dušoslovlje, od predmeta prirodnih znanosti, jer je ukupni svijet predočaba objema zajednički, ali se to više razlikuje *stajalište* razmatranja. Sadržaj dušoslovlja čini sve, što neposredno zamjećujemo, kako nam je dano bez obzira na uzajmicu s kakovim objektima. Svako umovanje, koje smatra išto neposredno nam dano kao puku pojavu nekoga drugoga bitka, različitoga od onoga što

Digitized by Google

nam je dano, patvara pravu zadaću psihologije. Kako god se upotrebio pojam supstancije na ovom području, u svakom se slučaju prenosi u empiričko dušoslovlje istumačena ontološka porječnost između pojma supstancije i uzročnosti, jer se prihvata unutrašnja uzročnost duševne supstancije upravljena na nju samu i stanja njezina. Duša bi imala biti trajna, kao supstancija, i opet promjenljiva, kao uzrok. Ova se porječnost ne može ukloniti nikojim hipotezom, niti se ikojim što polučuje za spoj pojava. Razlog ovomu neuspjehu imade se tražiti jedino u samoj stvari tj. u tom, što se pojam supstancije prenosi na ono polje, na kojemu mu nema mjesta. To pokazuje Wundt po prilici ovako: Osnov pojma supstancije bio je pojam bića, predodžbeni naime objekat, koliko je dan našemu mišljenju u svrhu objektivne spoznaje. Razlučivanje uzajmičnih pojmova supstancije i uzročnosti, kao dopunjujućih odredaba zbiljnosti, osniva se sasvim na shvatanju bića, koje se već svojim empiričkim držanjem kao relativno trajno luči od promjena, što ih izvodi u drugim bićima. U ovom smislu pripada i naše živo tijelo među bića, predmete, ono je dapače u psihološkom obziru najznamenitija podloga za razvoj pojma supstancije, koliko ga shvatamo kao središte uzročnoga djelovanja na druge predmete. Ovako i jesu nastala oba uzajmična pojma — supstancije i uzročnosti — koji nas napokon sile, da im svuda, gdjegod ih pomišljamo kao uzajamno spojene, dopitamo sasvim različita područja: supstanciji objekat, kakav je sam sobom, a uzročnosti njegove spoljašnje uzajmice. I ovaj spoznajnomu subjektu dani objekat ostaje sveudilj kao bezuvjetno nužna podloga pojma supstancije; prema tomu pojam supstancije može samo toliko vrijediti i za subjekat, koliko i njega smatramo kao objekat, dakle u spoljašnjim njegovim uzajmicama sa objektivnim svijetom. Svaka pak njegova upotreba za spoznavajući subjekat kao subjekat vodi neuklonivo uništenju pojma supstancije. Unutrašnja bo uzročnost našega duševnoga života ne dade se nikako spojiti s nepromjenljivom trajnošću supstancije. Ukloni li se pak biljega trajnosti, nemamo više pravo ono, što preostaje, podrediti pojmu supstancije. Ako li se pak s biljegom trajnosti sasvim ukloni i drugo bezrazložno pomišljanje nekakova od duševnoga zgađanja različita supstrata, dolazimo konačno do takova shvatanja, koje odgovara svim zahtjevima psihološkoga istraživanja, razvoju pojma supstancije kao što i uvjetima neposredne ili zorne spoznaje, da duša nije neka od duševnoga zgađanja različita supstancija, već je sámo ovo zgađanje. A budući da i za

Digitized by Google

zgađanja duševnoga života, kao što i za prirodna zgađanja vrijedi potreba spajanja po načelu razložnosti, imade pojam uzročnosti mnogo šire područje od pojma supstancije. Ovaj potonji vrijedi samo kod obradbe predodžbenih objekata, dok prvi vrijedi za sve, štogod nam može biti dano u obliku bilo kakove suvislosti iskustva.

Naveli smo savjesno i dosta izcrpljivo, kako je Wundt odredio metafizički pojam supstancije, i kako je odredio znamenovanje njezino u prirodnim naukama i dušoslovlju. Prikazali smo nauku njegovu tako iscrpljivo zato, da razberemo sve niti njegova mišljenja, koje su ga dovele do takova pojma o supstanciji, da nam tako bude moguće što objektivnije ocijeniti njegovo shvatanje; a poimence i za to, da uklonimo od sebe svaku sumnju, da mu podmećemo nešto, čega on ne tvrdi.

Saberimo sada u kratko, što Wundt uči o supstanciji.

Općenito prihvaćenu oznaku supstancije, koju je i Wundt uzeo za ishodište svomu umovanju i po kojoj se ona shvata kao *„osnov iskustvenih pojava“*, razvio je pojmovnom obradbom tako, da je definiciju supstancije rastavio u ove dvije rečenice: *1. Supstancija je sama po sebi zbiljska, trajna podloga stvarima; 2 promjenljivost pojava osniva se na uzročnoj tvornosti supstancije.*

Razmotrimo li obje rečenice, opaziti ćemo, da jedna i druga označuje supstanciju relativno: s obzirom naime na pojave i s obzirom na promjenljivost pojava; a ni jedna ne kaže, što je taj supstancijalni bitak u sebi i po sebi. Prva rečenica kaže, da je supstancija s obzirom na pojave — tj. iskustvene predmete ili predodžbene objekte — njihova podloga, što kaže sama riječ *substantia, ὑποκείμενον*. — Ovo je već bilo rečeno i u općenito prihvaćenoj oznaci supstancije, te joj Wundtova pojmovnom obradbom određena definicija u prvom svojem dijelu dodaje to, što veli, da je supstancija *„an sich allein“*, sama po se bi, *zbiljska* i trajna podloga stvarima ili bićima, dok su bića tj. pojedinački predmeti iskustva ili sadržaj pojedinačkih iskustvenih predočaba samo *pojava* onoga zbiljskoga. Ova je zbiljska podloga podjedno i *trajna* podloga predmetima, i to ne samo relativno trajna, već *apsolutno trajna* i zato *apsolutno jednostavna i apsolutno nepromjenljiva* podloga. Predodžbenim objektima doduše ne pripadaju nigdje i nikada ona apsolutna svojstva, već ona pripadaju samo supstanciji, i ovako shvaćena oznaka trajnosti, kaže Wundt u Logici,[1] odgovara onoj

[1] „Vermöge der metaphysischen Bedeutung des letzteren (t. j. des

Digitized by Google

težnji, koja je od početka vladala u metafizičkoj obradbi pojma supstancije, i išla za tim, da oznake, koje su se u empiričkom predmetu ukazale kao *elatične,* pretvori u metafizičkoj supstanciji u *apsolutne*

Druga rečenica kaže, što je supstancija s obzirom na promjenljivost pojava, kad veli, da je ona *osnov ove promjenljivosti svojom uzročnom tvornošću.*

Ali kako može apsolutno jednostavan i nepromjenljivo trajan bitak biti uzrok promjena? Toga nijesu mogli riješiti svi metafizički sustavi, jer ovakova supstancija obuhvata u sebi očitu porječnost. Tek prirodne znanosti riješile su ovu zagonetku. Atomi, jednostavni i nepromjenljivo, trajni tvarni elementi, to su jedine supstancije, od kojih se sastavlja sav objektivni svijet, a uzročnost u tom objektivnom svijetu nije drugo nego prostorno gibanje, mijenjanje spoljašnjih prostornih uzajmica ovih atoma, dok njihov bitak ostaje apsolutno nepromjenljiv.

U psihologiji nema supstanciji mjesta. Duša nije ništa drugo, nego ono zgađanje, što ga neposredno spoznajemo u činjenicama naše svijesti.

Ovo je u bitnosti naučavanje Wundtovo o supstanciji, a sad da vidimo, kako je ovakav metafizički pojam supstancije osnovan?

3. Supstancija po shvatanju peripatetičko-skolastičkoga mudroslovlja.

Polazeći u ocjenjivanju metafizičkoga sustava Wundtova u bitnosti sa stajališta peripatetičko-skolastičkoga mudroslovlja, potrebno je, da dajbudi u glavnim crtama prikažemo naučavanje ovoga mudroslovnoga sustava o supstanciji, jer će se moći najlaglje suditi o opravdanosti naših prigovora Wundtovu poimanju supstancije, kad se upoznadu njihovi osnovi.

Zato je potrebno, da segnemo za djelima začetnika ovoga sustava, Aristotela, i njegovih velikih tumača, poimence sv. Tome-Akvinca, Silvestra Maura i Suareza, a od novijih osobito Kleutgena. Za samoga začetnika, Aristotela, priznaje i Wundt, da je on prvi s kritičkim razborom obradio pojam supstancije; Wundt je dapače u

---

Begriffes der Substanz), die es gestattet bei ihm ungehindert den Neigungen des Denkens zu folgen, waltet aber von Anfang an die Tendenz ob, jene Bestimmungen, die bei dem Ding bloss als relative erscheinen, nun bei der Substanz in *absolute* umzuwandeln". Logik, II. Izd. s. 524.

Digitized by Google

svojoj Logici raspravljanje o supstanciji nekim načinom i prisnovao na shvatanje Aristotelovo. I zaista je Aristotel i u knjizi o *kategorijama* i u *metafizici* rasvijetlio ovo pitanje u sve tančine.

U 2. glavi kategorija razvrstao je Aristotel sve predmete naše spoznaje u četiri vrste. Neki su objekti naše spoznaje takovi, da ih priričemo subjektu, ali oni sami nijesu u subjektu; drugi su takovi, da ih priričemo subjektu i jesu u subjektu; treći su takovi, da jesu u subjektu, ali ih ne možemo pripisati nikojemu subjektu; četvrti su napokon takovi, da ih niti možemo pripisati subjektu, niti se mogu nalaziti u subjektu. Tako se općenit pojam „čovjek" može pripisati svakomu pojedinačkomu čovjeku kao subjektu, ali se ono, što tim pojmom shvatamo, ne nalazi ni u kojem subjektu, već označuje sam subjekat. Općenitim pak pojmom npr. masti shvatamo nešto, što može biti samo u subjektu, naime u tijelu, a opet možemo reći, da je bjeloća, crnina itd. mast. Pojedinačka pak mast može se također nalaziti samo u subjektu, ali ni za koji subjekat ne mogu reći, da je ova određena pojedinačka mast. Napokon pojmom pojedinačkoga čovjeka npr. Sokrata shvatam nešto, što niti se nalazi u drugom kao subjektu, niti se može ikojemu subjektu pridati kao prirok. Uopće sve što je pojedinačko i po broju jedno, ne može se pripisati subjektu, ali nekoje ovakovo se ipak može nalaziti u drugom kao u subjektu.

Navedavši ovo, postavlja Aristotel u 5. glavi *kategorija* ovakovu logičku definiciju supstancije: *„Supstancija u najpravijem prvom i najobičnijem smislu jest nešto, što niti se pririče kojemu subjektu, niti se nalazi u kojemu subjektu"*.[1]

Što je Aristotel namjeravao reći s ove dvije oznake *„pripisati subjektu"* i *„biti u subjektu"*, spomenuo je već u gl. 2. i 3., a s najvećom pomnjom tumači to u čitavoj gl. 5. Aristotel ne govori ponajprije o svakom pripisanju, za to i ne kaže „pripisati drugomu" već *„pripisati subjektu"* (καθ' ὑποκειμένου λέγειν, κατηγορεῖν). Pod ovim pak izrazom razumijeva se samo takovo pripisanje, u kojem ne samo ime već i pojam t. j. definicija (λόγος, ὁρισμός) prirokа vrijedi za sam subjekat. Ovako se smije pripisati subjektu samo onaj prirok, koji obuhvata subjekat u sebi. Ovako se dakle

[1] „Οὐσία δέ ἐστιν ἡ κυριώτατά τε καὶ πρώτως καὶ μάλιστα λεγομένη, ἥ μήτε ὑποκειμένου τινὸς λέγεται μήτε ἐν ὑποκειμένῳ τινί ἐστιν, οἷον ὁ τις ἄνθρωπος καὶ ὁ τις ἵππος. Δεύτεραι δὲ οὐσίαι λέγονται ἐν οἷς εἴδεσιν αἱ πρώτως οὐσίαι λεγόμεναι ὑπάρχουσι, ταῦτα τε καὶ τὰ τῶν εἰδῶν τούτων γένη". Arist. Katag. 5.

Digitized by Google

može pojam vrste pririeati svim pojedinačkim bićima svojim, pojam roda vrstama, koje obuhvata, kao što i svakomu pojedinačkomu biću svih svojih vrsta. Za to se pravo kaže: čovjek (t. j. opći pojam) jest životinja; kao što se pravo veli ovaj, npr. Sokrat, jest čovjek, jest životinja, jer je Sokrat biti = čovjek biti = životinja biti.

Što se ovako pririče subjektu, dakle pojmovi roda i vrste, jesu supstancije drugoga reda (οὐσίαι δεύτεραι), te se samo toliko zovu supstancije, što njima poimamo prve supstancije. Svi drugi priroci, kojih pojam nije istovetan s pojmom subjekta, već koji označuju nešto, što se nalazi u subjektu, ne mogu se ovako pririeati subjektu: Ime se još može kadkada, ali definicija njegova nikada. Može se npr. reći tijelo je bijelo, ali to nikada ne znači, da je *tijelo biti = bijelo biti*.

Isto tako ne govori Aristotel o svakom načinu bivstvovanja u drugom, već o *„bivstvovanju u subjektu“* (ἐν ὑποκειμένῳ εἶναι), pak naročito kaže, da i supstancija može u drugom biti kao čest u cijelom, ali to ne znači biti u drugom kao u subjektu; jer u „subjektu biti“ znači tako biti u drugom, da nije čest subjektova bitka, a opet ne može odijeljeno od njega bivstvovati.

Što je dakle supstancija, dakako prva, prema definiciji Aristotelovoj, kad ju definuje veleći, da je ono, što niti se pririče subjektu niti se nalazi u subjektu? Supstancija je sama subjekat i to posljednji subjekat u svakom smislu. Ona je posljednji subjekat pririeanja (subjectum praedicationis, τὸ ὑποκείμενον ἔσχατον, ὁ μηκέτι κατ' ἄλλου λέγεται); jer, ako se pojmovi roda i pririču vrstama kao svojim subjektima (supstancije druge), kad se npr. kaže: čovjek (opći pojam) jest životinja, ne bi se to s pravom činilo, kad se ne bi smjelo reći, da je ovaj ili onaj pojedinački čovjek, npr. Plato, životinja, dok se ni za koji subjekat ne može reći, da je ovaj pojedinački čovjek. Supstancija je posljednji subjekat bivstvovanja (subjectum inhaesionis, kako vele skolastici). Opći pojmovi roda i vrste t. j. supstancije druge i nemaju svoga bivstvovanja, već bivstvuju samo pojedinačka bića. Sve pak što bivstvuje, a nije supstancija, bivstvuje samo tako, da se nalazi u supstanciji prvoj kao u subjektu. Kad bi se npr. reklo: mast npr. bijela jest u tijelu (u opće), ne bi se to smjelo reći, jer rijek ne bi bio istinit, da nije i u kojem pojedinačkom tijelu, jer što nije ni u kojem pojedinačkom tijelu, nije ni u tijelu uopće. Tako je dakle supstancija i posljednji subjekat bivstvovanja, te Aristotel od tuda odmah izvodi odlučan

Digitized by Google

sud veleći: *kad ne bi bivstvovale prve supstancije, bilo bi nemoguće, da išta drugo bivstvuje.*[1]

Svakomu je bez sumnje odmah na prvi pogled jasno, da i ova Aristotelova definicija supstancije označuje supstanciju u relativnom smislu, jer i ona kaže, što je supstancija s obzirom na razne priroke i s obzirom na akcidente. Skolastici su prihvatili sve ovo tumačenje Aristotelovo, samo što su manje isticali prvu oznaku, kojom se supstancija shvata kao subjekat pripadanja, a sama se nikad ne pririče subjektu, jer se po tom supstancija razlikuje od supstancije druge, a ne i od pojedinačkih akcidenata, koji se također ne pririču nikojemu subjektu. Budući pak da se sve naše spoznanje začinje zamjećivanjem osjetnih pojava, to supstanciju i spoznajemo ponajprije kao osnov, podlogu pojava. Ispoređujući pak supstanciju s akcidentima, htjeli su skolastici, da osim relativnoga znamenovanja supstancije u definiciji istaknu i apsolutno znamenovanje njezino, kakav je naime supstancija bitak po sebi. Već je Aristotel naveo kao prvo svojstvo supstancije, da ona nije u subjektu, a gore više je rekao, da je ona posljednji subjekat bivstvovanja. Prema ovomu bitnomu svojstvu supstancije, koliko je ona posljednji subjekat bivstvovanja, te sama ne treba subjekta, da bi mogla bivstvovati. najobičnije se supstancija definuje kod skolastika, da je ona biće, koje po sebi i za sebe bivstvuje.[2] Tim smo već prešli

[1] Μὴ οὐσῶν τῶν πρώτων οὐσιῶν ἀδύνατον τῶν ἄλλων τι εἶναι. **Kat. c. 5. U istoj glavi navodi i objašnjuje Aristotel i sljedeća bitna svojstva supstancije: 1. Svima je supstancijama svojstveno, da nijesu u subjektu. 2. Druge supstancije pririču se subjektima jednoznačno (sinonimno = univoce). 3. Supstancija je biće pojedinačko τόδε τί, τὸ καθ' ἕκαστον, individuum, što je nerazdijeljeno u sebi i po broju jedno. 4. Supstanciji samoj sobom nije ništa protivno (non habet contrarium ratione sui), jer protivna mogu biti samo svojstva *u subjektu,* kad jedno ne može biti u istom subjektu zajedno s drugim, *a supstancija sama je subjekat.* 5. Ista supstancija ne može biti u većem i manjem smislu supstancija (non suscipit magis nec minus). 6. Napokon veli, da je osobitim načinom svojstveno supstanciji, da ona, ostajući istovetna i po broju jedna, može u sebe primiti protivna svojstva.**

[2] **I u samog sv. Tome Akv. nalazi se po obliku raznih definicija supstancije, koje ipak sve hoće da isto kažu. Tako npr. Qq. D. de Verit. c. 1. „per se ens". Ibid. de pot. q. 7. a. 7. „substantia est ens, tamquam per se habens esse". S. c. G. I. 25. „substantia est res, cui convenit esse non in subjecto". S. Theol. q. 29. a. 2. „substantia est essentia, cui competit per se esse et non in alio". Najtočnije Quodlib. 9. a. 5. ad 2. „Substantia est res, *cuius naturae* debetur esse non in alio". Obrazložbu vidi S. Theol. 3. q. 77. a 1. ad 2. Isp.**

Digitized by Google

na čisto metafizičko polje, i samo na tom polju može nam se objasniti sama narav i bit supstancije. I Aristotel raspravlja o tom u metafizičkim knjigama svojima, a poimence u knjizi sedmoj. Tu on raspravlja o supstanciji ne koliko je ὑποκείμενον, već koliko je bît — οὐσία, τὸ τί ἦν εἶναι. Umovanje svoje začinje time, što spominje, da nam pojam bitka rabi u mnogovrsnom znamenovanju, kako je to istumačio gore u knj. 4, 2; 5, 7. Pojmom naime bitka sad shvatamo, što je koje biće (τὸ τί ἐστι, καὶ τόδε τι), sad kakovo je, koliko je, ili drugo koje svojstvo njegovo. Između ovih raznovrsnih znamenovanja pojma „bitak" prvo je ono, kojim shvatamo, što je koje biće, a to je supstancija njegova. Sve drugo, što još shvatamo pojmom bitka, samo toliko je bitak, koliko je neka količina, kakvoća, trpnja, i što slično same supstancije: jest dakle bitak bitka (ὄντα τῷ τοῦ οὕτως ὄντος).[1] Kad je dakle supstancija τὸ τί ἔστι, τόδε τί, οὐσία. τὸ τί ἦν εἶναι t. j. bit svakoga predmeta, što je ta bit u bićima? Bit je svakomu biću svojstven bitak, koji nam se otkriva u odgovoru na pitanje, što je koje biće. Odgovor pak na ovo pitanje daje nam sadržaj pojma (λόγος), kojega je izražaj definicija (ὁρισμός).[2] Na pojam dakle i na bit predmeta ne pripada ponajprije sve ono, što mu ne pripada samo sobom (καθ' αὑτό) dakle nužno, već mu pripada samo pripadom (κατὰ συμβεβηκός). Tako npr. ne pripada čovjeku za to što je čovjek i to, da je glazbenik. Ali ni sve ono, što pripada svim bićima kojega roda, premda mora biti nekako osnovano u biti takovih bića, ne mora pripadati na samu bit njihovu. Svako je npr. tijelo nekako omašteno, i „omašteno biti" niti može biti, niti se može poimati, što nije tijelo. Pa ipak „omaštenu biti" i „tijelo biti" nije jedno isto, premda se ne može ni poimati ni definovati, što je „omaštenu biti", a da se ne shvati i tijelo. Zato kaže Aristotel, da je pojam bîti nekoga pred-

---

Suarez Met. D. 33. sect. 1. Schiffini. Principia Philos. Romae 1886. s. 521. Mich. De Maria Philos. Perip-Schol. Roma 1892. P. 1. s. 484.

[1] „Τὸ ὂν λέγεται πολλαχῶς . . . Σημαίνει γὰρ τὸ μὲν τί ἔστι καὶ τόδε τι, τὸ δὲ ὅτι ποιὸν ἢ ποσὸν ἢ τῶν ἄλλων ἕκαστον τῶν οὕτω κατηγορουμένων. Τοσαυταχῶς δὲ λεγουμένου τοῦ ὄντος φανερὸν ὅτι τούτων πρῶτον ὂν τὸ τί ἐστιν, ὅπερ σημαίνει τὴν οὐσίαν . . . . Τὰ δ' ἄλλα λέγεται ὄντα τῷ τοῦ οὕτως ὄντος τὰ μὲν ποσότητας εἶναι, τὰ δὲ ποιότητας, τὰ δὲ πάθη, τὰ δὲ ἄλλο τι τοιούτων". Met. knj. 7. 1.

[2] Tu se odmah opaža, kako je s pravom primjetio sv. Toma Akv., da Aristotel i ovdje začinje logičkim određivanjem predmeta, ali takovim, koje ravno vodi u metafizičko područje. Isp. S. Th. In. Metaph. l. 7. lect. 3.

Digitized by Google

meta onaj, koji ga označuje, a da se ne mora sam predmet opet u pojmu izreći.[1] I ovo je vrlo znamenito. Kao što vlastitosti i svojstva, koja se ne mogu poimati ni definovati bez predmeta, kojega su svojstva, pretpostavljaju pojam toga predmeta, te ne mogu biti čest samoga toga pojma; upravo tako i bitak ovih svojstava pretpostavlja bitak predmeta, kojega su svojstva, te ova ne mogu pripadati na sam taj bitak kao česti njegove.[2] Supstancija je dakle kao bît bitak u prvom redu, prvi bitak po pojmu, spoznanju i vremenu.

Istina, da sve, štogod je bitak, mora imati i svoju bit, pa kao što pojam bitka nije stegnut ni na koju kategoriju, već je pojam transcendentan, koji obuhvata sve kategorije, tako nije ni pojam biti stegnut ni na koju kategoriju. I supstancije dakle, kao što i akcidenti, koliko su bitak neki, toliko su i bît, ali tako, da im ova imena ne pripadaju jednoznačno, već analogično po analogiji unutrašnjoj.[3] Pa kao što je supstancija bitak u prvom i najpunijem smislu, a akcidens samo bitak bitka (ὄντος ὄν), tako je supstancija i bît u prvom i najpunijem smislu, a akcidenti su bîti samo u analogičnom smislu, samo s obzirom na supstanciju; jer bivstvovanje njihovo pretpostavlja bivstvovanje supstancije, kao što i pojam njihov pretpostavlja pojam supstancije.

Aristotelova je prema tomu misao ova: kad pojmom i definicijom shvatimo, što je koji pojedinački predmet, ili drugim riječima, kad pojmom shvatimo bit pojedinačkoga predmeta, onda smo shvatili supstanciju njegovu.[4]

Aristotel ide sve dublje. Budući da naime svaki pojam vrijedi za definiciju, a definicija kao rečenica imade česti, budući da nadalje definicija stoji prema svome predmetu, kao česti definicije što stoje prema čestima predmeta, nastaje pitanje, da li u definiciji predmeta mora biti sadržana i definicija njegovih česti?

---

[1] „Ἐν ᾧ ἄρα μὴ ἐνέσται λόγῳ αὐτό, λέγοντι αὐτό, οὗτος ὁ λόγος τοῦ τί ἦν εἶναι ἑκάστῳ". N. u. mj. gl. 4.

[2] Isp. Kleutgen. Philosophie der Vorzeit. Sv. 2. str. 107.

[3] Isp. moju Ontologiju str. 12—15.

[4] Jer o tom ne može biti sumnje, da su njemu prave supstancije zbiljska pojedinačka bića, te sve njegovo raspravljanje ide za tim, da pokaže, što je supstancija u tim zbiljskim bićima. Za to ćemo u daljnjem tumačenju mimoići sve ono, što Aristotel navodi, da pobije nauku Platonovu o idejama i Pythagorovaca o brojevima kao supstancijama. Spominjemo i to, da Aristotel ovdje raspravlja samo o osjetnim supstancijama.

Digitized by Google

Imajući na umu, da pojam i definicija označuje supstanciju predmeta, onda ovo pitanje znači za pravo toliko: imade li i supstancija dijelova, i koji dijelovi predmeta pripadaju na samu bit ili supstanciju njegovu? Jer pak Aristotel u ovoj knjizi raspravlja o osjetnoj supstanciji, u kojoj razlikuje tvar i lik i od obojega sastavljeno cijelo, znači ovo pitanje u prvom redu. pripada li i tvar na bit supstancije kao njezina čest, ili ne pripada? I na ovo pitanje odgovara Aristotel, da tvar katkada jest čest same bîti predmeta, a katkada nije. Ovo on objašnjuje po prilici ovako.

Mi možemo pomišljati okrug bez kovine, ali čovjeka već ne možemo pomišljati bez tijela. Uzmimo, da nema nigdje okruga nego u kovini, to bi ipak dajbudi umniji čovjek mogao uviditi, da ne pripada na bit okruga da bude upravo u kovini. Vrijedi li isto i za bit čovjeka s obzirom na organsko tijelo?

Bez sumnje možemo pomišljati okrug bez kovine, drva, kamena itd., dakle uopće bez svake fizičke tvari, ali ga ne možemo pomišljati bez crte, površine, dakle bez matematičke kolikoće; a da bude i zbiljski fizički okrug, mora on biti i u nekom fizičkom tijelu. Čovječja pak bit stoji prema organskom tijelu, kao okrug što stoji prema crti, površini, tijelu uopće, te se čovjek ne može ni pomišljati bez organskoga tijela. Prema tomu, kao što bit okruga zahtijeva samo matematičko tijelo, tako bit čovjeka i životinje uopće zahtijeva organsko tijelo i to tako, da su mu neke česti potrebite samo za to, da bude biće potpuno u svojoj vrsti, a druge tako, da uopće bude čovjek, životinja. Samo onda dakle pripada tvar na pojam i definiciju nekoga predmeta, kad pripada i na samu bît njegovu.

Ali definicija i pojam izriču bit vrste, a ne pojedinačkoga predmeta; mi dapače i nijesmo podobni definovati pojedinačko biće. Za to definicija obuhvata određenu tvar uopće, a ne određenu tvar pojedinačkoga predmeta. Životinja dakle, čovjek itd. kao općeniti pojmovi nijesu samo likovi, već su lik i određena tvar uopće, a pojedinački čovjek je lik i ova određena pojedinačka tvar.

Ovako shvaćenu bit osjetne supstancije, koliko naime već obuhvata i tvar uopće, zovu skolastici metafizički lik (forma metaphysica, forma totius) s obzirom na pojedinačke predmete neke vrste.[1]

[1] „Forma metaphysica, quae est forma totius, nihil aliud est, quam tota rei substantialis essentia, quam etiam integram naturam appellamus, quae non dicitur forma eo quod specialiter exerceat propriam causali-

Digitized by Google

Kad bismo dakle, hoteći definovati npr. čovjeka, naveli njegove fizičke česti i rekli, da je čovjek supstancija sastavljena od' duše i organskoga tijela, bio bi to opis a ne definicija čovjeka, jer bismo naveli samo česti, a ne bismo kazali, što je onaj osobiti jedinstveni bitak, koji ove česti sastavljaju i čine čovjeka. Za to treba, da se u definiciji navede rod i vrsna razlika, što su metafizičke česti jedinstvene bîti, kao što je i jedan jedinstven predmet, kojemu ova pripada.

Treba dakle znati, da i lik t. j. pojam vrste imade česti, kao što ih ima i pojedinački predmet, koji ovoj vrsti pripada.

Kako dakle stoje česti definicije prema čestima njezina pojedinačkoga predmeta?

Fizičke su česti u samom predmetu stvarno različite, a metafizičke su česti različite samo u umu; u predmetu su one jedno, a stvaran je samo razlog, što ih mi umom razlikujemo. Kako to? Ono, što se pojmom roda izriče, jest nešto neodređeno, što ne može za sebe opstojati kraj svojih vrsta, već može opstojati samo u vrsnim razlikama određenim vrstama. Tako ne može biti životinje, koja ne bi bila ili čovjek, ili ptica itd. Ove pak vrsne razlike ne dodavaju se rodu kao kakav od samoga roda različit lik, već su one sadržane u rodu kao određeno što je sadržano u neodređenom. Tek po vrsnoj dakle razlici dobiva pojam onu određenost, po kojoj njegov sadržaj označuje nešto, što može bivstvovati.[1] Tu ne čini nikakove razlike, jesmo li naveli samo jedan, najviši, rod i posljednju vrsnu razliku, ili smo naveli više, ili sve vrsne razlike, što ih možemo dodavati najvišemu rodu sve do posljednje vrsne razlike, kojom označujemo neki određen predmet. Ne čini to razlike za to, jer posljednja vrsna razlika već obuhvata sve predašnje. Za

tatem formae, sed quia rem essentialiter constituit per se ipsam. Quae constitutio non est per causalitatem ab ipsa natura aliquo modo distinctam, sed est per intrinsecam actualitatem et entitatem ipsius naturae totalis. Et propter hoc etiam dicitur haec forma metaphysica, non physica". Suarez. Metaph. Disp. 15. n. 8. Isp. Kleutgen n. n. mj. 137. i 138. i moju Ontologiju s. 157.

[1] „Genus enim non est praeter ea quae sunt species generis. Non enim invenitur animal, quod non sit nec homo, nec bos, nec aliquid aliud ejusmodi. Si ergo praedicta sunt vera, palam est, quod definitio est quaedam ratio ex differentiis unitatem habens, ita quod tota essentia definitionis in differentia quodammodo comprehenditur. Unde differentia additur non quasi aliqua diversa essentia a genere, sed quasi in genere implicite contenta, sicut determinatum continetur in indeterminato, ut album in colorato". Sv. Toma in Metaphys. l. 7. lect. 12.

Digitized by Google

to veli Aristotel izrijekom, da je definicija zapravo pojam vrsnih razlika, i to upravo posljednje vrsne razlike.[1] Tomu dodaje sv. Toma Akv.: „Iz toga se vidi, da mnoge česti definicije ne znače mnoge stvarno različite česti biti ili supstancije, od kojih bi ona bila sastavljena, već sve znače nešto jedno, što je određeno posljednjom vrsnom razlikom. Za to je jasno, da svaka vrsta imade samo jedan lik, koji je čini supstancijom, tijelom, životinjom, lavom. Jer kad bi ovo bili različiti likovi, ne bi ih sve mogla obuhvatati jedna razlika, niti bi oni sačinjavali nešto jedno".[2]

Ovo nam jasno očituje, s kolikom je pomnjom Aristotel isticao jedinstvo supstancijalnoga bitka i kod supstancija sastavljenih od fizičkih česti.

Još jedno, i to vrlo znamenito pitanje postavlja sebi Aristotel. On pita, što je dakle supstancija u samom biću? Jest počelo neko i uzrok, veli on, pak to objašnjuje po prilici ovako. Kad se pita: za što? onda mora pitanje, da može imati smisla, značiti: za što nekomu subjektu pripada neki prirok, koji ne znači isto, što znači subjekat; i tad se pita za uzrok, poradi kojega ovakav prirok pripada subjektu. Pita li se pak, zašto je npr. čovjek čovjek, onda je ovakovo pitanje sasvim neumjesno, niti se može na ovo pitanje drugačije odgovoriti, već da se kaže: za to, što je svako biće istovetno i jedno samo sobom. To pak znači, da je svako biće, svaki subjekat, ono što jest, samim svojim osobitim bitkom t. j. biti svojom. Kad pak pitam, za što nekomu subjektu pripada prirok koji nije isto, što je subjekat, onda moram navesti neki poseban uzrok ili svršni, ili tvorni, ili lični. Ako pak subjekat, o kojemu pitam, označim drugačije, a ne po biti njegovoj, onda mogu pitati, zašto je on upravo ovako određeno biće, ali tad valja samo jedan odgovor, naime taj: za to, jer ima ovakovu bît. I ovako mogu zaista uvijek pitati, kad neki predmet spoznajem po nekim njegovim tvarnim počelima, te onda pitanje upravo znači, zašto je ovaj predmet ovakovo biće, npr. zašto je ovaj predmet čovjek? a to

[1] „ὥστε φανερὸν ὅτι ὁ ὁρισμὸς λόγος ἐστὶν ὁ ἐκ τῶν διαφορῶν, καὶ τούτων τῆς τελευταίας κατάγε τὸ ὁρθόν". Metaph. 7. 12.

[2] „Unde patet quod multae partes definitionis non significant multas partes essentiae ex quibus essentia constituatur sicut ex diversis; sed omnes significant unum quod determinatur ultima differentia. Patet enim ex hoc quod cujuslibet speciei est una tantum forma per quam est substantia, et corpus, et animatum corpus, et animal, et leo. Si enim essent plures formae secundum omnia praedicta, non possent omnes una differentia comprehendi, nec ex eis unum constitueretur".

Digitized by Google

znači, da pitanje ide za tim, da spoznam predmetov unutrašnji lik, njegovo lično počelo, po kojem imade određen bitak. a ovo je njegova bit. I ovdje dodaje Aristotel, da za netvarne jednostavne supstancije, koje nijesu sastavljene od tvari i lika, ne može biti ovakova pitanja i pouke.

Nije ipak svagda od tvarnih česti sastavljen predmet supstancija, već samo onda, kad sastavljeno cijelo imade osobit, poseban bitak. Kup kamenja npr. nije supstancija, kao što nijesu ni umjetni proizvodi, i kad se oni rastvore u česti, nije tom rastvorbom nestalo kakova osobita bitka, već su česti ostale ono, što su bile i u cijelom. Meso nasuprot jest supstancija, i kad se ono rastvori u svoje elemente, nestalo je osobita bitka, koji se zove meso. Ovakovo biće nije samo ono, što su tvarni elementi njegovi, već osim njih imade u njemu još nešto, po čemu su tvarna počela imala osobit jedinstven bitak mesa. I to je upravo bit ili supstancija svakoga ovakova bića, i ona je najunutrašnjijim načinom uzrok bitka njegova.[1]

Mogao bi tko iz ovoga izvoditi, da Aristotel smatra supstancijom i osjetnih bića sam lik. Tako i Wundt veli, da je Aristotelu supstancija *zbiljsko* (lik) u opreci *s mogućim* (tvarju).[2] To ipak ne stoji, i tko tako shvata Aristotela, krivo mu čini. Tomu se protivi jasna njegova nauka, što smo je gore u kratko istumačili, a poimence se protivi ono, što piše u gl. 11., kao što i sve ono, što tumači u sljedećoj knjizi (VIII.).

Skupimo sada u kratko, što je supstancija po naučavanju peri patetičko-skolastičkoga mudroslovlja.

Supstancija se ponajprije spoznaje kao osnov, kao subjekat i to posljednji subjekat promjenljivih svojstava. Zato joj je osobitim načinom svojstveno, da ona ostajući istovetna i po broju jedna ista može u sebe primiti protivna svojstva.

Supstancija je dakle kao posljednji subjekat takav bitak, koji bivstvuje po sebi i za sebe, a svaki drugi, od supstancije različit bitak, samo toliko je bitak, koliko bivstvuje i imade bitak u supstanciji kao subjektu. Bitno je dakle svojstvo supstancije u tom,

[1] „Δόξειε δ' ἂν εἶναι τὶ τοῦτο καὶ οὐ στοιχεῖον, καὶ αἴτιόν γε τοῦ εἶναι τοδὶ μὲν σάρκα τοδὶ δε συλλαβήν. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. Οὐσία δ' ἑκάστου μὲν τοῦτο. Τοῦτο γὰρ αἴτιον πρῶτον τοῦ εἶναι. Ἐπεὶ δ' ἔνια οὐκ οὐσίαι τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ὅσαι οὐσίαι κατὰ φύσιν καὶ φύσει συνεστήκασι, φανείη ἂν αὕτη ἡ φύσις οὐσία, ἥ ἐστιν οὐ στοιχεῖον ἀλλ' ἀρχή". Met. l. 7. c. 17 in fin.

[2] „Substanz ist nach Aristoteles . . . 2. das Wirkliche (die Form) gegenüber dem bloss möglichen (dem Stoff) . . . Log. I. 525.

Digitized by Google

što je ona bitak tako savršen, da mu po naravi pripada, da po sebi i za sebe bivstvuje, dok sve što nije supstancija imade bitak tako nesavršen, da po naravi svojoj ne može u sebi i za sebe bivstvovati, već zahtijeva subjekat u kome će bivstvovati. Supstancija je dakle *bitak pojedinački*, τόδε τι καὶ χωριστόν.

Što je dakle u iskustvenim pojedinačkim predmetima njihova supstancija? Jest sama *bît* njihova, što je mi samo pojmom možemo shvatiti i definicijom izraziti. Kao što je dakle supstancija *bîtak* u prvom redu, tako je ona i *bît* u prvom redu, a akcidenti su *bîti* tek s obzirom na supstanciju, u kojoj bivstvuju.

Bît osjetnih supstancija, premda je sastavljena od tvari i lika, jest ipak *jedinstven bitak*. Fizičke česti pojedinačke osjetne supstancije ujedinjuje upravo supstancijalan lik u jedan i jedinstven bitak, koji čini upravo bit dotičnoga predmeta. Što mi ovu jedinstvenu supstancijalnu bit shvatamo pojmom, a ovaj vrijedi za definiciju, koja je sastavljena od metafizičkih česti, ne slijedi od tuda, da mi pomišljamo, da je sama bît zbilja stvarno sastavljena od onih česti, što se nalaze u definiciji. U zbiljskoj je supstancijalnoj bîti samo razlog, što mi umom lučimo ove metafizičke česti.

Ova jedinstvena bit u svakom je pojedinačkom biću upravo prvi *unutrašnji princip ili uzrok* njegova osobita bitka.

4. Kako nam je suditi o Wundtovoj teoriji o supstanciji?

Istaknuti ćemo ponajprije s pohvalom, kako Wundt dobro luči pojam metafizičke supstancije od empiričkoga predmeta. Ono, što nam se u iskustvenoj spoznaji javlja kao pojedinački predmet, dakle predodžbeni objekat, nije supstancija, već je tek osnov, na kojem mišljenje obavlja pojmovno apstrahovanje, koje nas vodi pojmu o supstanciji.

Tim se je Wundt daleko digo nad mišljenje strogoga senzualizma. — Gledamo li, kako je Wundt obavio pojmovno apstrahovanje, kojim je odredio pojam metafizičke supstancije, lasno ćemo razabrati pogrešku. Wundt razlikuje u pojmu bitka tri momenta, i pojam supstancije stoji do toga, kako će se staviti u neograničen spoj ova tri momenta bitka prema njegova tri, kako on kaže, korelatna pojma: *nebitka, java i nastajanja*.

Pojam bitka kao najviši pojam jest pojam transscendentan u tom smislu, što je nad svim rodovima, te obuhvata sve kategorije i rodove a znači uvijek „nešto“ u opreci sa „ništa“. Sadržaj je dakle

Digitized by Google

ovoga pojma uvijek jedan isti, te ako se ono „nešto“, što ovaj pojam znači i što mi ovim pojmom shvatamo, kako god točnije odredi, već ne shvatamo bitak kao bitak (ens ut sic) ili bitak uopće, već neku kategoriju bitka, koje su sve u pojmu bitka, ali neodređeno sadržane. Sve ovo vrijedi i za bitak samo pomišljen i za zbiljski bitak. Ovako pod pojam bitka pripada i jav i nastajanje, ako oni jesu nešto, a nijesu ništa ili nebitak. I Wundt zbilja kaže za jav, da je on već nešto, i to pojava, koja je način bitka, jer znači, kakav je bitak za subjekat u opreci prema bitku, kakav je po sebi, i u tom je smislu akcidens bitka. Što to imade značiti prema noetici Wundtovoj, jasno je. Sve su pojave čisto subjektivna stanja naše svijesti bez ikakove objektivne vrijednosti. Pojava dakle već nije zbiljski bitak; ako pak nije upravo ništa, ako je ipak kakav zbiljski akcidens, onda taj akcidens može pripadati samo samomu subjektu, a ne objektu. A kako stoji prema bitku nastajanje? Nastajanje nam je nesumnjivo zajamčeno iskustvom, ali iskustvom mi spoznajemo samo promjenljive oblike pojava; kako pak ove nijesu ništa zbiljsko, ništa objektivno, ništa u samom bitku, već samo nešto u našoj svijesti, tako se dakle i mijenjanje, zgađanje, nastajanje, ne tiče samoga bitka, nije ništa zbiljsko, ništa stvarno u samom bitku. Kad je ovako Wundt iz pojma zbiljskoga bitka sasvim izlučio jav i nastajanje, to sam bitak ostaje kao apsolutno nepromjenljiv i trajan, i to je upravo supstancija. Iz toga slijedi, da sve, što u objektivnom svijetu zbiljski opstoji, jest supstancija, jer je zbiljski objektivni bitak i supstancija nešto istovetno.

Sve je ovo nesumnjivo sadržano u Wundtovoj nauci i skladno je s noetičkim načelima njegovim, samo se pita, kako je to skladno sa istinom i zbiljom.

Najprije nastaje pitanje, u kojem je smislu ovakova supstancija, ovaj jedini i nepromjenljivo trajan bitak *osnov* u iskustvu nam danih pojava? Što je taj zbiljski bitak za same pojave? Nije li to, u drugom dakako obliku, obnovljeno Kantovo *biće po sebi — das Ding an sich —?* Protiv toga odlučno se opire sam Wundt, i o tom on opširno raspravlja u svojoj Logici.[1] „Das Ding an sich“ veli Wundt upravo je tako metafizički pojam, kao što je i pojam supstancije. Kadgod smo sebi svijesni, da su nam dani neki objekti, koje mi ipak možemo spoznati samo po zakonima mišljenja, što su u nama, nužno moramo misliti, da njima pripada i neposredna

[1] Logika (II. Izd.) S. 545—557.

Digitized by Google

realnost neovisno o našem shvatanju i to je biće po sebi, a koliko su spoznani pripada im tek posredna realnost. Ovo vrijedi za sve spoljašnje predmete, jer oni sami svojom stvarnošću nijesu nazočni u našoj svijesti. Neposrednu zbiljnost imadu u nama samo čini naše svijesti. Tako mi i pojmom supstancije poimamo samo posrednu realnost, koja nam ipak nije dana kao pojava, i za to je pojam supstancije metafizički pojam, ne dakako takav, kojim bismo shvatali predmete po njihovoj vlastitoj biti, kako uči ontologizam, već takav, kojim poimamo *razlog* realne suvislosti u spoznanju nam danih pojava. I u ovom smislu imade supstancija tek posrednu realnost, te premda je samo hipotetički pojam, daleko se razlikuje od java i pojave. Hipotetička narav ovoga pojma stoji samo u tom, da su samo neke odredbe ovoga pojma nestalne, i da bi se tekom vremena mogle naći druge, a nije u tom, kao da ne bi neke odredbe bile apsolutno utvrđene, kamo pripada u prvom redu, da supstancija opstoji, *kao što i neka empirička svojstva* supstancije, koja podjedno imadu znamenovanje aksiomatičkih načela zora. I za ovaj dakle pojam vrijede zakoni našega mišljenja, pa kako njime shvatamo spoljašnje predmete, što nam ih podaje zor, vrijede poimence zakoni zora o prostoru. A jer je prostor zor, mogu sve odredbe objektivne supstancije kazati samo to, kakovi su predmeti *za nas,* a ne kakovi su *po sebi.*

Time je Wundt dobro pokazao, kako je neosnovano Kantovo mišljenje, kao da bi biće po sebi pripadalo metafizici, i ostalo nama za uvijek nepoznato, a pojam supstancije da bi pripadao samo noetici. Sasvim je očito i istinito, da je svako spoznanje vezano na zakone spoznaje, na narav i bit subjekta, koji spoznaje, jer mi spoznajemo bezuvjetno predmete samo nekim modifikacijama svoga vlastitoga bitka. Ovo je bilo poznato peripatetičko-skolastičkomu mudroslovlju kao aksiom: cognitum est in cognoscente per modum cognoscentis. To vrijedi za svaku spoznaju, vrijedi dakle i za pojam supstancije, kojim spoznajemo i transsubjektivnu zbiljnost. Prema tomu je istina, da nam sve odredbe objektivne supstancije mogu kazati samo to, kakovi su predmeti *za nas*, a ne, kakovi su *po sebi* u apsolutnom smislu. Samo se sad pita, nije li ono *za nas* čisto subjektivno, tako da nam nikako ne kaže, što je predmet po sebi? Pita se dakle, kako možemo utvrditi neke odredbe za pojam supstancije, koje bi imale i objektivnu vrijednost? To je sasvim nemoguće svakomu onomu mudroslovnomu sustavu, koji drži, da je predmet, *koji se spoznaje,* sama subjektova modifikacija, dakle za-

Digitized by Google

mjetbeni čin, predodžba, pojam. Ali ovo su samo sredstva, kojima mi spoznajemo.[1] I za to smo uvjereni. da Wundt. ako hoće biti dosljedan, ne može u ovom smislu polučiti nikakova uspjeha.

On kaže, da je za pojam supstancije apsolutno utvrđeno ne samo to, da supstancija opstoji, već su tako utvrđena i ona *empirička svojstva* supstancije, koja vrijede kao aksiomatička načela zora.

Ovako prelazi Wundt na ono polje, na kojemu misli, da je jedino osnovano, što u supor svemu iskustvu supstanciji pridijevamo apsolutna svojstva: *jednostavnost, tvornost i trajnost.*[2] Iskustvom spoznajemo samo relativno jednostavno i trajno, kojim dakle pravom tvrdimo, da je supstancija apsolutno jednostavna i nepromjenljivo trajna? Ne dotječe za to pozivati se na apercepciju prvo za to, jer je i ona samo relativno jednostavna i trajna, a drugo za to, što bi ovakovo prenašanje svojstava apercepcije na predmete bilo samo toliko osnovano, koliko objektivna bića pokazuju ovakova svojstva; a ona ih pokazuju samo u relativnom smislu. Mi ova svojstva ipak s pouzdanjem pridijevamo supstancijama. kaže Wundt, jer su to postulati zora, koje moramo prihvatiti prema zakonima prostorno-vremenoga zora, čim prihvatimo, da su nam u prostoru i vremenu dani zbiljski objekti. U prvom redu dolazi ovdje u obzir prostor.

Kao što je najjednostavniji elemenat u prostoru točka, *tako i supstancije imadu ili biti točke ili dajbudi stajati jedna prema drugoj kao točke*, tako da su u sebi nepromjenljive i da se njihov položaj prema drugim počelima može odrediti s tri koordinate. Jesu li ta supstancijalna počela geometrijski ili fizički jednostavne točke? Ovo potonje, činilo bi se, da zahtijeva to. da se sačuva zornost supstancije; ali ni to nije prijeko nužno, jer nam uopće nijesu zorno dane supstancije, već njihova djelovanja, kako kaže sljedeći

[1] „Omnis cognitio est secundum aliquam formam, quae est in cognoscente principium cognitionis. Forma autem hujusmodi potest considerari dupliciter: uno modo secundum esse, quod habet in cognoscente, alio modo secundum respectum, quem habet ad rem, cujus est similitudo. Secundum quidem primum respectum facit cognoscentem actu cognoscere; sed secundum secundum respectum determinat cognitionem ad aliquod cognoscibile determinatum. Et ideo modus cognoscendi rem aliquam est secundum conditionem cognoscentis, in quo forma recipitur secundum modum ejus. Non autem oportet, ut res cognita sit secundum modum cognoscentis vel secundum modum illum, quo forma, quae est cognoscendi principium, habet esse in cognoscente". S. Thom. De veritate. q. 10. a. 4.

[2] Logika Str. 543—546.

Digitized by Google

aksiom. *Sve su supstancije tvorne i samo svojim djelovanjima su nama zor o dane* Svaki zbiljski objekat prostora mora imati neki određeni položaj prema drugim objektima. Ovaj položaj ne možemo smatrati takovim, da bi se nalazio samo u našem subjektivnom zoru prostora, već je on određen objektivnim siljenjem (Zwang). Objekti dakle mogu biti zorni samo toliko, koliko djeluju jedan na drugi i na subjekat, koji ih zorno zamjećuje, te je i sam jedan od objekata zornoga prostora. Napokon *sve su supstancije nepromjenljivo trajne.* Kvalitativna su svojstva objekata djelovanja, što ih supstancije izvode na onoga, koji ih zorno spoznaje. Da se dakle, koliko je moguće, odredi, što su supstancije bez obzira na spoznavajući subjekat, moramo apstrahovati od ovih svojstava. Tad preostaje još samo njihova nazočnost u prostoru i njihove prostorne uzajmice s drugim supstancijama. Pa kako je jedina promjena, koja se može dogoditi s jednim počelom prostora s obzirom na druga počela prostora, promjena mjesta ili gibanje, tako i jedina moguća zbiljska promjena supstancija stoji jedino u gibanju njihovom, a one same u sebi ostaju nepromjenljive.

Činilo bi se, dodaje Wundt, da su ova svojstva supstancije tako evidentna, kako su evidentni sami geometrijski aksiomi. Ima tuj bitna razlika, a stoji u tom, što se svojstva prostora prenašaju na zbiljsko u prostoru. Smije li se pak to učiniti, može tek iskustvo odlučiti, jer su nam zbiljski objekti dani samo kao iskustveni predmeti. A iskustvo zbilja odlučuje za ovo prenašanje, te tako dopušta postaviti znamenito spoznajno načelo: *da su zbiljski objekti podobni* (conform) *zakonima našega zora.*

Ovako je dakle Wundt i na drugi način noetički osnovao definiciju supstancije, kojom se ona shvata a) *kao sam po sebi zbiljski, nepromjenljivo trajan, i* — sad dodaje — *apsolutno jednostavan bitak, koji je b) svojom uzročnom tvornošću osnov promjena.*

Razmotrimo ovo umovanje Wundtovo!

Vidjeli smo već kod tumačenja noetičkoga stajališta Wundtova, kako se gradio, da priznaje neku veću objektivnu vrijednost ličnim počelima — prostoru naime i vremenu — ali su ga napokon prisilila njegova noetička načela, po kojima je predodžbeni objekat nešto čisto subjektivno, da je s tvarju zamjetbe prenesao u subjekat i prostorno-vremeni lik, koliko je zoran. Zato tvrdi Wundt, da je objektivni prostor onaj, što ga pojmom shvatamo, a ne onaj, što ga zamjećujemo zorno. Pojmovni prostor pak definuje ovako: Prostor je neprekidna, u sebi kongruentna, neograničena količina, u

Digitized by Google

kojoj se nerastvorivo pojedinačko određuje s tri smjera. Stvaran je prostor zornomu liku primjeren *pojmovni red* objektivno dane množine. Ono zbiljsko dakle, što odgovara prostoru naše zamjedbe, jest samo *apstraktan pojam* u zoru nam dane slike.[1]

Koliko god je zakučasto pitanje o prostoru, nesumnjivo je, da mi prostor i zorno zamjećujemo i da ga pojmom poimamo. Pojam o prostoru nastaje upravo tako apstrahovanjem, kao što i svi drugi općeniti pojmovi. Pa kao što bilo kojim općenitim pojmom pomišljen objekat, koliko je pomišljen, nije zbiljski objekat, tako bez sumnje nije ni općenitim pojmom pomišljen prostor zbiljski prostor, već je zbiljski tek onaj osnov, od kojega smo apstrahovanjem načinili ovaj općeniti pojam, a taj je osnov upravo onaj zbiljski prostor, što ga zapremaju zbiljski predmeti od tri dimenzije, a mi ga zorno zamjećujemo, zamjećujući same predmete. I zato, tko priznaje zakonima našega prostorno-vremenoga zora objektivnu vrijednost, a onda priznaje, da su ovim zakonima skladni zbiljski predmeti, mora priznati, da su zorni objekti ili iskustveni predmeti zbiljski predmeti, jer od ovih smo mi predmeta apstrahovali zakone zora.

Tko pak svega ovoga ne prihvata, ne može razborito govoriti o zbiljskom prostoru. Pravo bo kaže Überweg . . . „zamjetbenu sliku u njezinom obliku treba staviti u paralelu s vlastitom prostornošću objektivne stvarnosti“ i „u prostorno-vremenom redu spoljašnje zamjetbe odrazuje se vlastiti prostorno-vremeni red zbiljskih objekata“.[2]

Zbiljski je dakle prostor zbiljska protežnost, koja obuhvata zbiljska tjelesa s tri protege. Pojmom pak pomišljeni prostor, ili idealni, imaginarni prostor imade svoj bitak samo u spoznajnom subjektu, te nije zbiljski prostor. Zakoni, načela ili pojmovne odredbe o prostoru vrijede i za pojmovni i za zbiljski prostor upravo za to i samo za to, što je pojmovni prostor apstrahovan od zbiljskoga. Wundt pak hoće, da je zbiljski prostor samo *pojmovni red,* da je samo *apstraktan pojam* u zoru nam dane slike. Na ovu ga je tvrdnju moralo prisiliti njegovo noetičko stajalište, po kojem je sva predodžbena, zorna spoznaja čisto subjektivna, kojom samo sebe spoznajemo, a objektivna je samo pojmovna spoznaja. Ali zdrava realistička narav probija u Wundta i ovdje sveudilj, i za to se opaža ovdje gotovo na svakom koraku nedosljednost njegova. Tako sada hoće, da su za supstanciju apsolutno utvrđena i neka *empi-*

[1] Vidi: Logika II. Izd. Sv. I. str. 505, 517.

[2] Logik. III. Izd. str. 84.

Digitized by Google

rička svojstva, to pak svakako znači zamjetbena, zorna svojstva, a stoje u tom, što tri osnovna svojstva prostora — koji je po njemu pojmovan — prenosimo na supstancije, koje su u prostoru, te veli, da ova svojstva vrijede kao aksiomatička načela zora. Ova bi dakle zorna svojstva morala biti zbiljska, a onda mora biti zbiljski i zoran prostor. Svakomu pak prostoru, idealnomu i zbiljskomu, pripada kao nužno svojstvo, *da je neprekidan*. Ovo svojstvo prostora navodi i Wundt na prvom mjestu. Kad dakle Wundt svojstva prostora prenosi na bitak, zašto nije prenio i ovo glavno i bitno svojstvo njegovo? On nasuprot kaže, da je prvo zbiljsko empiričko svojstvo supstancije to, da su supstancijalna počela — a trebalo bi da je jasno i glatko kazao „da su supstancije" — apsolutno jednostavna počela, kao što su točke jednostavna počela prostora. Što je istine u tom? Istinito je, da tek mi možemo, i to po volji, samo mišlju odrediti veće ili manje česti, pak i točke u idealnom prostoru, a možemo ih mišlju pomisliti i u nekom zbiljskom, zorno nam danom prostoru, a objektivno ili zbiljski određuju česti zbiljskoga prostora zbiljski protežni predmeti i njihove česti, što ih možemo zorno zamjećivati, sam pak prostor jest i ostaje neprekidan.

Wundt neće da ovdje odluči, kakovi su ovi supstancijalni elementi, jesu li geometrijski ili fizički jednostavne točke. Ako ovo svojstvo supstancije imade zaista biti empirijsko svojstvo njezino, trebalo bi svakako reći, da su supstancije fizički jednostavni elementi. Wundt pak veli, da to nije nužno, jer nam uopće nijesu zorno dane same supstancije, već njihova djelovanja. E, onda ovo prvo svojstvo prestaje biti svojstvo same supstancije, a Wundt ga ipak broji među apsolutno utvrđena iskustvena svojstva njezina.

Upravo paradoksno se čini, kako bi se mogla iz svojstava prostora izvesti zbiljska tvornost supstancije. Ako pravo razmotrimo Wundtovo razlaganje, on u istinu tu i ne prenosi svojstva prostora na supstanciju, premda veli da to čini; već on prenosi svojstva empiričkih predmeta na supstanciju, a i ovo čini krivim umovanjem. Ne čini bo nipošto djelovanje jednoga bića na drugo, što svako biće zaprema svoj prostor, već to čini samo njegovo bivstvovanje u svom prostoru, te se dade sasvim lijepo pomišljati i objektivno određen stalan položaj predmetâ bez svake uzajamne tvornosti njihove, kojom bi tek nastala i opstojala ova uzajmica. Tvornost se zahtijeva za to, da se jedan predmet makne sa svoga mjesta, a ovom tvornošću nastati će nove prostorne uzajmice i s onim predmetima, koji kod toga nijesu morali biti nikako tvorni. Isto tako

Digitized by Google

nije potrebno za to, da zorno spoznamo objektivni položaj predmeta, spoznati nekakovo njihovo uzajmno djelovanje jednoga na drugi i na nas same, koliko smo i mi tijelom svojim jedan od tih zornih predmeta, već je u tu svrhu svakako potrebno, da predmeti djeluju na našu svijest, te kao objektivni uzroci (causae objectivae) odrede onu modifikaciju naše svijesti, kojom ih zamjećujemo. U svakom pak slučaju česti samoga prostora nikakovim djelovanjem ne stvaraju samoga prostora, koji je količina neprekidna, pa se tako tvornost supstancija ne može nikako izvesti iz prostora, već se *zaista zbiljsko* svojstvo tvornosti *zbiljskih* supstancija može izvesti samo iz empiričkih svojstava predodžbenih objekata, ako su oni zbiljski objekti.

Napokon ono, čime Wundt utvrđuje treće empiričko svojstvo supstancije — naime njezinu apsolutno nepromjenljivu trajnost — čini se, da je očito porječno s mnogim drugim tvrdnjama njegovim. Najprije kaže, da su kvalitativna svojstva predodžbenih objekata — a ona su ipak tvar očutne predodžbe - djelovanja supstancije na zorno spoznavajući subjekat, a to je u noetici označio kao najopasnije pobrkanje sasvim nespojivih nazora, što se je rodilo u povjesti čovječjega mišljenja.[1] Bez obzira na ovu porječnost, kvalitativna su svojstva po Wundtu svakako nešto čisto subjektivno, subjektivan je čitav predodžbeni objekat, kako se onda mogu utvrditi ikoja zbiljska empirička prostorna svojstva supstancije, kad je dapače i zorni prostor također subjektivan? Wundt kaže, da supstancijama ipak još preostaje njihovo bivstvovanje u prostoru i njihove prostorne uzajmice s drugim supstancijama. Ako su ove supstancije zbiljske, mora biti zbiljski i prostor, u kojem bivstvuju, a taj je po Wundtovu mišljenju samo *apstraktan pojam,* i zbiljske prostorne uzajmice supstancija nijesu drugo nego *pojmovni red* njihov. Kakovo je onda to empiričko svojstvo supstancije? Da su supstancije apsolutno i nepromjenljivo trajne, izvodi onda Wundt iz toga, što je jedina moguća promjena, koja se može dogoditi s jednim počelom prostora s obzirom na druga počela prostora, promjena položaja ili gibanje, pa se to imade pomišljati i za supstancije. Ali elementi prostora ne giblju se, jer je prostor količina neprekidna i negibljiva, već se u prostoru mogu gibati samo zbiljski predmeti. Tu dakle Wundt opet ne prenosi svojstvo prostora na supstanciju, već svojstvo predmeta, a da li u predmetima ima ili

[1] Isp. Rad knj. 132. str. 158.

Digitized by Google

nema i drugo kakovo mijenjanje osim prostornoga gibanja, toga ovaj dokaz Wundtov niti može utvrditi niti poreći. Nikako dakle ne stoji, što tvrdi Wundt, da su rečena tri svojstva supstancije utvrđena time, što su osnovna svojstva prostora prenesena na supstancije.

Ali Wundtovo umovanje o supstanciji nije jošte pri kraju, pa kako ćemo vidjeti, nije još puna ni mjera porječnostî njegovih. Sad smo čuli, *da su sve supstancije tvorne,* u „Sustavu" pak hvali znanstvenu determinaciju pojma supstancije, kako su ju obavile prirodne nauke, po kojoj je supstanciji dosuđena nepromjenljiva trajnost u tom smislu, što su sve promjene prenesene u dopunjujući pojam uzročnosti. Time je Wundt stvorio pojmovni dualizam — supstanciju i uzročnost —, koji je tako zaoštrio, *da supstancija apsolutno prestaje biti princip promjena.* I na str. 300 „Sustava" veli, da je supstancija kao apsolutno nepromjenljiva po svojoj *kvaliteti* samo podloga za djelovanje sila. A govoreći kasnije o različnosti između tvorne volje i tvarne supstancije, tvrdi izrično, da je u opreci s tvornom voljom tvarna supstancija apsolutno netvorno počelo.[1] Što je onda ta apsolutno nepromjenljiva kvaliteta tvarne supstancije? Nije li to možda sam prostor? Čini se, da se je sam Wundt ćutio siljenim na ovu konsekvenciju, kad je napisao, „da se samo tako dugo mogu lučiti oba momenta — supstancija naime i uzročnost — dok se pojam tvornosti tiče samo spoljašnjih uzajmica, dakle u kozmologiji, gdje atom spaja u sebi oba momenta: tvornost naime na druge atome i *mjesto* iz koga izlazi tvornost, i u tom slučaju, kad se apstrahovanjem ukloni svaka zbiljska tvornost, preostaje još *mjesto,* koje se može odrediti samo po uzajmicama s drugim predmetima (koji su dosljedno valjda također *mjesta!*), kao supstancijalno počelo".[2] Malo niže opet veli: „Kod spoljašnjih predmeta može zbilja kraj mijene svih svojstava nešto preostati, što se ne mijenja, a to je *mjesto,* što ga predmet zaprema u prostoru". To bi dakle imala biti supstancija, taj jedini zbiljski objektivni bitak!

Bacimo još pogled na prirodne nauke i dušoslovlje. Tu možemo biti to kraći, što se još sada radi samo o pojmu supstancije, a o samom kozmološkom i psihološkom problemu raspravljati ćemo kasnije.

[1] System. Str. 428.

[2] System. Str. 427.

Digitized by Google

Kad je Wundt pojmovnom analizom odredio pojam supstancije tako, da je ona sama sobom zbiljska i trajna podloga stvari i svojom tvornošću osnov promjenljivih pojava, naglasio je, da metafizički sustavi nijesu mogli riješiti nerazrješive porječnosti, koju obuhvata ova definicija supstancije, kad se ona shvati podjedno kao uzrok. Tek onakovim poimanjem supstancije, kojim se ona shvata kao apsolutno jednostavan i nepromjenljivo trajan bitak, a sve mijenjanje samo kao prostorno gibanje, koje se ne tiče samoga bitka, dobio se takav pojam supstancije, koji se može upotrebiti u prirodnim naukama. *Apsolutno jednostavni i nepromjenljivo trajni tvarni atomi, to su supstancije, a sve zgađanje u spoljašnjem svijetu samo je prostorno gibanje njihovo.* Ovaj se uspjeh polučio u prirodnim naukama od vremena kvantitativnoga istraživanja, i koliko god još ima u atomističkom poimanju tvari nesuglasja među učenjacima, ova svojstva tvari nikada se više ne osporavaju. Tek od onda dakle imadu prirodne nauke upotrebljiv pojam supstancije, od kada su promjenljiva svojstva predmeta svele na puke promjene spoljašnjih uzajmica, od kad su jasno spoznale, da se svakolika uzročnost prirode svodi na spoljašnje prostorne uzajmice objekata i česti njihovih.

Wundt priznaje mudroslovlju, da je nazorima nađenima pojmovnim apstrahovanjem uvijek pretjecalo prirodne nauke, da im je određivalo smjerove, ali tek znanstvenom determinacijom pojmova, koju obavljaju prirodne nauke, može se polučiti spoznanje zbiljnosti.

Kad bi Wundtovo poimanje supstancije u osnovnim odredbama, koje se, kako on kaže, više nikada ne osporavaju, bilo zaista istinito, onda nije trebalo tek današnjega orijaškoga napretka prirodnih nauka, da se spozna ova istina. Davno su je već otkrili stari atomisti, Leucipp i Demokrit. Bilo bi dakako suviše smiješno, kad bi tko tvrdio ili pomišljao, da današnja atomistička teorija nije drugo, nego uskrišen stari atomizam; ali nedjelivi i nepromjenljivi tvarni atomi i prostorno gibanje, kao jedina počela, koja sastavljaju prirodu — ove po Wundtu kraj nesuglasja u drugim pitanjima osnovne i nikad više neosporavane odredbe supstancije - nalazimo već kod starih atomista.

Kemijsko-fizička atomistička teorija polučila je zaista divne uspjehe i utvrdila zakone, koji se danas također više ne osporavaju, ali je istina i to, da kemijsko-fizička atomistika niti je tih uspjeha polučila, niti je tih zakona postavila na osnovu apsolutno jednostavnih, apsolutno nepromjenljivih atoma, ili pače geometrijskih

Digitized by Google

točaka. Za ovakovo se shvatanje atoma ne dadu pronaći nikakovi kemijski razlozi, već prije za suprotno shvatanje. Ako gdjekoji fizičar ili kemik ovakovo shvatanje nuzgredno spomene, primio je ovu misao od mudroslovaca. Isto tako nije ni čisto mehaničko poimanje gibanja, dakle ni čisto materijalistično shvatanje atoma bez svake sile, niti iz daleka nikad neosporavan uspjeh današnje kemijsko fizičke atomistike. Ovakovo mišljenje dapače vrlo zaslužni pristaše ove teorije odlučno poriču, kao npr. R. Clausius, L. Bolzmann, E. Mach, da i ne spomenem one, koji zabacuju i same atome, te naginju dinamizmu, kao npr. kemičar W. Ostwald.[1]

Iz toga se razbira, da supstancija, kako je Wundt shvata, ne odgovara ni potrebama prirodnih nauka, a u psihologiji ne da on ni govoriti o supstanciji. Dakako, dok se u jednu ruku supstancija poima kao apsolutno nepromjenljiv bitak, s kojim se ne dade spojiti tvornost, i dok se u drugu ruku ono, što zovemo duša, poima samo kao svijesno duševno zgađanje, dotle u psihologiji ne može biti govora o supstanciji. Budući da ćemo o tom opširnije govoriti, kad budemo raspravljali o Wundtovu tumačenju psihološkoga problema, dodajemo još samo nešto.

Po peripatetičko-skolastičkom shvatanju jesu sva pojedinačka bića supstancije; jer ako i jesu od mnogo česti — recimo od bezbrojnih atoma - sastavljena, imadu ona ipak svoj jedinstven bitak, imadu svoju jedinstvenu bit, a to je supstancija njihova. Pogledajmo čovjeka! Zar je živo tijelo čovječje samo skup bezbrojnih atoma, koji se strjelohitro giblju i vrte bez ikakove unutrašnje sveze, bez ikakova jedinstva? Ili zar je i naš unutrašnji, svijesni, duševni život ovo isto prostorno gibanje atoma? Ili zar je napokon živo tijelo čovječje bez ikakova jedinstva s dušom? Lijepo veli Til. Pesch: „Kad čovjek sebi kaže: *ja,* ne označuje on time vojsku atomskih supstancija, koje duševno biće drži na uzdi kao kaki kočijaš, već kaže jednu supstanciju sastavljenu od duše i tijela. Tijelo i poimence mozđani, nijesu mu kao priraštena puževa kućica, kao tajna radionica, u kojoj *on* sjedi i na dva okna luče, ili se kao brzojavljač živčanim žicama spaja sa spoljašnjim svijetom, već ga svijest sili, da svoje možđane, kao i ostala bitnija uda svoga tijela smatra supstancijalnom česti svoga vlastitoga bitka".[2] Ovo vrijedi bezuvjetno za svaki živi organizam od najsavršenijega do

[1] Isp. A. Linsmeier Inhalt der chem. physik. Atomhypothese. Philos. Jahrbuch. Fulda 1897. Str. 160—172, 310—319.

[2] Die grossen Welträthsel. II. Izd. I. str. 187.

Digitized by Google

najnižega. Svaki organizam čini sa životnim počelom svojim jedan jedinstveni bitak. Bude li ikada kemija dokazala i utvrdila, da je neživa tvar samo spoljašnjim načinom sastavljena od molekula, a svaka ova opet da je samo spoljašnjim načinom sastavljena od atoma, ili još dalje od eterskih atoma, dobro! onda će samo utvrditi, da je već Leibnitz[1] pravo uradio, kad je stari peripatičko-skolastički izraz *„unum per se“* dosudio samo organizmima, a neorganske su tvari *„unum per accidens“*, jer su samo agregati samostalnih supstancija bez jedinstvena bitka. Živi organizam nužno je jedna supstancija, jedan jedinstven, ako i sastavljen bitak, a ovo jedinstvo daje čestima njihovo supstancijalno lično počelo, koje Aristotel definuje kao: ἐντελέχεια πρώτη τῆς ὕλης. I ovaj jedinstveno sastavljeni bitak, ova jedinstvena bit jest supstancija organskoga bića. Ali i prve tvarne česti, bili to kemijski tvarni atomi ili eterski atomi, jesu osim tvari još nešto: i oni imadu svoju entelehiju, svoj lik, koji je tvorno počelo ne samo u tom smislu, što tvari daje određen bitak, već je tvorno počelo i s obzirom na druge atome. Kako su savršene pojedine supstancije, stoji u prvom redu do savršenosti ove entelehije. Mi to možemo samo nesavršeno, samo apstraktivnim putem spoznati iz pojava i djelovanja samih bića, kad pojmovima spoznajemo bit njihovu.

Ovo je duboka nauka, velika istina, koju je otkrio gorostasni duh Aristotelov, i kao istina ne samo da se ne kosi ni s kojim zbiljski utvrđenim nazorom ili obretom kemijsko-fizikalne atomističke teorije, već joj tek ona daje dublje i uzvišenije znamenovanje i dolično mjesto u njegovu veličanstvenom sustavu, kako ćemo vidjeti, kad budemo tumačili kozmološki problem.[2]

Ova je istina zasjala i duši Wundtovoj. On je u svojem djelu: *„Grundzüge der physiologischen Psychologie“* i to ne samo u najnovijem izdanju, naime četvrtom, od god. 1893., već i u starijim izdanjima napisao: „Ono prastaro animističko shvatanje, koje je prvi Aristotel izrazio definicijom duše *kao prve entelehije* živoga tijela, očituje se kao jedino shvatanje, koje obećaje zajedno osvijetliti problem duševnoga i tjelesnoga razvoja“.[3] Malo niže opet veli:

[1] Isp. Wundt. Physiol. Psychologie, 4 izd. Sv. II. str. 648.

[2] Isp. C. Gutberlet. Naturphilosophie 2. Aufl. Münster 1894. 7—42.

[3] U IV. izd. str. 642 a u II. izd. od god. 1881. str. 457. Dakako da Aristotel ovako poima i svako prirodno biće, jer je svako sastavljeno od tvari i supstancijalnoga lika, koji je ἐντελέχεια πρώτη τῆς ὕλης.

Digitized by Google

„Živo je tijelo jednota po svojoj fizičkoj i psihičkoj naravi. Ova jednota njegova ne stoji u jednostavnosti, već stoji u sastavljenosti njegove supstancije. Svijest sa svojim raznovrsnim, pa ipak potpuno ujedinjenim stanjima, jest za naše unutrašnje shvatanje (što će značiti: za shvatanje naše unutrašnjosti) takova jednota, kakova je za naše spoljašnje shvatanje (dakle: shvatanje naše spoljašnjosti) tjelesni organizam, a potpuna uzajamna suvislost između fizičkoga i psihičkoga vodi nas nazoru, *da je ono, što dušom zovemo, unutrašnji bitak one iste jednote, koju iz vana zrijemo kao njoj pripadajuće tijelo*“.[1] Nije li to ona ista misao, koju je sv. Toma izrazio riječima: „Od tijela i duše kaže se, da je čovjek, kao što se od dvije stvari sastavlja neka treća stvar, koja nije nijedna od one dvije: čovjek niti je (samo) duša, niti (samo) tijelo“?[2]

Zato je i sam Wundt već osjećao i spoznao potrebu, da se pojam supstancije proširi, drugačije odredi, da bi mogao obuhvatati i duševne pojave, duševni život. Ob ovoj potrebi on i govori u svojoj fiziološkoj psihologiji (4. izd. od godine 1893. s. 644) i u svojoj logici, te spominje i razloge, koji se mogu navesti, da se i za sadržaj unutrašnje zamjetbe prihvati trajan nosilac, reprodukciju naime i asocijativno spajanje predočaba. Čudno je, što Wundt ovako piše ne samo u prvom izdanju svoje „Logike“, koje je izašlo godine 1880., dakle devet godina prije, nego li je izdao svoj „Sustav mudroslovlja“ (1889), već i u drugom izdanju od god. 1893., dakle četiri godine poslije izdana „Sustava“. Čudnovato je, što Wundt nije nastojao, da ovoj osjećanoj i spoznanoj potrebi zadovolji, ma morao upravo žrtvovati što god od svojih noetičkih nazora. Wundt nasuprot ponavlja u II. izd. svoga „Sustava“ od god. 1897 istu nauku o supstanciji, koju je napisao i u I. izdanju. Ovako nam se ukupno umovanje Wundtovo o supstanciji prikazuje kao borba između istinske zbiljnosti i krive noetike, između zdravoga prirodnoga realizma i subjektivizma, u kojoj nadvladava sad jedan sad drugi.

[1] U IV. izd. str. 648. u II. izd. str. 463. Ono dakako, što Wundt odmah na to monistički nadovezuje, da se naime duševni bitak imade smatrati kao zbiljnost svih bića, ne slijedi nipošto nužno iz ove nauke, a jest neistinito.

[2] De ente et essentia. c. 3.

Digitized by Google

Prilozi gospodarskomu razvoju hrv.-slav. Krajine u 19. vijeku.

Čitao u sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 7. lipnja 1900.

PRAVI ČLAN DR. FR. VRBANIĆ.

I. Uvod.

Već onda, kad sam nastojao prikazati kako se je tečajem jednoga vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji razvijao broj žiteljstva,[1] držao sam, kako bi zgodno bilo prije, nego li stupimo u dvadeseti vijek, naslikati ne samo u općenitim crtama, nego što potanje sliku o razvoju sveopćega našega narodnoga života tečajem devetnaestoga vijeka, što ga tako rado zovemo vijekom napredka, kulture i slobode. Jedva bi mogao tko poreći i zanimivost i korist ovakove bilance, osobito onda, kad bi se ona sastavila za sve krajeve hrvatskoga naroda i za sve grane njegovoga političkoga, socijalnoga i narodno-ekonomskoga života. Nu kad bi se za taj posao i našao vrstan knjigovođa, koji bi znao složiti ove račune, te istinito i vjerno prikazati onaj saldo, što ga hrvatski narod u pojedinim granama svoga života prenaša na nov račun dvadesetoga vijeka, morao bi se u prvom redu pobrinuti za točan inventar ne samo na kraju devetnaestoga nego i osamnaestoga vijeka. Ali gdje da nađe taj inventar, bez kojega ne ima ni valjane bilance? Za konac devetnaestoga vijeka ima takovih inventara, ako baš i ne za sve grane narodnoga života; ali za konac osamnaestoga vijeka jedva se dade ustanoviti apsolutni broj žiteljstva, a kamo li pronaći uporište za prispodobu svih onih prilika, koje bi nas mogle podučiti, kako se je taj vijek napredka, kulture i slobode opoštenio u Hrvatskoj. Nama su doduše iz toga doba poznati pojedini pojavi i

[1] Vidi moju raspravu „*Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije*“ u „Radu“ Jugoslav. akademije knj. 140 str. 17 i sl.

Digitized by Google

događaji, na temelju kojih si možemo stvoriti dosta dobar sud o pojedinim prilikama u domovini; bilo je i u nas, kao što drugdje u ono doba, nesustavna promatranja pojavâ malo ne u svakoj grani narodnoga života; ali sustavno nijesu se u to vrijeme promatrali pojavi ni drugdje, ni u nas. Dapače niti o pojedinim prilikama narodno-ekonomskoga života, kao što su napose odnošaji ratarstva, ne imamo potanjih podataka, koji bi nam mogli služiti podlogom, da na njihovoj osnovi prosudimo razlike, koje u tom pogledu postoje između pojava na koncu osamnaestoga i devetnaestoga vijeka.

Magjarski statistik Schwartner, koji je u svom djelu[1] htio statistički prikazati sliku kraljevine Ugarske, nije mogao priopćiti pouzdanih podataka ni o produkciji ratarskoj; on osniva svoje razlaganje u tom pogledu na kombinaciji i procjeni, kako ju je sam priredio,[2] a Lichtenstern spominje u svom djelu[3] samo neke podatke o ratarskim prilikama u Ugarskoj na temelju izvještaja, što su ih g. 1789. dvoru slali kralj. okružni povjerenici.[4] Uz to navodi on neke podatke i iz kasnijih godina, ali opet samo o pojedinim prilikama, i samo obzirom na pojedine dijelove žiteljstva i neglededi na to, da su ti podatci od vrlo problematične vrijednosti. Kraj tadanjih prilika nije moglo drugačije ni biti; Ugarska nije u ono doba kraj svih nastojanja[5] točno poznavala ni svoje površine u opće, a kamo li zemljišta određenoga za kulturu ratarsku; osnove Josipove o izmjeri zemljišta izjalovile se sasvim, a u nekim krajevima Hrvatske i Ugarske ne znadoše radi toga dati oduška svomu veselju drugačije, nego da su naprosto spalili gotove katastralne operate, koji su stajali milijune.[6]

[1] Vidi: Martin v. *Schwartner:* „Statistik des Königreichs Ungarn", Ofen 1809.

[2] Vidi ibid. I. Theil str. 279.

[3] Vidi: Joseph Marx Freyherr von *Lichtenstern:* „Handbuch der neuesten Geographie des österreichischen Kaiserstaates", Wien 1818. Dritter Theil str. 1257 i sl.

[4] Ovakovih okružja bilo je u ono doba u iztočnoj poli monarkije u svemu 10; Hrvatska i Slavonija bila je razdijeljena u dva okružja, te spadahu na deveto, srijemsko, okružje županije: srijemska, virovitička i požežka, a na deseto, zagrebačko, županije: zagrebačka, križevačka i varaždinska.

[5] Vidi *Lichtenstern* ibid. str. 1235.

[6] Vidi *Schwartner* ibid. str. 56. — *Smičiklas:* „Povjest hrvatska." Dio drugi, str. 388.

Digitized by Google

Zbog uske sveze, koja je u ono doba spajala Hrvatsku s Ugarskom, nije ni u nas u provincijalnom dijelu domovine bilo ni za vlas bolje.[1] S toga razloga činila mi se uzaludnom svaka misao htjeti za cijelu domovinu, osim žiteljstva, prispodabljati dalnje kakove pojave s onima, što su u nas postojali prije stotinu godina. Nu nije bilo tako lako posve se kaniti ove misli, imenito obzirom na ratarske prilike domovine, jer je ratarstvo kao što danas, tako još više prije stotinu godina, bilo najvažnijim faktorom naše narodne privrede, i jer se sa svih strana, a napose s onih, u kojima žive hrvatski seljak, dižu razni glasovi o našim gospodarskim prilikama. Dok se jedni hvale napredkom, koji se pokazuje u svim granama

[1] *Lichtenstern* u svom spomenutom djelu (Dritter Theil) spominje na str. 1458 i sl., na temelju izvještaja kralj. povjerenika, za g. 1790. neke općenite podatke, koji se tiču ratarske produkcije u bivšem tadanjem provincijalnom dijelu domovine. Po tim podatcima bilo je te godine u županiji:

	zagrebačkoj	križevačkoj	varaždinskoj	virovitičkoj	požeškoj	srijemskoj
	j u t a r a					
oranica .	76.857	100.429	108.837	312.470	123.814	183.931
livada . . .	26.614	29.606	37.276	84.652	53.790	21.880
pašnjaka . .	—					32.412
vinograda .	28.845	24.245	26.972	54.626	21.888	32.998
vrtova i voćnjaka . . .	—	—	—	14.488	—	11.826
Ukupne površine tla, koja se rabila za ratarstvo .	206.341	216.888	257.139	692.559	364.641	232.547

Podatci za županiju zagrebačku stegnuti su samo na onaj njezin opseg, u kojem je ta županija 1809. spadala k monarkiji, dakle samo na krajeve ovkraj Save. Krajevi onkraj Save, koji su bečkim mirom bili ustupljeni Francuskoj, nijesu u gornjim podatcima uzeti u obzir. — Da sam mogao doći do izvornih izvještaja tadanjih kraljevskih povjerenika, među kojima je bio i poznati ban Balaša, možebiti bih bio mogao neke podatke uzeti za podlogu dalnjega promatranja; nu onako kako ih priopćuje Lichtenstern u svojoj knjizi, nijesu oni vrsni za prispodobu s današnjim podatcima, koji se tiču istoga predmeta, te nije radi toga bilo vrijedno podvrći se teškomu trudu i najnovije podatke o ratarskoj produkciji preračunavati prema tadanjem teritoriju pojedinih županija.

Digitized by Google

narodno-gospodarskoga života, dotle drugi žalosnim okom gledaju na život hrvatskoga seljaka, te se bolnim srcem spominju negdanjih lijepih starih vremena, kad su bili hambari puni žita a pivnice pune vina; dok jedni ponosom pripovjedaju o stečevinama prosvjetljenoga devetnaestoga vijeka i na tom polju, dotle drugi, a napose oni, koji su slušali predaje svojih starijih, kazuju, da negda u ono doba, dok još nije bilo ni brzojava ni željeznica, nije kod hrvatskoga seljaka bilo toliko gladi i gospodarske nevolje kao što danas, te da se prosvjetljeni 19. vijek u tom pogledu ne može ponositi napram onomu, kako je bilo prije stotinu godina. Tko ima pravo, pitat će mnogi, a pitam se i sam.

Objektivan i nepristran odgovor na ovo pitanje odviše je zanimiv i poučan, pak zato me nijesu navedene poteškoće mogle posve odvratiti od gornje misli, osobito kad sam znao, da za velik dio domovine, za područje bivše vojne Krajine, imade iz onoga doba podataka, koji mogu biti dosta dobrom podlogom za prispodobu barem nekih gospodarskih prilika malo ne polovine naroda u Hrvatskoj i Slavoniji.

Već u drugoj polovini 18. vijeka mjerila se je više puta vojnička Krajina u svrhu, da se među graničare porazdijeli tlo, dok nije po nalogu cara Josipa, u razdoblju od g. 1783—1787, provedena posvemašnja izmjera zemljišta, kojoj je bila svrha, da se na njezinoj podlozi oporezuje žiteljstvo prema sustavu fiziokratskom. Nu jer i ova izmjera zemljišta nije bila potpuna, određeno je, da se ona ispravi, te je u razdoblju od g. 1801—1806 provedena njezina rektifikacija. Ako i nakon ove rektifikacije nije bilo matematičke točnosti u površini bivše vojne Krajine, to je ova okolnost nastala samo s toga, jer kod svih dotadanjih izmjera nijesu uzete u obzir velike krajiške šume, koje se po trigonometričkim pravilima počeše mjeriti istom g. 1807., kad je po svim stručnjačkim pravilima triangulacije započela nova izmjera cijele monarkije.[1] Radi toga se je površina krajiških šuma sve do toga doba više manje samovoljno opredijeljivala. Ova međutim pogrješka ne smeta, da podatke ustanovljene na temelju ovih izmjera ne upotrebimo za dalnji rad, jer se je, kako priznaje i sam Hietzinger,[2] na temelju dotadanjih službenih izvida o produktivnom tlu Krajine, postigao najviši stupanj

[1] Vidi: *Hietzinger:* „Statistik der Militärgränze", Erster Theil. Erste Abtheilung. Wien 1817. str. 56. i sl.; zatim: *Lichtenstern* ibid. str. 1587 i sl.

[2] Vidi *ibid.* Zweiter Theil. Erste Abtheilung, str. 10.

Digitized by Google

vjerojatnosti kod oranica, livada, pašnjaka, vrtova, voćnjaka i vinograda, i ne gledeći na to, da su se nedostatci ponajviše pokazali kod ugarske Krajine. Uz to su se u bivšoj Krajini redovito obavljale tako zvane konskripcije, odnosno revizije već obavljenih konskripcija, kojima je bila svrha upoznati državnu upravu s najvažnijim „naravnim, gradjanskim i ekonomskim prilikama". Napokon ne valja zaboraviti, da su krajiški viši časnici često puta službeno putovali cijelom Krajinom, i o svom putu na dvorsko ratno vijeće slali opširna izvješća, u kojima su spominjali potanke podatke o ekonomskim prilikama Krajine. U svim tim izvorima imade dosta pouzdane građe, koja nam je ne samo kadra razjasniti, kako su mnoge prilike u bivšoj Krajini postojale prije stotinu godina, nego i pružiti uporište za dalnja promatranja. U skup takove građe spadaju napose podatci o gospodarskim prilikama, a imenito o ratarskoj produkciji.

Pogledom na sve to činilo mi se zgodnim, kad već ne mogu provesti svoje nakane za cijelu Hrvatsku i Slavoniju, da ju barem kušam izvesti za područje bivše hrv.-slav. vojne Krajine. Na ovaj posao mogao sam se tim prije odvažiti, jer je Hietzinger, po svomu zvanju, kao malo tko imao iz prve ruke svu građu, što su ju bilo s kojega razloga sabrale službene ruke, i jer je sam glavom zavirivao u život krajišnika, te je tako u svomu djelu pribrao takovih podataka o prilikama Krajine, kakove bi danas, nakon stotinu godina, jedva mogao itko sabrati. Uz pripomoć Hietzingerova djela mogao sam dakle sakupiti dosta zanimivih, a može se reći i dosta pouzdanih, podataka o ratarskim prilikama negdanje hrv.-slav. Krajine na koncu 18. odnosno na početku 19. vijeka.

Da uzmognem prikazati razvoj tih prilika tečajem cijeloga 19. vijeka, bilo je još od potrebe pronaći građu ratarskih odnošaja barem za konac 19. vijeka, kad već nije bilo moguće pribrati podatke o tom, kako su se ti odnošaji postupice razvijali tečajem jednoga stoljeća. Nu i to je bila muka daleko veća nego li si pomisliti može onaj, tko se nije bavio ovakim istraživanjem.

Hrvatski statistički ured proglasio je doduše g. 1894. opsežnu publikaciju o statistici „ratarske produkcije godinâ 1888—1892. u Hrvatskoj i Slavoniji", a nedavno, g. 1898, proglašeni su slični podatci za god. 1893—1895, dok je pod konac godine 1898 svjetlo ugledala i posebna publikacija pod naslovom „Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895." Nu kako je napose radi posljednje političke organizacije od god. 1885., i radi kasnijih nekih odredaba

Digitized by Google

u teritorijalnoj razdiobi domovine nestalo skoro svakoga traga negdanjem posebnom teritoriju bivše vojne Krajine, jer je u jedinoj županiji ličko-krbavskoj ostao negdanji krajiški teritorij nepomiješan s bivšim zemljištem negdanjega provincijala, imao sam mnogo muke, dok mi je pošlo za rukom iz prvobitne građe, koja se nalazi u hrvatskom statističkom uredu, odijeliti ono, što spada na negdanje krajiško zemljište, i tako si za današnje doba, t. j. za kraj 19. vijeka, prirediti građu, koja se proteže li na ono područje, koje je negda spadalo na bivšu Krajinu.

Nakon svega ovoga truda preostala je još jedna zapreka, koju je trebalo prebroditi, da sabrani podatci budu sravnjivi, a to je bila negdanja čajkaška ili titeljska Krajina, koju Hietzinger navodi zajedno s takozvanom slavonskom Krajinom, ne spominjući napose podatke za taj dio bivše Krajine. Nu već godine 1851. odijeljen je čajkaški batalijun od slavonske i pripojen banatskoj Krajini, a na temelju kraljevske odluke od 9. lipnja 1872., odnosno zak. čl. XXVII: 1873. ugarskoga sabora, utijelovljen bude on, povodom razvojačenja jednoga dijela bivše vojne Krajine, Ugarskoj, i to županiji Bács-Bodrogh. Obzirom na to morali smo prilike u bivšoj titeljskoj Krajini posve izostaviti iz kombinacije, te iz podataka negdanje slavonske Krajine, kako ih navodi Hietzinger, izlučiti čajkaški batalijun; način, kako smo to učinili, spomenuti ćemo kod promatranja pojedinih pojava.

II. Agrarni sustav i tereti Krajine u početku 19. vijeka.

Površina bivše hrv.-slav. Krajine opsezala je bez titeljskoga ili čajkaškoga batalijuna početkom ovoga vijeka (g. 1804) ukupno 439·84 z. č. m., ili 24.218·91 km²;[1] na ovoj površini stanovalo je (g. 1799) ukupno 546.963 st.[2] Za podlogu naših promatranja ne ćemo međutim uzeti ovaj broj žiteljstva, već prosjek onoga broja, koji je uglavljen za g. 1799., 1802. i 1807. Ovim postupkom držimo, da ćemo doći bliže istini, jer se podatci o produkciji ratarskoj, što ih kasnije spominjemo, velikim dijelom ne tiču jedne jedine godine, već se osnivaju na prosjeku od više godina. Ovaj prosječni broj žiteljstva razdijeljen je bio na pojedine krajeve tako, da dolazi na Krajinu: karlovačku 182.587 st., bansku 90.119 st.,

[1] Vidi dr. Fr. *Vrbanić:* „Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije". „Rad" knj. 140 str. 29.

[2] Vidi dr. Fr. *Vrbanić* ibid. st. 36.

Digitized by Google

varaždinsku 103.073 st. i slavonsku 193.355 st. Ako ovo žiteljstvo prispodobimo s onim, što ga je na istom teritoriju uglavio posljednji popis od g. 1890., tada dolazimo do slike kako ju prikazuje skrižaljka br. I.

Sk. I. **Površina i žiteljstvo hrv.-slav. Krajine.**[1]

Krajina	Površina u km²	Prosječno žiteljstvo po podatcima od g. 1799., 1802. i 1807.	Žiteljstvo po popisu od g. 1890.
karlovačka	10.103·51	182.587	336.104
banska	2.771·32	90.119	155.500
varaždinska	3.886·90	103.073	208.171
slavonska	7.457·18	193.355	314.731
Ukupno . . .	24.218·91	569.134	1,014.506

Po ovim podatcima predmet našega razmatranja dovoljno je velik; jer on obzirom na površinu i obzirom na žiteljstvo obuzima oko polovine Hrvatske i Slavonije; na toj polovini stanuje i danas, kao što i prije stotinu godina, uz malene iznimke, po zanimanju žiteljstvo ratarsko, što nam prispodobu gospodarskih pojava u velike olakoćuje. Nu dok su prilike, u kojima to žiteljstvo danas žive, posve ustaljene; dok se danas pojavi gospodarskoga života negdanje Krajine pravilno razvijaju uz uticaj onih socijalnih i političkih odnošaja, koji se u tom dijelu domovine udomiše nakon konačnoga razriješenja Krajine i utjelovljenja njezinoga materi zemlji: počevši od g. 1872., odnosno 1880., — vidimo kako koncem prošloga i početkom ovoga vijeka hrvatski narod u bivšoj Krajini živi pod uticajem izvanrednih odnošaja, te kako se istom razvijaju početci neke stalnosti u javnim prilikama, koje su tek u drugom

[1] Razlika između ovih podataka i onih, što ih glede žiteljstva Krajine spominjem u raspravi „Jedno stoljeće u razvoju žiteljstva Hrvatske i Slavonije“ (vidi str. 39), nastaje od tuda, što sam ovdje uzeo u račun i Krajinu varaždinsku, dok sam u navedenoj raspravi prikazao prijegled žiteljstva prema teritoriju kako je postojao nakon previšnjega otpisa od 8. lipnja 1871., dakle tako, da je varaždinska Krajina priračunana provincijalnom dijelu Hrvatske.

Digitized by Google

deceniju 19. vijeka pokazale konačni svoj upliv i na gospodarski život naroda.

Zbog rata s Turskom (1787—1790) i radi francuskih ratova (1792), koji se konačno dovršiše istom bečkim kongresom (1815), pala je ratarska produkcija Krajine posvema; a neprekidni pokušaji u unutarnjoj organizaciji Krajine, ne samo da nijesu dopustili razvitak njezinih gospodarskih prilika. već su pružali mnogo zgode neobuzdanomu vojničkomu elementu, da sprečava gospodarski razvitak hrvatskoga naroda u Krajini. Slavonija i Lika tek su bile otete izpod turskoga gospodstva; u jednom i drugom dijelu ostao je narod zapušten, komu je trebalo nepristrane, blage i uviđavne uprave, da se u njem udomi kultura; nu toga nije mogla provesti ona uprava, koja je bila osnovana na vrhovnom načelu: „die Gränzer sollten geübte, gegen jeden Feind brauchbare, stets zum Aufbruche bereite Krieger werden und im Frieden kein Geld kosten".

Nakon mnogih uzaludnih pokušaja počela je organizacija Krajine dobivati neki stalniji oblik, kad je g. 1787. uveden tako zvani *kantonalni sustav*, osnovan ponajviše na prijedlozima baruna de Vins-a.[1]

Po ovom sustavu prozvan je u svakoj dosadanjoj pukovniji odnosni teritorij sa žiteljstvom imenom kantona, dok se je imenom pukovnije u napredak zvala samo odnosna vojničko-taktična sveza. Na čelu pukovnije bio je pukovnik, a kantonom je upravljao kao poglavica zemalj. uprave jedan štopski časnik. Svaki kanton razdijeljen je bio u dva okružja, a svako okružje u dva kotara. Na čelu okružja bio je po jedan kapetan, a na čelu kotara jedan niži časnik. Po odredbama ovoga sustava morali su graničari svake godine ići dva puta, svaki put po 14 dana, na vojne vježbe. Oni, koji su bili uvršteni u vojnike, nosili su u miru i u vojnoj službi vlastito kućno odijelo, a dobili bi od erara svake godine po jedan par cipela i tkaninu za kabanicu, nu morali su ovu tkaninu platiti eraru iz svoga novca. Svaki krajišnik morao je bezplatno vršiti ne samo unutarnju vojnu službu, nego i onu na kordunu, te je dobivao za to u ime pripomoći na godinu 12 for. kon. vr., ili u našem novcu 25 K. i 20 fil., pod imenom tako zvanoga službenoga konstitutiva (Dienst-Constitutiv). Oni krajišnici, koji nijesu bili upi-

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. Zweiter Theil. Zwete Abtheilung. str. 46. i sl. — Fr. *Vaniček:* „Specialgeschichte der Militärgrenze". III. Band str. 13 i sl.

Digitized by Google

sani u služeće vojnike, a bili su sposobni za privredu (hausdienstauglich), bijahu obvezani godimice bezplatno 18 dana na ručnu robotu, a od svakoga komada voznoga blaga bijahu dužni dati četiri dana na godinu vozne robote. Robota se je imala davati samo u javne svrhe; pak ako nije doticala bezplatna robota, mogli su krajišnici biti pridržani robotati i preko ove dužnosti; nu u tom slučaju dobili su u ime naknade za svaki dan 15 kr. (52½ fil.) U drugu ruku bilo je dopušteno cijelu ručnu godišnju robotu otkupiti sa 2 for. kon. vr. (4 K. 20 fil.), a četverodnevnu voznu robotu sa 40 kr. (1 K. 40 fil.) po komadu blaga. Nu kako je u ono doba bila u Krajini velika oskudica na novcu, to je ova povlast bila od praktične važnosti samo po bogatije krajiške zadruge.

Uz ove dužnosti bili su Krajišnici po ovom sustavu dužni plaćati i neke poreze; nu svrha tih poreza bila je, da se njima podmire samo potrebe krajiških kantona odnosno pukovnija. Oporezovanje imalo se je što jednostavnije provesti, i prema načelima fiziokratskoga sustava tako urediti, da teret poreza nosilo bude zemljište. Ključ, kako će se opredijeliti ova zemljarina, imala je ustanoviti nova izmjera zemljišta, koju je valjalo provesti načinom ustanovljenim za austrijske nasljedne pokrajine. U gradovima uvedena je za trgovce i obrtnike potrošarina. Promet i svaka privredna radnja bijahu slobodni, te se u Krajini u opće nije plaćala ni carina ni maltarina. Jer međutim nastali ratovi i druge poteškoće nijesu dopustili, da se provede ovaj sustav poreza, ostalo je i u napredak kod dosadanjega načina. Radi toga postojali su u ovo doba u Krajini slijedeći porezi.[1]

U karlovačkoj Krajini plaćala se je zemljarina prama razredima tako, da se je plaćalo od svakoga jutra

	I. raz.	II. raz.	III. raz.
oranica	25 kr. (87½ fil.)	20 kr. (70 fil.)	15 kr. (52½ fil.)
livada	33 kr. (115½ fil.)	24 kr. (84 fil.)	12 kr. (42 fil.)
pašnjaka	9 kr. (31½ fil.)	7 kr. (24½ fil.)	5 kr. (17½ fil.)

Od vinograda plaćala se je bez razlike jedna forinta kon. vr. (2 K. 10 fil.), a od voćnjaka i vrtova 33 kr. (1 Kr. 15½ fil.) po jutru. Jer je međutim radi turskih ratova karlovačka Krajina izgubila skoro svu svoju stoku, to je g. 1792. sasvim dokinuta zemljarina od pašnjaka, a zemljarina od oranica prvoga i drugoga razreda snižena je od 25 kr. (87½ fil.) odnosno 20 kr. (70 fil.) na

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. Zweiter Theil. Zweite Abtheilung str. 178.

Digitized by Google

16 kr. (56 fil.) po jutru. Napokon je g. 1799. povišena zemljarina kod oranica trećega razreda na 16 kr. (56 fil.) tako, da je ona za sve oranice bez razlike bila jednaka, a za privatne pašnjake prvoga i drugoga razreda povišena je na 12 kr. (42 fil.) — Glavarina je u ovom dijelu Krajine posve prestala.

U varaždinskoj, banskoj i slavonskoj Krajini ostade kod dosadanjega sustava glavarine i zemljarine, t. j. od svakoga jutra zemlje (1600□°) plaćalo se je 24 kr. (84 fil.), a u varaždinskoj Krajini od svakoga jutra vinograda 48 kr. (1 K. 68 fil.). Uz to plaćala je svaka muška glava 2 for. kon. (4 K. 20 fil.) u ime glavarine, od koje nijesu bili oprošteni ni oni, koji su upisani bili kao vojnici; nu njima se je glavarina uračunala u službeni konstitutiv. Ovaj sustav zamijenjen je doskora (1800) drugim. Uprava kantonalna bude dokinuta, a preuzeli su ju zapovjednici četa uz sudjelovanje štopskih i drugih viših častnika. Glavarina, koja je postojala u banskoj, varaždinskoj i slavonskoj Krajini, dokinuta je posvema; mjesto nje provedena je u cijeloj Krajini zemljarina bez obzira na razrede,[1] a dosljedno s načelima sustava fiziokratskoga imala se je u napredak i robota opredijeljivati prema zemljištu tako, da se je od svakoga jutra oranice ili livade imao dati jedan dan ručne i pô dana vozne robote; za sve pako radnje, koje su krajišnici davali preko toga, plaćalo im se je na dan po 15 kr. (52½ fil.) od ručne, a po 18 kr. (63 fil.) od vozne radnje. Povrh ove državne, ili kako ju zvahu carske, robote, koja je bila stalno opredijeljena, te o kojoj su se morali redovito voditi računi, postojala je i općinska ili neopredijeljena robota, o kojoj nije bilo računa. U ovu robotu spadalo je davanje tako zvanih noćnih straža, uzdržavanje općinskih puteva, manji popravak mostova itd. Ova neopredijeljena robota najviše je tištila graničare, jer štogod se nije moglo u račun staviti pod carsku robotu, sve se je uvrstilo u ovu potonju.

Nu ni ova promjena nije bila duga vijeka; narod se nije prestao tužiti i na nasilja upravnih organa i na nejednakost državnih tereta; napose dizale su se tužbe, što se robota daje prema zemljištu, a zemljarina plaća bez razlike u kakvoći tla.

[1] Plaćalo se od jutra oranica, livada i vrtova u slavonskoj i varaždinskoj Krajini 26 kr. (91 fil.), u banskoj 24 kr. (84 fil.), a u karlovačkoj od oranica 16 kr. (56 fil.), od livada i vrtova 24 kr. (84 fil.). Za vinograde ustanovljena je zemljarina svagdje jednako s 1 for. kon. (2 Kr. 10 fil.) od jutra, dok su pašnjaci bili slobodni od poreza.

Digitized by Google

Ovim tužbama nijesu su mogli oglušiti ni u Beču, gdje su napose uvidili, da se neprekidnom experimentiranju u Krajini već jedanput mora učiniti kraj. S toga, čim je mir povraćen, počelo se živo raspravljati o tom, kako da se konačno urede prilike Krajine. Plod ovih rasprava prikazao se je u novom temeljnom krajiškom zakonu, koji je, potvrđen 7. kolovoza 1807., stupio u krijepost 1. studenoga iste godine. Ovim su zakonom za dugo vremena stalno uređeni odnošaji u Krajini, jer su njegove odredbe, uz neke dosta znatne promjene, provedene temeljnim zakonom od 7. svibnja 1850., vrijedile sve dotle, dok nije krajiški sustav sasvim pokopan.

Da se uzmognu dobro prosuditi gospodarske prilike Krajine u početku ovoga vijeka, kako ih razlažemo u ovoj raspravi, moramo u glavnim crtama prikazati iz toga zakona one odredbe, koje su bile u najužoj svezi s gospodarskim životom krajišnika.[1]

Po ovom ustavu bio je u Krajini vrhovni vlasnik svega zemljišta car; njemu pripada tako zvani dominium directum, a posjednici zemljišta jesu za vazda tako zvani koristovni vlasnici; njima pripada za sva vremena korisno vlasništvo (dominium utile) uz dužnost, da vrše sve graničarske obveze. Zemljišta mogli su u Krajini steći samo oni, koji su ovdje ili već naseljeni bili, te se podvrgli vršenju krajiških obveza, ili koji se tek nakaniše ovdje naseliti te preuzeše vršenje tih obveza.

Posjednici zemljišta dijeliše se u dva skupa: u jedan spadali su oni, koji su neograničeno mogli steći zemljišta, a to su bili svi oni, koji su osobno i bezplatno vršili vojnu službu, tako zvani pravi krajišnici (der obligate Grenzstand). Ovamo se je brojilo i svećenstvo grčko-istočne vjeroispovjesti. U drugom skupu bili su oni, koji ili u opće nijesu morali vršiti vojničkih dužnosti, ili samo u ograničenom opsegu. To su bili časnici, činovnici, katoličko svećenstvo, trgovci, obrtnici i tako zvani provincijaliste, t. j. nekrajišnici, koji se u Krajini nastaniše a da nijesu vršili osobne i bezplatne vojne dužnosti. Žitelji ovoga drugoga skupa ili nijesu u opće mogli u pravilu steći nepokretnoga posjeda (kao što n. pr. provincijaliste) ili samo u ograničenoj mjeri (1—3 jutra).

Žitelji Krajine prvoga skupa nijesu mogli kao ni drugi državljani izgubiti svoga zemljišta drugačije, nego li u slučajevima što ih određuje zakon; oni su mogli tim zemljištem po volji raspolagati u koliko ih zakon nije u tom ograničavao. Ovakovo ograničenje sa-

[1] Vidi: Mathias *Stopfer* „Erläuterungen der Grundgesetze für die Carl. Waras. Banal-Slav. u. Banat. Milit. Gränze". Wien 1831.

Digitized by Google

stojalo je napose u tom, da se krajiško zemljište nije smjelo razdijeliti, dakle ni prodati ispod stanovite najmanje mjere, koja se je smatrala nužnom za uzdržavanje jedne obitelji i jednoga vojnika. Obzirom na to dijelio se je sav posjed graničarske kuće u dvoje: u djedovinu (Stammgut) i tako zvano suvišpolje (Ueberland). Djedovina nije se u opće mogla prodati; ona je za opstanak krajiške kuće bila prijeko nužna; a suvišpoljem mogao je graničar slobodno raspolagati. Narav suvišpolja imala su i zemljišta posjednika gore navedenoga drugoga skupa.

Da se pako ne otvore vrata samovolji, određuje temeljni zakon obseg, što ga mora imati djedovina. Uz potrebite zgrade za stanovanje i za gospodarstvo, te ako je i kako moguće uz jednu ral podkućnice (dvorišta i vrta), ustanovljen je potpun obseg ovakove djedovine u karlovačkoj i banskoj Krajini na 18 jutara oranica i 6 jutara livada, dakle ukupno na 24 jutra, a u ostaloj Krajini na 24 jutra oranica i 10 jutara livada, dakle ukupno na 34 jutra. Djedovina s ovim opsegom sačinjavala je cijelo selište. Nu kako sve krajiške kuće nijesu imale toliko zemljišta, koliko je ovim zakonom određeno za potpuni opseg djedovine, te kako se je u drugu ruku i kod manjega njezinoga opsega imala ostaviti krajišniku neka sloboda u prometu nekretninama, da se tako potakne na prištednju i na novu nabavu zemljišta, razlikovao je zakon pogledom na djedovinu: cijelo selište (24 odnosno 34 j.), tri četvrtine selišta (18 odnosno 25½ j.), polovinu selišta (12 odnosno 17 jutara), i četvrtinu selišta (6 odnosno 8½ jutara).

Kad se je nakon proglašenja temeljnoga zakona u cijeloj Krajini dijelio posjed krajišnika, tada se nije išlo za tim, da se između pojedinih krajiških kuća taj posjed izjednači, t. j. da se onomu, koji ima previše, jedan dio oduzme i dade onomu, koji ima premalo, nego se je radilo o tom, da svatko pridrži što ima, ali da se kod svake krajiške kuće posjed razdijeli u djedovinu i suvišpolje tako, da svaka krajiška kuća, pak makar i ne imala potpunoga cijeloga selišta djedovine, ipak bude imala jedan dio zemljišta, kojim će moći slobodno raspolagati. Kod te razdiobe polazilo se je s gledišta, da krajiška kuća, koja ima upravo toliko zemljišta, koliko otpada na četvrt selišta ili manje od toga, ne može imati nikakovoga suvišpolja; sav posjed takove kuće spadao je u djedovinu. Polovica ili tri četvrti selišta moglo se je krajiškoj kući uračunati u djedovinu samo onda, ako joj je povrh toga preostala još barem jedna osmina selišta kao suvišpolje. a cijelo selište samo

Digitized by Google

*

onda, ako joj je preko toga preostalo četvrt selišta za slobodnu raspoložbu. Koje zemljište ima biti djedovinom a koje suvišpoljem, o tom je imala odlučiti sama krajiška kuća.

Ono zemljište, što su ga krajišnici nabavljali nakon što je proglašen temeljni zakon, imalo se je uračunavati u djedovinu sve dotle, dok je ona dosegnula opseg od četvrt selišta. Polovina odnosno tri četvrtine selišta uračunalo se je u ovom slučaju krajiškoj kući u djedovinu istom onda, kad si je ona nabavila toliko zemljišta, da joj je barem četvrt šelišta preostalo kao suvišpolje; a potpuno selište mogla je takova kuća imati u ime djedovine, ako joj je preostalo barem još pol selišta, kojim je mogla slobodno raspolagati.

Pašnjaci nijesu predani u privatno vlasničtvo pojedinaca, već samo na porabu općina, te ih je moglo zapovjedničtvo pukovnije za slučaj potrebe predati onim pojedinim općinarima, koji su imali premalo zemljišta.

Djedovinu ne samo da nije bilo slobodno prodati — osim u slučajevima, kad sam zakon takovu prodaju propisuje — već je nije bilo dopušteno ni u zakup dati, ni založiti, ni sudbeno zaplijeniti. Ako si krajiška kuća za slučaj potrebe bez zalaganja zemljišta ne bi mogla pomoći, jer osim djedovine nije imala što založiti, slobodno joj je bilo najviše jednu trećinu neubranih plodova dati u zalog. Ako radi bolesti muževa sposobnih za radnju, ili radi njihove dulje odsutnosti u službi ili u ratnom sužanjstvu, pojedina krajiška kuća ne bi bila kadra obraditi svoga gospodarstva niti si najmiti potrebitih težaka, tada je imalo zapovjedničtvo kumpanije pozvati općinare dotične općine, da redomice besplatno dotičnoj krajiškoj kući pomognu obrađivati zemljište. Nijesu li se htjeli dragovoljno dati na taj posao, mogla im je pukovnija naložiti, da to učine, te im ovaj posao uračunati u dužnu općinsku robotu. Uz ova sredstva, koja su u slučaju nužde imala pripomoći gospodarstvu krajiške kuće, dozvoljavao je zakon iznimice i uz stanovite uvjete za vrijeme dati u zakup, založiti ili prodati cijelu djedovinu ili njezin jedan dio.

Da se pako postupice ispuni namisao zakona, te da graničari po malo dođu do posjeda svega zemljišta u Krajini, dao im je zakon pravo prekupa. Na temelju toga prava mogla je svaka krajiška kuća, koja još nije imala cijeloga selišta, kod bilo koje prodaje zemljišta tečajem stanovitoga vremena (četiri tjedna) tražiti, da se

Digitized by Google

to zemljište njoj prepusti, ako je stavila jednaku ponudu kao i prvi kupac.

Uz ove odredbe o krajiškom posjedu prislanjaju se u krajiškom temeljnom zakonu još i druge ustanove, koje idu za tim, da se uz pripomoć agrarnoga sustava uzdrži velika vojarna, nazvana imenom vojne Krajine. U poseban skup ovih ustanova spadaju napose one, koje se tiču seoskih zadruga. Premda je uredba ovih zadruga zamašno utjecala i na ratarske prilike, prekoračili bismo okvir ove rasprave, kad bismo napose razlagali odnosne ustanove temeljnoga zakona. Ovo je u ostalom tim manje nužno, jer je temeljna uredba tih seoskih zadruga, koje i onako nijesu nikle iz krajiškoga sustava, još i danas ista kako je postojala u početku 19. vijeka; posebne razlike osnovane su na nastojanju: kako će se institucija zadružna uporaviti što bolje u korist sustava vojničkoga.

Mnogo važnije su za ovu raspravu one odredbe temeljnoga zakona, koje su neposredno utjecale na gospodarske prilike graničara, a to su one, koje uređuju terete, što ih je krajišnik imao nositi.

Glavni teret, koji je teretio hrvatski narod u Krajini i po ovom zakonu, bila je ne samo osobna vojna služba nego i gospodarska žrtva, koja je s njom bila spojena.

Svaki graničar sposoban za oružje bio je obvezan na osobnu ratnu službu u Krajini i izvan Krajine. Istina je doduše, da se je nastojalo, da samo jedan dio momčadi sposobne za oružje bude pod puškom, jer je trebalo ljudi, koji će i polja obrađivati; nu kad je nastala nužda, moralo ie sve pod pušku, štogod je moglo oružje nositi. Sve svoje ukućane, koji su bili u službi na kordunu i u granicama pukovnije, bila je dužna svaka krajiška kuća za cijelo to vrijeme hraniti i obskrbljivati potrebitim i propisanim vojničkim domaćim odijelom, te obitelj njihovu uzdržavati. Ako i jesu krajišnici, koji su bili u vojnoj službi, dobivali od države godimice po jedne cipele, remenje, oružje i streljivo, to je ipak ona dužnost znatno teretila krajiške kuće. Svaki krajišnik vojnik, ako i nije bilo rata, bio je u godini barem 90 dana u službi, a za to vrijeme morala je kuća hraniti i njega i njegovu obitelj. U ime naknade za ovaj teret opraštano je svakoj krajiškoj kući za svakoga vojnika, što ga je ona davala u vojnu službu, 12 for. k. v. (25 Kr. 20 fil.) svake godine od zemljarine, što ju je bila dužna plaćati. Ako njezina dužnost na zemljarini nije bila tolika, koliko joj je

Digitized by Google

pripadalo u ime ove naknade, isplaćen, joj je ostatak u gotovu.[1] Kad bi krajiške čete bile koncentrirane u logoru radi vojnih vježba ili kad bi bile u službi izvan okružja pukovnije, ili kad bi polazile u rat, obskrbljivali i opremali bi se krajišnici na račun države. Nu onda, kad bi krajišnici polazili u rat, računao bi se službeni konstitutiv za svakoga vojnika samo sa 6 for. k. v. (12 Kr. 60 fil.) od onoga dana, kad bi dotičnik stupio u erarsku obskrbu. Ako je bilo potrebno, da oni graničari, koji nijesu bili uvršteni u vojnike, pođu na kordun, ili da vrše drugu kaku vojnu službu, dobivali bi za svaki dan vojne službe u ime naknade 4 kr. k. v. (14 fil.) ili u gotovu ili bi im se odnosna svota odbijala od poreza. Kad bi trebalo poći u potjeru za razbojnicima ili vršiti redarstvenu službu, morali bi ovu dužnost obavljati bez ikakove naknade.

Dalnje dužnosti krajišnika, koje su duboko zasjecale u njihov gospodarski život, te koje su uređene temeljnim zakonom od god. 1807., ticale su se robote ili tako zvanih javnih radnja. Ove radnje bijahu ili *državne* (erarialne) ili *općinske;* one prve bile su plaćane ili besplatne, a ove druge opredijeljene ili neopredijeljene.

Državna besplatna javna radnja imala se je, kao što i dotada[2] tako i u napredak, davati prema posjedu, i to od svakoga jutra oranice ili livade po jedan dan ručne i pô dana vozne radnje. Časnici i činovnici, zatim svi oni, koji nijesu spadali u red krajiških obvezanika, nijesu ovu radnju davali u naravi, već su je morali otkupiti, plaćajuć od svakoga jutra oranica i livada 25½ kr. (89¼ fil.). Trgovci i obrtnici bili su također obvezani na javnu bezplatnu radnju prema gornjoj podlozi, ali su ju mogli, ako su htjeli, i otkupiti svotom od 25½ kr. (89¼ fil.) po jutru, nu povrh toga morali su oni i od svoga posla (obrta) plaćati u ime ove radnje 2 for. 40 kr. (5 K. 60 fil.) na godinu.

Od ove dužnosti, davati javnu radnju, bilo u naravi bilo u novcu, bile su neke osobe oproštene. Tako nijesu u opće ni od jednoga dijela svoga posjeda bile obvezane na javnu radnju krajiške kuće kordunskih serežana; krajiške pako kuće, koje su imale ili upisanih vojnih obvezanika, ili tako zvanih realnih invalida, bez obzira,

[1] Ova naknada zvala se „Dienst-Constitutiv". Ovaj iznos od 12 for. k. v. (25 Kr. 20 fil.) ustanovljen je tako, da se je računalo, kako svaki vojnik za uzdržavanje treba na dan 4 kr. [14 fil. što kod 90 dana službe iznosi 6 for. (12 Kr. 60 fil.)], a za odijelo i opremu 5 for. 12 kr. (10 Kr. 92 fil.) do 6 for. (12 Kr. 60 fil.) na godinu.

[2] Vidi gore str. 49.

Digitized by Google

da li su oni nemoćni postali u ratu ili u unutarnjoj službi, nijesu također od stanovitoga dijela svoga zemljišta bile dužne davati ikakovih javnih radnja. U vrijeme rata podvostručen je ovaj dio zemljišta bez obzira, da li su vojni obvezanici odnosnih kuća pošli u rat ili su vršili vojnu službu u zemlji. Napokon, da se unaprijedi obrađivanje tla, bijahu od javne radnje na 6 godina oproštena ona zemljišta, koja su od pašnjaka pretvorena u oranice.

Vrsti bezplatne državne javne radnje točno su označene u zakonu (§ 110), koji posebnim propisima nastoji, da zapriječi svaku samovolju u određivanju i obavljanju ove radnje. U javne radnje spadalo je i davanje predprega, koje su bile dijelom besplatne a dijelom plaćane. Radnike i blago, koje se upotrebljuje kod javnih radnja, morale su obskrbljivati krajiške kuće same; one su bile dužne radnicima dati i sav alat, i potrebita opremljena kola. Samo onakovo oruđe, što ga graničari u svom redovitom gospodarstvu ne moraju imati, nabavljalo se je na račun erara iz krajiške blagajne. Ako koja kuća tečajem jedne godine nije posve odradila, što joj je u toj godini bilo propisano u ime dužnosti za javnu radnju, tada se taj preostatak nije prenio kao dužnost na slijedeću godinu, već se je bez ikakove naknade otpisao. Krajišnicima bilo je slobodno dužnu javnu radnju otkupiti svotom od $10^2/_3$ kr. ($37^1/_3$ fil.) ručne ili vozne dnevne radnje, dakle po 16 kr. (56 fil.) za svako jutro oranice ili livade, ali samo onda, ako se je moglo unapred očekivati, da će krajiški erar moći tečajem godine preostalom javnom radnjom odnosno unišlom otkupninom podmiriti sve potrebe. Ova je otkupnina kako se vidi bila manjom za $9^1/_2$ kr. ($33^1/_4$ fil.) po jutru od one, koja je po propisu od g. 1800. postojala.

Od unišle otkupnine stvarala se je posebna zaklada „Gränz-Arbeitsfond" zvana, iz koje su se plaćale one potrebite javne radnje, koje bi se redovito morale obaviti besplatnim težacima, nu za koje ti besplatni težaci nijesu bili dostatni. Za taj slučaj nastojalo se je u prvom redu oko toga, da se nađu težaci, koji će dragovoljno uz nadnicu od 20 kr. (70 fil.) obaviti još potrebitu radnju. Ako to nije uspjelo, tada su potrebiti radnici naprosto komandirani prema stanovitim načelima, te im je iz navedene zaklade plaćano u ime nadnice po 20 kr. (70 fil.). Ovi komandirani radnici nijesu se određivali prema posjedu, nego prema broju ljudih sposobnih za radnju i prema broju vozne marve. Nu i na plaćanu radnju mogao je graničar biti komandiran najviše na 12 dana ručne i tri dana vozne radnje na godinu. Samo iznimice, i to dozvolom general-

Digitized by Google

komande, mogao se je broj dana povisiti na 16 odnosno na četiri. Za slučaj osobite nužde moglo je dvorsko ratno vijeće dozvoliti i veći broj dana za komandiranu radnju.

U drugi skup javnih radnja spadale su radnje *općinske;* one su u opće bile besplatne, te se ili jesu ili nijesu obračunavale; one prve, t. j. one, koje su se obračunavale, bile su opredijeljene a ove potonje neopredijeljene. Na neopredijeljene općinske radnje bio je obvezan svatko bez iznimke; u red ovih radnja spadale su osim noćnih straža u opće sve one radnje, kojima je svrha bila odklanjati pogibelj od pojedine općine ili njezinih članova, kao što je napose bilo kod raznih vrsti elementarnih nezgoda. Tko kod ovakovih radnja nije mogao ili htio glavom sudjelovati, slobodno mu je bilo obaviti radnju po svom zastupniku. Opredijeljena općinska radnja nije bila odmjerena poput državne prema zemljištu, nego prema razmjeru sposobnih za rad mužkaraca, i prema broju vozne marve svake pojedine krajiške kuće. Predmeti, pogledom na koje se je mogla ova radnja upotrijebiti, točno su u zakonu određeni; ona nije smjela godimice biti većom nego li osam radnih dana za muškarca sposobnoga za rad, i četiri dana od komada voznoga blaga. U osobito nužnim slučajevima mogla je generalkomanda za neko vrijeme ovu dužnost povisiti. Oprošteni od ove radnje bili su samo oni, koji su bili uvršteni u vojnike; mjesni poglavari i nadzornici općinskih magazina, trgovci, obrtnici i tako zvani honoracijori mogli su ovu radnju otkupiti sa 20 kr. (70 fil.) za svaki radni odnosno vozni dan; ova otkupnina išla je u općinsku blagajnu.[1]

[1] Da čitatelji uzmognu razabrati, kolik je teret radi ovih javnih radnja teretio Krajinu, spomenuti ćemo po Hietzingeru (II. Th. 2 Abth. str. 150 i sl.) slijedeće podatke za g. 1818.; primjećujemo samo, da je kod podataka za slavonsku Krajinu u račun uzet i čajkaški bataljun.

Državnih javnih radnja bilo je propisano:

	ruč. težaka	voz. tež.	ukupno
u karlovačkoj Krajini	281.113	140.556	421.669
„ banskoj „	149.697	74.848	224.545
„ varaždinskoj „	222.850	113.550	336.400
„ slavonskoj „	355.246	177.598	532.844
Sve skupa u Krajini	1,008.906	506.552	1,515.458

Faktično se je ipak od ovoga broja upotrebilo ukupno samo 1,459.841 težak, i to: 924.024 ruč. tež. i 535.817 voz. tež. Prema tomu je te godine u istinu prišteđeno i radi toga faktično otpisano 55.617 težaka, i to: 84.882 ruč. tež., dok je broj voznih težaka prekoračen za 29.265. Ovaj prekoračeni broj voznih težaka nadomjestio se je komandiranim

Digitized by Google

Napokon uređuje krajiški temeljni zakon i poreznu dužnost krajišnika. Kako je ta porezna dužnost bila donekle drugačije uređena koncem osamnaestoga, a drugačije početkom 19. vijeka, dužnost nam je razložiti jedno i drugo.

U prvo doba krajiškoga sustava nije se u Krajini plaćala posebna daća pod imenom poreza,[1] graničari bili su dužni davati vojnike, te ih u miru obskrbljivati i odijevati. Zbog očite nepravednosti ovoga sustava uveden je s vremenom sustav tako zvanih pomagača (Beihelfersystem), i to najprije u slavonskoj Krajini (1753.) a kasnije i u drugim predijelima. Po ovom sustavu morale su imućnije kuće, iz kojih nije bilo ukućana u vojnoj službi, doprinositi siromašnijim kućama za uzdržavanje njihovih vojnika, ili u novcu ili u naravi, prema razredima u koje su te kuće razvrstane, po 12 for., 6 for. i 4 for. kon. v. (25 Kr. 20 fil., 12 Kr. 60 fil. i 8 Kr. 40 fil.) na godinu; a u ratno doba dvostruko. Ali ni ovaj sustav nije ispravio onih nepravda i nejednakosti, koje u opće stoje u ovakovom načinu oporezivanja. Držalo se je s toga, da treba uvesti drugi sustav, a to je bio sustav tako zvanoga službovnoga konstitutiva (Diensteconstitutiv), koji je sustav prešao kasnije i u krajiški temeljni zakon od g. 1807. Ovaj sustav uveden je također najprije u slavonskoj (1769.), a kasnije (1772—1774) u hrvatskoj Krajini. Po ovom sustavu plaćalo se je u karlovačkoj Krajini od svakoga jutra obrađenoga zemljišta (ral po 2400□°) i od svake muške glave sposobne za rad, koja nije faktično služila u vojsci,

---

težacima, kojima je prema gore navedenom pravilu dana naknada od po 20 kr. (70 fil.) na dan.

Općinskih javnih radnja bilo je propisano:

	ruč. težaka	voz. tež.	ukupno
u karlovačkoj Krajini	226.784	135.728	362.512
„ banskoj „	94.672	53.348	148.020
„ varaždinskoj „	133.496	120.784	254.280
„ slavonskoj „	281.320	257 316	538.636
Sve skupa u Krajini	736.272	567.176	1,303.448

Faktično je od ovoga broja upotrebljeno 588.444 ručna težaka i 317.866 voz. tež., dakle ukupno 906.310, te je radi toga prišteđeno, t. j. prema propisu manje potrošeno, 147.828 ruč. težaka i 249.310 voz. tež., t. j. ukupno 397.138.

Ako se uzme u obzir javna radnja u opće, što ju je g. 1818. dala besplatno hrv.-slav. Krajina, to je ona iznosila ukupno 2,366.151 težaka, t. j. 1,512.468 ručnih i 853.683 vozna.

[1] Vidi Hietzinger ibid. II. Th. 2 Abth. str. 172 i sl.

Digitized by Google

na godinu 1 for. k. v. (2 K. 10 fil.) Od ovoga dohodka dobio je pješak 10 for. (21 K.), a huzar 20 for. (42 K.) na godinu u ime službovnoga konstitutiva. Godine 1779. snižena je pristojba od zemljišta na 54 kr (1 K. 89 fil.), a glavarina t. j. pristojba, koja se plaćala od svake muške glave, ukinuta je. Nije međutim postojalo dugo vremena, kad je dokinuta i pristojba od zemljišta, te se je samo od časničkih zemljišta tražila po jutru jedna forinta kon. v. (2 K. 10 fiil.). U banskoj Krajini plaćalo se je od jutra (po 1600□°) zemljišta u ime zemljišne pristojbe 24 kr. (94 fil.), a u ime glavarine 2 for. kon. v. (4 Kr. 20 fil.); od toga dobivao je pješak u ime konstitutiva 12 for. kon. v. (25 K. 20 fil.), a huzar 24 for. kon. v. (50 K. 40 fil.). Glavarinu plaćali su ovdje i oni, koji su služili u vojsci.

Istim načinom plaćao se je porez u varaždinskoj i u slavonskoj Krajini, samo što se je u varaždinskoj Krajini povrh svega toga moralo plaćati od svake rali vinograda 48 kr. (1 K. 68 fil.) posebnoga poreza.

Kad su g. 1781. oni, koji su bili upisani u vojnike, razvrstani u tri razreda, tada su prva dva razreda bila oproštena od glavarine, dok su oni, koji su bili u trećem razredu, morali plaćati u to ime 1 for. kon. v. (2 K. 10 fil.).

Kad se je razgranila nauka fiziokratske škole, uz koju je osobito pristajao i car Josip II., nastojalo se je i u Krajini provesti porezni sustav po načelima ove škole. Budući da je po ovoj nauci jedina zemljarina bila opravdan porez, odlučeno je, da se ona uvede i u Krajini kao jedini porez, što ga je pobirala država. Nu jer tehničke katastralne radnje nijesu bile još posve gotove, provedeno je oporezovanje po ovom sustavu predbježno samo u karlovačkoj Krajini. Počevši od 1. svibnja 1787. uvedena je ovdje zemljarina po razredima tla tako, da se je plaćalo od jutra

	I. raz.	II. raz.	III. raz.
oranica	25 kr. (87½ fil.)	20 kr. (70 fil.)	15 kr. (52½ fil.)
livada	33 kr. (115½ fil.)	24 kr. (84 fil.)	12 kr. (42 fil.)
pašnjaka	9 kr. (31½ fil.)	7 kr. (24½ fil.)	5 kr. (17½ fil.)

Za vinograde određen je porez bez razlike na 1 for. kon. v. (2 K. 10 fil.) od jutra, a za voćnjake i vrtove po 33 kr. (115½ fil.). Glavarina je prestala posvema. U varaždinskoj, banskoj i slavonskoj Krajini nije ovaj sustav s navedenoga razloga proveden, te je ostalo sve pri starom. Nu i u karlovačkoj Krajini morao se je doskora

Digitized by Google

promijeniti porezni ključ, jer je radi turskih ratova ovdje izginula skoro sva stoka. Zbog toga dokinuta je zemljarina od pašnjaka posvema, a od oranica snižena je na 16 kr. (56 fil.) bez razlike na pojedine razrede.

Kad je 17. rujna 1800. proglašena tako zvana systemalna naredba, promijenjen je ne samo porezni ključ, nego donekle i sam porezni sustav. Glavarina je posve dokinuta, a zemljarina nije se više odmjerivala prema razredima zemljišta. Od oranica plaćalo se je u karlovačkoj Krajini od svakoga jutra 16 kr. (56 fil.), u banskoj 24 kr. (84 fil.), a u varaždinskoj i slavonskoj 26 kr. (91 fil.); za livade, voćnjake i vrtove ustanovljena je zemljarina u karlovačkoj i banskoj Krajini na 24 kr. (84 fil.) po jutru, a u varaždinskoj i slavonskoj 26 kr. (91 fil.). Za vinograde plaćalo se je u cijeloj Krajini jednako, jedna forinta kon. v. (2 K. 10 fil.) po jutru. Time, što je uveden jednak porezni ključ za sva zemljišta bez razlike, mislilo se je posjednike zemljišta potaći, da kulturu svoju poprave, te da tako sami izravnaju onu nejednakost, koja je postojala kod ovoga načina oporezovanja.[1]

Temeljni zakon od g. 1807. uredio je porezni sustav u Krajini drugim načinom, jer je uz zemljarinu uveo još i druge poreze,

[1] Po podatcima, što ih navodi Hietzinger, iznosio je g. 1787. porez u konv. vrijed., izostavljajući iznose ispod forinte, u Krajini:

	zemljarina	glavarina	Ukupno
karlovačkoj	110.013 for.	—	110.013 for.
	(231.027 K.)		(231.027 K.)
banskoj	51.706 for.	40.707 for.	92.413 for.
	(108.582 K.)	(85.484 K.)	(194.066 K.)
varaždinskoj	58.896 for.	56.934 for.	115.830 for.
	(123.681 K.)	(119.561 K.)	(243.242 K.)
slavonskoj (sa čajkaš. batal.)	129.654 for.	57.909 for.	187.563 for.
	(272.273 K.)	(121.609 K.)	(393.882 K.)
Sve skupa	350.269 for.	155.550 for.	505.819 for.
	(735.653 K.)	(326.654 K.)	(1,062.217 K.)

Po sustavu od god. 1800, po kojem je kako gore spomenusmo, dokinuta glavarina, imalo je unići u ime zemljarine u Krajini:

karlovačkoj	104.292 for. kon. v.	(219.013 K.)
banskoj	57.003 „ „ „	(119.706 „)
varaždinskoj	152.526 „ „ „	(320.304 „)
slavonskoj	227.850 „ „ „	(478.485 „)
Ukupno	541.671 for. kon. v.	(1,137.508 K.)

Digitized by Google

kojih do sada nije bilo u Krajini. Po ovom zakonu postojali su u Krajini slijedeći porezi:

1. *Zemljarina;* nju su plaćali od svakoga jutra zemljišta (jutro po 1600□°), po posebnoj tarifi[1], tako zvani pravi krajišnici;[2] oni pako posjednici, koji su spadali n drugi skup,[3] plaćali su zemljarinu u dvostrukom iznosu one svote, koja je ustanovljena za prave krajišnike.[4] U krajiškim komunitetima bila je zemljarina nešto veća, te se je plaćala jednako bez obzira na razrede zemljišta.

2. *Porez na trgovinu* plaćali su trgovci prema opsegu svoga posla i količini privrede; i to veći trgovci u iznosu od 40 for. (84 K.), 32 for. (67·2 K.), 26 for. (54·6 K.) i 21 for. (42 K.), a manji trgovci i sitničari u iznosu od 16 for. (33·6 K.), 12 for. (25·2 K.), 9 for. (18·9 K.) i 6 for. (12·6 K.).

3. *Obrtarina* plaćala se je također prema privredi obrtnika i opsegu posla, a obrtnici razvrstani su prema tomu također u četiri

[1] Radi lagljega prijegleda navodimo tarifu, po kojoj se je plaćala zemljarina, u današnjoj krunskoj vrijednoti. Za ravnanje čitatelja ističemo samo, da su 2 krajcara konv. vr. = 7 filira.

U ime zemljarine plaćalo se od

U području	oranica i livada			vinogradа	voćnjaka i vrtova
	I.	II.	III.		
	razred				
	u filirima				
karlovačke Krajine	70	56	42	210	105
banske „	94½	77	56	315	122½
varaždinske „	104½	91	70	315	140
gradiške pukovnije	98	84	62	315	140
brodske i petrovaradinske pukovnije	105	91	70	315	140

[2] Vidi gore str. 50.

[3] Vidi gore str. 50.

[4] Po Hietzingeru (ibid. str. 193 i sl.) bio je kod oranica, livada i vrtova razmjer između zemljarine i čistoga prihoda po podatcima od g. 1820 prema današnjoj našoj vrijednoti slijedeći:

	čisti prihod	zemljarina ukupno	u %
karlovačka Krajina	3,166.783 K.	186.325 K.	5·88
banska „	1,691.023 „	142.900 „	8·43
varaždinska „	4,552.859 „	338.879 „	7·33
slavonska „	11,753.560 „	507.274 „	4·30
Ukupno sva hrv.-sl. Krajina	21,163.225 K.	1,175.378 K.	5·55

Digitized by Google

razreda, te su plaćali 10 for. (21 K.), 8 for. (16·8 K.), 6 for. (12·6 K.) i 4 for. (8·4 K.).

Slobodno je bilo spojiti obrt s trgovinom i trgovinu s obrtom; nu oni, koji to učiniše, morali su plaćati i obrtninu i porez od trgovine. Ako su trgovci i sitničari uz slične predmete trgovine trgovali još i žitom, vinom, drvom i stokom, morali su od ove grane trgovine platiti poseban porez, koji im je odmjeren prema dohodku, što ga je pružala ova vrst trgovine i prema stavkama određenim kod poreza za trgovinu. Trgovina vinom bila je oporezovana samo onda prema ovomu pravilu, kad se je tjerala u veliko. Kad se je pako radilo o točenju vina, imala se je platiti druga daća, koju spominjemo malo niže.

4. *Porez za zaštitu* plaćali su: a) u iznosu od 4 for. (8·4 K.) na godinu svi stanovnici Krajine, koji su sačinjavali posebnu obitelj, a nijesu imali zemljišta niti se bavili obrtom, od koga su plaćali obrtarinu; b) u iznosu od 2 for. (4·2 K.) na godinu sluge, koji ne bijahu rodom iz Krajine, ako su služili kod trgovca ili obrtnika, a 1 for. (2·1 K.) na godinu, ako su služili kod graničara. Ovoga poreza nijesu plaćali neoženjeni sluge, djetići i trgovački pomoćnici, koji su bili rodom iz Krajine.

5. ***Mlinarina*** bio je poseban porez, što su ga plaćali posjednici mlinova, koji su se bavili mlinarenjem kao posebnim obrtom. Od mlinova, koji su bili namijenjeni samo potrebi posjednika samih, nije se po temeljnom zakonu od g. 1807. plaćao poseban porez. Mlinarina se je plaćala prema broju žrvanja, prema vrsti mlinova, i prema tomu, jesu li mlinovi radili cijele godine ili ne. Od mlinova, koji su bili u poslu samo jedan dio godine, plaćalo se je bez obzira na to, kakav je bio mlin, 3 for. (6·3 K.), a kod onih, koji su radili cijele godine, plaćalo se je u ime mlinarine 12 for. (25·2 K.), 6 f. (12·6 K.) i 4 for. 30 kr. (9·45 K.) prema tome, kakove je vrsti bio dotični mlin.

Uz ove izravne poreze[1] i do sada navedene javne terete nije u

[1] Hietzinger (ibid. II. Th. 2 Abth str. 213) računa, da se je od ukupne svote izravnih poreza plaćalo u Krajini

	karlovačkoj	banskoj	varaždinskoj	slavonskoj
na četvornu milju	550 for. 28 kr. (1155·98 K.)	1580 for. 11 kr. (3319·18 K.)	2543 for. 39 kr. (5341·66 K.)	2370 for. 44 kr. (4978·54 K.)
na glavu žiteljstva	28 kr. (0.9 K.)	51 kr. (1.78 K.)	1 for. 26½ kr. (3·41 K.)	1 for. 22¾ kr. (2·89 K.)

U čitavoj tadanjoj Krajini iznosili su izravni porezi na svaku četvornu milju prosječno 1629 for. 3 kr. (3422 K.), a na glavu žitelj-

Digitized by Google

ono doba u bivšoj Krajini bilo ni poreza neizravnih ni drugih znatnijih javnih tereta, ni državnih, ni općinskih; napose pako nije ni koncem 18. ni početkom 19. vijeka bilo ni biljega, ni poreza na duhan. U ono doba nije bilo ni potrošarine na vino i meso, koja danas pruža znatno vrelo prihoda i općinama i državi, već je mjesto toga postojala zakupnina za točenje žestokih pića i za siječenje mesa, budući da si je krajiški erar sam pridržao pravo točenja žestokih pića i siječenja mesa. S toga je mogao točiti žestoka pića samo onaj, tko je to pravo uzeo u zakup bilo u pojedinim mjestima bilo u stanovitoj općini. Ako se za pojedina mjesta nije moglo dobiti u ime zakupnine 10 for. kon. v. ili po sadanjoj krunskoj vrijednoti 21 Kr., tada se pravo točenja nije ni davalo u zakup, već je svatko, tko je u odnosnom mjestu, dakako uz dobivenu dozvolu, točio žestoka pića, morao plaćati u proventnu blagajnu od svakoga vjedra vina 30 kr. (1·05 K.), a od vjedra rakije 1 for. kon. v. (2.1 K.). Pivovari mogli su točiti u samoj pivovari pivo bez ikakve posebne daće — te su plaćali samo obrtarinu od svoga posla; od piva pako, koje se je točilo izvan pivare, moralo se je plaćati zakupniku vinotočja odnosnoga mjesta od svakoga vjedra 9 kr. kon. v. (35½ fil.). — Krajišnici mogli su svoj vlastiti prirod vina i rakije na akove prodavati bez ikakovih daća, a bilo im je slobodno jedno i drugo za svoju porabu spremiti u bačvama, a da od toga nijesu morali išta plaćati bilo državi bilo općini; nu čim su kupili vina ili rakije u nakani, da tim trguju, morali su platiti zakupniku od svakoga vjedra vina 15 kr. (52½ fil.), a od vjedra rakije 30 kr. (1·05 K.). Na malo nijesu smjeli krajišnici prodavati ni svoga priroda ni kupljenih žestokih pića, osim ako su se pogodili s dotičnim zakupnikom. Samo na sajmovima i proštenjima mogli su točiti vino i rakiju, ali su morali platiti dotičnomu zakupniku od svakoga vjedra 15 kr. (52½ fil.), odnosno 30 kr. (1·05 K.).

Od ove zakupnine odnosno naknade, koja se je plaćala zakupniku, i od gore navedene obrtnine razlikovale su se daće, što su ih plaćali pod imenom „tecivarine“ oni, koji su imali realno pravo vinotočja od tako zvanih „šiltija“, kako su se u Krajini zvale. Da se naime osigura općinstvu, imenito putnicima obskrba najnužnijim potrebama, spajalo se je pravo točenja vina i siječenja mesa s po-

---

stva 1 for. 11 kr. (2.48 K.). Kako su međutim u krajiškim komunitetima porezi bili nešto veći, to je po Hietzingerovu računu za pravo pravi Krajišnik plaćao u ime izravnoga poreza prosječno 1 for. 7 kr. (2·35 K.), a građanin 2 for. 36 kr. (5·46 K.).

Digitized by Google

sjedom stanovite kuće tako, da je dotični krčmarski odnosno mesarski obrt bio radiciran. Oni, koji su to pravo dobili, plaćali su od slučaja do slučaja prema ugovoru na godinu po 60 for., 80 for., 100 for. kon. v. (126, 168, 210 K.) i više. Ovaj iznos smatrao se je isprvice nekom odštetom, koja se je plaćala krajiškom eraru zato, što ove šiltije nijesu u početku spadale pod zakupninu, nu za pravo bila je ova „tecivarina", kako su ju zvali, neka vrst pristojbe za pravo krčmarenja, što ga je dotičnik dobio od države, te je kasnije morao uz ovu „tecivarinu", koju je plaćao državi, plaćati i zakupniku od svakoga istočenoga vjedra vina 15 kr. ($52^1/_2$ fil.), a od vjedra rakije 30 kr. (1·05 K.).

Sa zakupom prava vinotočja obično se je davalo u zakup i pravo mesarenja, a gdje toga nije bilo pobirao je krajiški erar od marve zaklane za prodaju odnosnu pristojbu.[1] Uz pravo vinotočja i mesarenja davalo se je u zakup jošte i pravo lova, ribarenja i maltarine.

Pravo lova davalo se je isprvice u zakup uz neka ograničenja sve dotle, dok nije kantonalnim regulativom od g. 1787. krajišnicima dozvoljeno slobodno loviti; ova je sloboda lova ostala i onda, kad je uveden temeljni zakon od g. 1807. Ribarenje bilo je slobodno samo u manjim vodama, dok se je u većim vodama i u moru davalo u zakup.

Što se tiče maltarine i mostarine, to je ona uvedena istom gogine 1801. te se je ponajviše davala u zakup, premda se je na nekim mjestima pobirala neposredno u korist krajiškoga erara.

Uzduž granice bivše vojne Krajine plaćala se je i carina, a krajišnici uživali su glede nje velikih pogodnosti, te su mogli bez ikakove carine ne samo uvažati predmete nužne za svagdanje potrebe, nego i izvoziti vlastite svoje proizvode. Obzirom na trgovinu sa zapadnom polom monarkije bile su te pogodnosti daleko veće, nego li s Turskom i s morske strane. Prihod od carine išao je u zakladu kameralnu, a u korist krajiškoga erara plaćalo se je u karlovačkoj Krajini samo od vina uvezenog s mora ili s kopnene strane iz Dalmacije od vjedra inozemnoga vina 1 for. kon. v. (2·1 K.), a od domaćega 48 kr. (1·67 K.). Ovo za pravo nije bila carina, već uvoznina, od koje su gradovi Senj i Bag u korist gradske blagajne dobivali po vjedru 17 kr. ($59^1/_2$ fil.).

[1] Plaćalo se je od zaklanoga vola ili krave 30 kr. (1·05 K.), od junca 10 kr. (35 fil.) od velikoga krmka 9 kr. ($31^1/_2$ fil.), od maloga krmka, teleta, ovce i koze 4 kr. (14 fil.), a od janjeta 2 kr. (7 fil.).

Digitized by Google

Osim do sada spomenutih tereta morali su krajišnici i koncem prošloga i početkom ovoga vijeka doprinositi za uzdržavanje svoga svećenstva, bilo u naravi bilo u gotovu novcu. Od ovih crkvenih podavanja istaći nam je napose samo tako zvani župnički bir u banskoj i u varaždinskoj Krajini, koji je uveden kao odkup onih podavanja, što su se davala prije župnicima u naravi. Ovaj bir plaća se još i danas u negdanjoj varaždinskoj Krajini, kao što i koncem prošloga vijeka, zajedno sa zemljarinom. Svaka katolička kuća plaćala je u banskoj Krajini od jednog jutra zemljišta po 4 kr. (14 fil.), u varaždinskoj od jutra vinograda po 8 kr. (28 fil.), a od ostalih zemljišta po 4 kr. (14 fil.). Ovaj župnički bir plaćao se je u posebnu blagajnu nazvanu imenom „krajiška zaklada za dotaciju župnika" (Gränzpfarrdotirungs-Fond), dok su svi ostali prihodi tekli u tako zvanu „zakladu krajiških proventa" (Gränzproventen-Fond), pod kojom se razumijevahu u opće svi državni dohodci Krajine, koji su bili namijenjeni za njezino uzdržavanje.

III. Opći prijegled ratarskih prilika u početku 19. vijeka.

Ovo su u glavnim crtama javni tereti, koji su koncem osamnaestoga i početkom devetnaestoga vijeka tištili krajišnika. Pod dojmom ovih tereta i pod utjecajem tadanje uprave razvijala se je u to doba u Krajini i ratarska produkcija, koja je u ono vrijeme bila tim većega zamašaja, jer je uz nešto trgovine bila malo ne jedinim vrelom privrede hrvatskoga naroda u bivšoj Krajini. Prije pak, nego li priopćimo konačne uspjehe ratarske produkcije iz toga doba, prikazati ćemo općenitu sliku ratarskih prilika, kako su one postojale u to vrijeme.

Svatko, tko poznaje povjest hrvatsku one dobe, ne će se čuditi, kad ugleda crne boje, u kojima se prikazuje ta slika; te boje nije mogla izgladiti niti velika ljubav za fiziokratski sustav, što ju je u ono doba pokazivala tadanja uprava. Vlada onoga vremena, prožeta duhom škole fiziokratske, pokazivala se doduše osobito brižnom za prilike ratarske, a časnici kantonalni imali su strogo bditi nad tim, da graničari svoja zemljišta marljivo obrađuju; nu upravo uspjesi ove brige i ovoga nastojanja najboljim su znakom, kako nijedna uprava, a najmanje ona, koja je osnovana na sustavu policajnom, ne može uspjeti u svom radu bez prave ljubavi za narod povjeren njezinoj skrbi i brizi, bez točnog poznavanja njegove ćudi i njegovih sposobnosti, njegovih vrlina i mana. Mora se priznati, da se je s višega mjesta više puta nastojalo, kako bi se do-

Digitized by Google

znalé gospodarske prilike u Krajini, te da se je u tu svrhu mnogo putovalo i izvješćivalo. U takovom jednom izvješću od g. 1803. piše kapetan Gschwind,[1] da su dvojake zapreke priječile gospodarski razvoj u Krajini: općenite i posebne. Općenite zapreke u razvitku ratarstva postoje po Gschwindu u nedostatnosti radnih sila, neukosti i radi toga nespretnosti žiteljstva, u prirođenoj lijenosti, u bojazni od truda i napora a s toga u pomanjkanju prave volje za kulturu tla, u osobitoj ljubavi za slobodnim timarenjem stoke, u ograničenom vlasničtvu i u stegnutoj slobodi trgovine, te napokon u tropoljstvu i u općem pravu paše. Uz sve ove neprilike nije bilo u upravi vrsnih ljudi; vojnička se je vlast zlorabila, koristoljublje upravnih časnika zadavalo je narodu mnoge rane, a vrhovna uprava bila je nespretna i neshodna.

S ovim izvješćem podudara se i izvještaj kapetana Auernhammera, koji je g. 1807. proputovao karlovačku Krajinu. Na temelju ovih i drugih izvješća te službenih vrela mogao je Hietzinger u svom djelu[2] prikazati gospodarske, a napose ratarske prilike Krajine, kako su one postojale u početku ovoga vijeka. Slika tih prilika po podatcima Hietzingerovima može se svesti na slijedeće:

O racijonalnom obrađivanju zemljišta i o valjanom uzgoju stoke ne ima ni govora. Krajišnik nije poznavao ratarskoga oruđa, što ga je obrelo novo doba. Općenito se rabe plugovi teški, neoblični, a ponajviše ne ima u narodu dovoljna broja ni takih plugova; tako je u banskoj Krajini svaka druga kuća imala po jedan plug, a u mnogim krajevima imale su po jedan plug tek troje četvere kuće; kadšto se je i petero kuća služilo jednim plugom. Brane su većinom od drva, a blago nužno za oranje sabiralo se od više kuća. Ponajviše se sijala jarina, a ozimice bilo je vrlo malo; istom u početku 19. stoljeća počela se je ona u nekim krajevima sijati u većoj mjeri. S toga ako nije urodila jarina, propalo je sve. Njive se orale ponajviše samo jedan put, a slogovi bili vrlo uski, pak za to malo ne polovina oranica nije bila u porabi. Skoro svagdje manjkalo je gnoja; stoka je bila veći dio ljeta na paši, stelja neshodna (kukuruzina i bujad), a gnojnice nijesu se čistile do proljeća. Gnojile su se i obrađivale ponajviše podkućnice, ograde i polja u blizini kuća, a ostalo se zanemarivalo. Sjeme sijalo se često nečisto i nezrelo. Polja se obrađivala kasno, jer nije bilo dovoljno radnih sila. Jesen je obično prolazila bez koristi, a u proljeću je bilo pre-

[1] Vidi Fr. *Vaníček* ibid. IV. Band str. 274.

[2] Vidi *Hietzinger* II. Theil. 1. Abth., a napose str. 22 i sl.

Digitized by Google

više posla. Premnogo se vremena proteplo na žetvu, kod koje je također bila radnja nepotpuna i površna. Vršidba obavljala se na guvnu volima ili konjima, a tim postupkom žito se onesnažilo i zgazilo. Kad je bilo vrijeme nezgodno, nije se ni moglo vršiti, te se s toga razloga obrađivanjem ozimice zakasnilo i ondje, gdje se je ona sijala.

Kod obrađivanja njiva rabilo se tropoljstvo, a najmanje trećina zemljišta, u mnogim krajevima i polovina, ležala je na ugaru. Nedostatak krme, gnoja i radnih sila bijahu doduše glavne zapreke razvoju ratarstva, ali su ga susprezale u veliko i druge neprilike. Nesigurnost osobe i imetka bijahu u ono doba na glasu; dosta je sjetiti se razbojničkih navala s turske strane, koje su često puta uz kordun osujetile sav trud i svu muku na polju; a uz to priječili su gospodarski razvitak javni tereti, niski stupanj narodne naobrazbe, pomanjkanje novčanih kapitala, nedostatne i nevaljane komunikacije, rasipnost kod raznih svetkovina, nesloga u zadrugama, udaljenost polja od kuće, udaljenost pojedinih naselbina i jedne kuće od druge, te napokon, već u ono doba, cjepkanje zemljišta. Uza sve ove nevolje i neprilike bilo je i drugih, koje su ponajviše stojale u čestoj i nagloj promjeni ustava krajiškoga. Nastojanje upravnih vlasti, da pridignu ratarske prilike u Krajini, rodilo je ponajviše slabim uspjehom. Tuđi ljudi, koji nijesu poznavali ni zemlje ni naroda, izdavali bi naredbe, kako da se pridigne ratarstvo i stočarstvo, ne pazeći, imade li u narodu sposobnosti, volje i snage za to; a nesposobni upravitelji često su osujetili i najbolje zamišljene odredbe. Radi toga bilo je u narodu nepovjerenja prema oblastima, a krajišnici odbijali su često puta i najspasonosnije odredbe.

Novaca bilo je u Krajini malo; a drugačije nije moglo ni da bude kod naroda, koji se bavio malo ne samo ratarstvom, te se odijevao tkaninom, koju je sam zgotavljao. Sva sreća, da tomu narodu nije upravo s toga ni trebalo mnogo novca, jer premda su i u ono doba zakonski kamati iznosili 6%, ipak od privatnika nije bilo moći dobiti zajma nego uz 12—14%. Nije s toga čudo da je mnoga krajiška kuća imala gotovine jedva po koju forintu.

Uz ove prilike naravna je posljedica, da se je nestašica hrane pokazivala već u godinama srednje ruke. Prema policajnom sustavu tadanjega doba nastojalo se je već unapred, da se što više ublaže posljedice ovakovih zlih godina. Tako su god. 1803. pozvani graničari, da u pojedinim mjestima posagrade hambare, u koje je

Digitized by Google

svake godine pojedina krajiška kuća imala spravljati suvišak svoga godišnjega priroda sve dotle, dok bi na glavu žiteljstva bilo za crne dane spravljeno 1·25 hektl. (2 vagana). Sračunalo se, da bi ovoga žita trebalo sabrati do 1,609.000 vagana (1,005.625 hektl.). Nu nije se nikada dogodilo, da je sabrana tolika zaliha; slabe žetve bile su uzrokom, da se je do skora moralo porazdijeliti, što je jedva bilo sabrano. S toga su ove zalihe slabo pomogle sirotinji, pa kad bi Krajinu stigla nevolja zbog slabe žetve, morala bi joj država pripomoći predujmovima,[1] koje je doduše morala Krajina povraćati, nu koji su joj često puta barem u nekim krajevima opraštani.

Pogledom na ove prilike mogao je Hietzinger završiti svoje razmatranje o gospodarskim prilikama Krajine riječima: „So herrscht denn im Soldatenlande wenig Ueberfluss, häufig Armuth, und selbst da, wo Wohlhabenheit bemerklich wird, ein einfaches, manchen Genuss entbehrendes Leben".[2]

IV. Razdioba tla po vrstima gojitbe.

Da se uzmognu prosuditi ratarske prilike, ponajprije je nužno uzeti u obzir prvi i najglavniji faktor produkcije ratarske, *zemljište*, te ga razrediti prema pojedinim vrstima kulture. Ako tu razdiobu provedemo za Krajinu, dolazimo do rezultata kako nam ga prikazuje skrižaljka br. II.

Podatci navedeni u ovoj skrižaljci za god. 1895. izvađeni su iz popisa gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895., kako ih je proglasio hrvatski statistički ured u svojoj XXIII. publikaciji od godine 1898., a podatci za početak 19. stoljeća iz statistike Hietzingerove.[3] U tom djelu navode se doduše za pojedine vrsti gojitbe tla i stariji podatci, napose za g. 1782., 1786., 1804., 1805., koji bi bolje služili za našu prispodobu; nu ipak mi se je činilo zgodnijim upotrebiti podatke, kako ih je uglavila konscripcija od gopine 1816/7., u jednu ruku zato, jer su podatci ove konscripcije najpouzdaniji, a u drugu i s toga, jer je do ove godine bila uglavljena i površina šuma.[4] Kod šuma mogla se je ustanoviti

[1] Tako je dug hrv.-slav. Krajine državi za hranu iznosio godine 1806. u današnoj vrijednoti preko 1,541.000 kruna, a radi nerodice od jeseni g. 1813. dokonca srpnja 1817. povisio se je taj dug do iznosa preko 4,380.500 kruna (vidi *Hietzinger* ibid. II. Th. 1. Abth. str. 458,459).

[2] Vidi ibid. II. Th. 1. Abthl. str. 467.

[3] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Th. 1 Abth. str. 11 i sl.

[4] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Th. 1 Abth. str. 125.

Digitized by Google

površina potpuno i za slavonsku Krajinu, jer Hietzinger tu površinu spominje za svaku pukovniju napose; nu za druge vrsti produktivnoga tla bilo je teže ustanoviti površinu za ovaj kraj, jer Hietzinger svagdje u slavonsku Krajinu računa i čajkaški batalijun, koji, kako gore spomenusmo, ne spada u okvir našega promatranja. Da nam kraj svega toga promatranje ne bude bez uspjeha, mi smo od Hietzingerovih podataka, što ih navodi za slavonsku Krajinu, odbili površine pojedinih vrsti gojitbe čajkaškoga batalijuna, kako ih po konscripciji od g. 1809. navodi Lichtenstern,[1] pak smo time dobili površinu pojedinih vrsti gojitbe za cijelu tadanju hrv.-slav. Krajinu. Razlike između podataka u ovoj raspravi i onih, što ih navodi Hietzinger, neznatne su, a potječu odatle, što četvorne hvate nijesmo napose sračunavali, već smo njima zaokružili broj jutara.

Prema izvidima zemljarinskoga katastra, računali smo u produktivno tlo samo one vrsti kultura, što ih spominjemo u skrižaljci, a izostavili smo iz ove kategorije tla tako zvane trstike, premda ih popis gospodarstva od g. 1895. i „Statistika ratarske produkcije" od g. 1888.—1892. i ona od g. 1893—1895. uz ribnjake broje u tlo produktivno, odnosno u takovo, koje je podvrgnuto zemljarini. Pogrješka, nastala radi toga, tim je manje vrijedna spomena, jer je površina njihova u opće, a u bivšoj Krajini napose, vrlo neznatna; ona se je morala učiniti već s toga, da nam podatci budu sravnjivi. Radi toga računali smo u neproduktivno tlo svu onu površinu, koja ne spada u jednu od kategorija navedenih napose u skrižaljci br. II. na str. 69.

Podatci ove skrižaljke prikazuju nam, kako je zemljište hrvatske Krajine u početku i na kraju 19. stoljeća razdijeljeno bilo u pojedine vrsti kulture. Već na prvi pogled razabire se, da su razlike između današnjih prilika i onih u početku 19. vijeka dosta velike, jer razlika između produktivnoga i neproduktivnoga tla iznosi u prilog onoga prvoga na kraju 19. vijeka ukupno 336.871 jutra t. j. preko 8% cjelokupne površine. Ovaj pojav bio bi osobito povoljan po naše kulturne prilike, da je u istinu tolika površina od neproduktivna tla pretvorena u produktivno, te da je faktično obrađena. Nu promatrajući potonje ove pojave, dolazimo do uvjerenja, da razlog ovoj razlici nije toliko u napredku ratarskih prilika, koliko u postupku samoga zemljarinskoga katastra, koji je, osnovan u posljednje doba na zak. čl. VII.: 1875. i z. čl. XL.: 1881. zajedničkoga

[1] Vidi *Lichtenstern*: „Handbuch der neuesten Geographie des oesterr. Kaiserstaates", 3 Theil. str. 1664. Wien 1818.

Digitized by Google

Sk. br. II.

Površina tla u Krajini

Vrsti tla	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	godine									
	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895
	jutara po 1600 □°									
Cjelokupna površina	1,755.727	1,755.727	481.583	481.583	675.442	675.442	1,295.864	1,295.864	4,208.616	4,208.616
oranice	286.810	313.759	183.841	168.221	251.920	268.842	319.645	447.761	1,042.216	1,198.583
livade	87.242	148.166	15.365	33.941	68.994	85.839	149.734	143.554	321.335	411.500
pašnjaci	287.334	399.866	58.862	75.598	39.372	31.434	133.701	183.252	519.269	690.150
voćnjaci i vrtovi . .	4.401	3.531	4.021	5.830	8.562	7.894	22.145	29.128	39.129	46.383
vinogradi	2.297	775	4.440	2.832	9.091	7.962	15.058	5.041	30.886	16.630
šume	592.255	691.326	143.698	161.090	221.228	241.691	504.439	293.973	1,461.620	1,388.080
Ukupno produktivno tlo	1,260.339	1,557.423	410.227	447.512	599.167	643.682	1,144.722	1,102.709	3,414.455	3,751.326
Neproduktivno tlo .	495.388	198.304	71.356	34.071	76.275	31.760	151.142	193.155	794.161	457.290

Digitized by Google

hrv.-ugar. sabora, znatne površine prijašnjega neproduktivnoga tla razvrstio u šume i pašnjake. Na ovaj zaključak ovlaštuje nas već sam taj pojav, da se je u samoj karlovačkoj Krajini, dakle u prijedjelu, gdje ni naravna kakvoća tla, ni klimatski odnošaji ne dopuštaju znatnih promijena, u tom pogledu, povisilo produktivno tlo za preko 297.000 jutara, t. j. malo ne za jednu četvrtinu od one površine, koja je uglavljena konskripcijom od g. 1816. Ne samo da u nijednom kraju naše Krajine nije taj prirast ni iz daleka bio tolik, kao što u karlovačkoj Krajini, nego ni u *cijeloj* ostaloj Krajini nije produktivno tlo priraslo niti za 40.000 jutara, jer od cijele povišice, za koju se je u Krajini u ovom stoljeću umnožilo produktivno tlo, dolazi na samu karlovačku Krajinu preko 88%, a na sav ostali dio ni 22%.

Ali da uzmognemo razabrati promjenu tla pogledom na pojedine vrsti kulture u cijelom razdoblju našega promatranja za pojedine krajeve Krajine, moramo potanje razgledati podatke navedene u skrižaljci br. III., u kojoj smo sračunali, za koliko je ne samo u cijelom području bivše hrvatske Krajine, nego napose i u pojedinim njezinim krajevima tečajem ovoga vijeka prirasla odnosno umanjila se površina pogledom na pojedine vrsti gojitbe. (Gledaj skrižaljku br. III. na str. 71 [32].)

Podatci ove skrižaljke u savezu s onima, što ih navodimo u skrižaljci br. II., pokazuju prije svega, kako se je u bivšoj hrv.-slav. Krajini površina *oranica* povećala za preko 156.000 jutara. Ovaj višak potječe u prvom redu od prirasta u bivšoj slavonskoj Krajini, gdje se je površina oranica uvećala za preko 128.000 jutara, t. j. za preko40% one površine, što su ju zapremale oranice na istom zemljišnom opsegu u početku 19. vijeka. I u drugim krajevima Krajine prirasla je površina oranica tečajem ovoga vijeka, ako i ne ni iz daleka u onoj mjeri kao što u slavonskoj Krajini, to napose u karlovačkoj Krajini za okruglo 27.000 jutara, a u varaždinskoj za okruglo 17.000 jutara. Samo banska Krajina bila je u tom pogledu zle sreće, jer se je površina oranica smanjila za preko 15.600 jutara t. j. za blizu 8·5% napram onoj površini, što su ju u tom kraju zapremale oranice u početku 19. vijeka.

Pogledom na ovaj pojav prvo je pitanje, što si ga stavlja svatko tko promatra ove prilike: odkuda ovaj prirast oranica, odnosno u što se rabi ono tlo, za koje se je umanjila površina oranica, kad se znade, da je ukupni teritorij, koji je predmetom našega promatranja, danas onaj isti, koji je bio i prije stotinu godinu? Na ovo

Digitized by Google

Sk. br. III. **Godine 1895 više (+) ili manje (—) napram god. 1816.**

Vrsti tla	Krajina											
	karlovačka		banska		varaždinska		slavonska		Sva krajina	
	u jutrima	u %	u jutrima	u %	u jutrima	u %	u jutrima	u %	u jutrima	u %
oranice	+ 26.949	+ 9·39	— 15.620	— 8·49	+ 16.922	+ 6·72	+ 128.116	+ 40·08	+ **156.367**	+ **15·00**
livade	+ 60.924	+ 69·83	+ 18.576	+ 120·08	+ 16.845	+ 24·41	— 6.180	— 4·13	+ **90.165**	+ **28·06**
pašnjaci	+ 112.532	+ 39·16	+ 16.736	+ 28·43	— 7.938	— 20·16	+ 49.551	+ 37·06	+ **170.881**	+ **32·91**
voćnjaci i vrtovi . .	— 870	— 19·76	+ 1.809	+ 44·98	— 668	— 7·80	+ 6.983	+ 31·53	+ **7.254**	+ **18·54**
vinogradi	— 1.522	— 66·26	— 1.608	— 36·21	— 1.109	— 12·90	— 10.017	— 66·52	— **14.256**	— **46·15**
šume	+ 99.071	+ 16·73	+ 17.392	+ 12·10	+ 20.463	+ 9·25	— 210.466	— 41·72	— **73.540**	— **5·03**
Ukupno produktivno tlo	+ **297.084**	+ **23·57**	+ **37.285**	+ **9·12**	+ **44.515**	+ **7·43**	— **42.013**	— **3·67**	+ 336.871	+ 9·86
Neproduktivno tlo .	— 297.084	— 59·97	— 37.285	— 52·25	— 44 515	— 58·36	+ 42.013	+ 28·06	— 336.871	— 42·42

Digitized by Google

pitanje odgovaraju nam ostali podatci gornje skrižaljke, napose podatci onih vrsti gojitbe, koje se danas svojom površinom u većoj mjeri razlikuju od one površine, što su ju zapremale prije stotinu godina. U tom pogledu opažamo, kako već gore istakosmo, najviše promjena u produktivnom odnosno neproduktivnom tlu u opće. Osim slavonske Krajine, gdje se je produktivno tlo smanjilo za preko 42.000 jutara, a neproduktivno za isto toliku površinu povećalo, opaža se u ostaloj Krajini dosta velik prirast produktivnoga tla, i to u samoj karlovačkoj Krajini za preko 297.000 jutara. Već ovaj pojav, da je u slavonskoj Krajini najveći prirast oranica, ali jedini i to znatan prirast neproduktivnog tla, a u banskoj Krajini, da je površina oranica spala za preko 15.000 jutara, i uz to se ipak smanjio obseg neproduktivnoga i povisio obseg produktivnoga tla za preko 37.000 jutara, ne može nam dozvoliti zaključka, da se je površina oranica pomnožala tim, što se je neproduktivno tlo pretvorilo u produktivno. Uz to ne smijemo zaboraviti, da se je u neproduktivno tlo i prije, kao što i danas, brojilo u jednu ruku ono, koje nije namijenjeno gospodarstvu već drugim svrhama, kao što su n. pr. kućišta, dvorišta, ceste, putevi, ulice, željezničke pruge itd., a u drugu ruku ono, koje po kakvoći svojoj ne može služiti gospodarstvu, kao što je n. pr. gola krš, močvare, vode itd. Tlo neproduktivno prve vrsti raste postupice prema prirastu žiteljstva i prema napredku kulture, dok se neproduktivno tlo druge vrsti bez sumnje s istoga razloga umanjuje. Da je tako bilo i u bivšoj Krajini, o tom ne ima sumnje; samo se na temelju onih podataka, koji su nam pri ruci, ne da prosuditi: za koliko se je tečajem 19. stoljeća umnožilo tlo jedne, a za koliko umanjilo tlo druge vrsti. Prema brojevima navedenima u gornjoj skrižaljci činilo bi se na prvi mah, kao da smo ovlašteni zaključiti, da je tečajem jednoga vijeka u slavonskoj Krajini zemljište prve vrsti, a u ostalom dijelu ono druge vrsti opsegom postalo veće; nu proti ovoj tvrdnji odlučno govore mnogi drugi pojavi. Tako je n. pr. u ovom stoljeću žiteljstvo u slavonskoj Krajini priraslo jedva za 63%, dok se je ono u ostalom dijelu umnožilo za preko 86%; ceste i putevi umnožili su se u ostaloj Krajini daleko više nego li u slavonskoj, te je s toga posve naravno, da se je u ostaloj Krajini mnogo više produktivnog tla moralo pretvoriti u neproduktivno, nego li u slavonskim prijedjelima, a mnogo je više u slavonskoj Krajini učinjeno tečajem ovoga vijeka, da se močvarno tlo osuši i

Digitized by Google

privede kulturi, nego li, da se gole klisure pošume.[1] Pogledom na sve to moramo uztvrditi, da prirast neproduktivnoga tla u slavonskoj, a produktivnoga u ostaloj Krajini, ne potječe ni iz daleka u tolikoj mjeri od promjene jedne vrsti tla u drugu, već od netočnosti i nepotpunosti katastriranja zemljišta, kako je ono obavljeno u početku ovoga vijeka. Ova netočnost i nepotpunost uvukla se je imenito onda, kad se opredijeljivala površina šuma.[2] Kod ostalih vrsti kultura toga nije bilo u tolikoj mjeri, s toga su odnosni podatci posve dobrom podlogom za dalnje promatranje, jer ako i ne odgovaraju *posvema* faktičnim prilikama, a ono su ipak takovi, da nam prikazuju u najvjerojatnijoj slici njihov raspored.[3] S ovoga razloga, te zbog pomanjkanja svake druge građe o tom predmetu, ne preostaje drugo, nego spomenute podatke upotrebiti onakove kakovi jesu uz osobit obzir na prije istaknute posebne prilike.

S toga kad vidimo, kako se je u bivšoj Krajini tečajem jednoga vijeka pomnožala površina oranica za preko 156.000 jutara, tada ne ćemo pogriješiti ako reknemo, da je ovaj prirast nastao najmanjim dijelom tim, što se je neproduktivno tlo pretvorilo u produktivno, već tim, što su druge vrsti kultura promijenjene u oranice. Tako ne ima sumnje, da su znameniti prostori šumskoga tla i pašnjaka iskrčeni i priređeni za oranice, a velik dio vinograda uništenih filokserom da je izoran. Ako ovo potonje i nije nastalo u karlovačkoj Krajini, gdje je tlo, što se je rabilo za vinograde, takove naravi, da se ne može rabiti za oranice, učinilo se je to za stalno u varaždinskoj, a osobito u slavonskoj Krajini, gdje je površina vinograda smanjena za preko 10.000 jutara. Uz ovaj prostor pomnožala se je površina oranica u slavonskoj Krajini i time, što se je smanjila i površina livada za preko 6.000 jutara, koja je površina sudeći po novijim podatcima ratarske statistike preorana i velikim dijelom upotrebljena za gojitbu raznih vrsti krmovnoga bilja.

Čudnovat pojav s obzirom na oranice i protivan onome u slavonskoj Krajini pokazuje se u bivšoj banskoj Krajini, gdje se je površina njihova tečajem 19. stoljeća smanjila za preko 15.600

[1] Vidi: *„Regulacija Save, zatim izsušba i natapanje Posavja u Hrvatskoj i Slavoniji uz osobiti obzir na hrv.-slav. Krajinu“* Zagreb 1876. izdalo kao rukopis c. kr. glav. vojno zapovjedničtvo u Zagrebu. — Zatim: Josip *Wessely: „Kras hrvatske Krajine“* u Zagrebu 1876.

[2] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1 Abth. str. 9 i 124 i sl.

[3] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1 Abth. str. 10.

Digitized by Google

jutara t. j. za blizu 8·5%. Ali pogrješno bi bilo ovo padanje površine oranica privoditi u svezu s nazatkom ratarske produkcije, jer ne ima sumnje, da je zbog razmjerno dosta malene površine livada narod bio prinuždeu u prilog stočarstvu povećati ovu vrst gojitbe, te da se je za cijelu površinu, kojom se je smanjio opseg oranica, povisila površina livada, i to za više, nego li još jedanput toliko, koliko je iznosila u početku ovoga vijeka.

Prirast *livada* u karlovačkoj za blizu 70%, a u varaždinskoj Krajini za blizu 25% nastao je samo tim, što su ili pašnjaci faktično pretvoreni u livade, ili što su pašnjaci bolje vrsti kasnije uneseni u kategoriju livada. Ovim načinom pomnožila se je u cijeloj hrvatskoj Krajini površina livada za preko 90.000 jutara, t. j. za više nego li jednu četvrtinu onoga prostora, što su ga zapremale livade u početku 19. vijeka.

Najveći prirast kod pojedinih vrsti gojitbe pokazuju tečajem ovoga vijeka *pašnjaci*, jer im je površina za jednu trećinu t. j. za preko 170.800 jutara veća, nego li je bila prije stotinu godinu.

Ako i jest velik razmjer pašnjaka u zemlji znakom slaboga razvitka ratarske produkcije, te ako nas ovaj veliki prirast ove vrsti tla i može dovesti do misli, da su se u ovom vijeku ratarske prilike u bivšoj Krajini pogoršale. to ipak ovomu prirastu ne dajemo velike važnosti, kad dublje promotrimo razlog, s kojega je površina pašnjaka u tolikoj mjeri narasla. Već pogled na karlovačku Krajinu, gdje je površina pašnjaka narasla za preko 112.000 jutara, dakle malo ne za 40%, u savezu s tolikim prirastom produktivnoga tla upravo .u ovom kraju, ovlaštuje nas na tvrdnju, kako ovaj prirast nije nastao s razloga, što je napušteno obrađivanje tla, koje je već bilo privedeno kulturi, nego s toga, što su vrlo mnoge zemlje, koje su po katastriranju u početku ovoga vijeka uvrštene bile u skup neproduktivnoga tla, kasnije razvrstane u skup produktivoga tla, i to u razred pašnjaka. Takovoga zemljišta svakako je bilo daleko više od navedene površine; a da uza sve to površina pašnjaka nije narasla u još većom iznosu, razlog je samo taj, što su neki pašnjaci pretvoreni u oranice i livade, a drugi opet, gdje su bile veće šikare, uvršteni u kategoriju šuma. Taj isti pojav, samo u manjoj mjeri, opažamo i u banskoj Krajini. U slavonskoj Krajini opaža se također prirast pašnjaka zbog rektifikacije katastra, ali tako, da je znatna površina, koja je prije spadala u kategoriju šuma, razvrstana među oranice, pašnjake i neproduktivno tlo, te je od ove površine dosta znatan dio zapao

Digitized by Google

pašnjake. Nu ako u prirastu pašnjaka tečajem ovoga vijeka s navedenih razloga i ne vidimo zla, svakako je nepovoljan znak, da je površina pašnjaka u opće danas velika, te da je postotak njezin napram cjelokupnom tlu nerazmjeran, osobito, kad se znade, da i na teritoriju bivše Krajine od ovih 690.000 jutara pašnjaka imade vrlo znatan postotak, koji bi se dao privesti drugoj vrsti kulture. U tom obziru utješljiv je pojav u bivšoj varaždinskoj Krajini, gdje se je površina pašnjaka snizila za preko 20% one površine, koja je postojala u početku ovoga vijeka, te gdje ona danas napram cjelokupnom tlu prikazuje vrlo malen postotak.

Od ostalih vrsti kultura znatnu promjenu nalazimo u opsegu *šuma*. Prema podatcima navedenima u gornjim skrižaljkama umanjila se je površina krajiških šuma za preko 5% t. j. za preko 73.500 jutara one površine, što su ju zapremale šume u početku ovoga vijeka. Nu prema onome, što smo u tom obziru već gore spomenuli, ne ima sumnje, da je ovaj manjak kod šuma bivše Krajine samo prividan; on se pokazuje samo u slavonskoj Krajini i to u vrlo znatnom iznosu od preko 210.000 jutara, dok je u ostalim prijedjelima Krajine prirasla površina šuma za blizu 137.000 jutara. Da su do godine 1816. posve dovršene bile radnje oko izmjere šuma u negdanjoj gradiškoj i brodskoj pukovniji, barem u onoj mjeri, kako su bile provedene u ostalim dijelovima Krajine, bili bi podatci o površini šuma u tim prijedjelima za stalno iskazani u manjim iznosima; nu kako sam Hietzinger priznaje,[1] podatci za ove dvije pukovnije navedeni su samo na temelju predbježnih rezultata, koji su za same ove dvije pukovnije označili površinu šuma u iznosu od 418.248 jutara, u kojoj je svoti prema kasnijim točnijim izvidima površina šuma jedne i druge pukovnije navedena još jedanput tolikom, nego li je faktično bila.

Od svih vrsti kultura tla razmjerno najvećih promjena nalazimo kod *vinograda*, jer se je, uzevši obzir prema današnjim prilikama samo na one vinograde, koji nose prirod, tečajem 19. vijeka površina njihova umanjila za više od 46% t. j. za 14.256 jutara. Od ove površine najveći prostor dolazi na slavonsku Krajinu, koja je u ovom razdobju izgubila $^2/_3$ svojih vinograda. Još prije tri decenija bili su slavonski vinogradi dikom i ponosom Krajini, polovina svih krajiških vinograda prostirala se je po slavonskim prijedjelima, dok danas u tom kraju ne ima niti trećina vinograda,

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1 Abth. str. 127.

Digitized by Google

koji su preostali te se šire na negdanjem krajiškom teritoriju. Danas imade najviše vinograda negdanja varaždinska Krajina, gdje ih je u ovom razdoblju izgubljeno razmjerno naimanje, jer gubitak ne iznosi ni 13% od one površine, što su ih vinogradi zapremali u početku 19. vijeka, dok je banska Krajina izgubila preko jedne, a ostala dvije trećine svojih nasada. Razlog ovomu gubitku općenito je poznat, te bi bilo suvišno o njem dalje govoriti, jer se zna koliko je štete narodu nanijela filoksera, a koliko peronospera, uz ostale bolesti, koje su snašle naše vinograde.

Što se napokon tiče *voćnjaka i vrtova*, to je prirast njihov nešto znatniji samo u slavonskoj Krajini; jer iznosi blizu 7.000 jutara. t. j. nešto preko 31·5% prema površini u ostalim krajevima. Ne ima sumnje, da je ova površina velikim dijelom narasla time, što se je jedan dio zemljišta, određenoga prvobitno za vinograde, nasadio voćnjacima. U banskoj Krajini nije prirast ove vrsti kulture ni iz daleka tolik u apsolutnoj mjeri, dok se je relativno umnožio više nego li u slavonskoj Krajini; cijeli prirast iznosi ovdje nešto preko 1.800 jutara t. j. blizu 45% prijašnje površine. U Krajini karlovačkoj i varaždinskoj opaža se protivan pojav, jer se je površina pašnjaka za nekoliko stotina jutara umanjila, po svoj prilici za to. što su voćnjaci i vrtovi upotrebljeni za kućišta.

Bilo bi zanimivo razmatrati, kako su se tečajem 19. vijeka od godine do godine mijenjale površine pojedinih vrsta kultura, jer bi se kod ovakovoga promatranja mogli potanje razabrati i razlozi ovim promjenama. Nu takovo promatranje ne samo da bi znatno prekoračilo opseg ove rasprave, već bi spojeno bilo i s neobično velikim trudom, što ga sile pojedinca ne mogu snositi. Radi ovih promijena, koje tečajem devetnaestoga vijeka nastadoše kod površine obzirom na pojedine vrsti gojitbe tla, te radi prirasta žiteljstva, koje je na temelju gore navedenih podataka u ovom razdoblju na cijelom području bivše Krajine priraslo za 445.372 duše t. j. za 78.25%,[1] promijenio se je i razmjer tla cijele površine ne samo obzirom na pojedine vrsti gojitbe nego i obzirom na žiteljstvo.

Što se ponajprije tiče razmjera, po kojem su pojedine vrsti kulturâ razdijeljene bile u pojedinim krajevima hrvatske Krajine u

[1] Vidi gore str. 46 (7). Razlika izmedju ovoga prirasta i onoga, što ga navodim u svojoj raspravi „Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije“ (Vidi Rad knj. 140. str. 41 i sl.) potiče od tuda, što je u ovoj raspravi za ishodište uzeta god. 1799. dok je ovdje u račun uzet prosjek za god. 1799, 1802 i 1807.

Digitized by Google

početku 19. vijeka, te po kojem su one razdijeljene danas, o tom nas upućuje slijedeća skrižaljka br. IV. na str. 78.

Iz podataka navedenih u ovoj skrižaljci razabiremo prije svega, kako se je razmjer pojedinih vrsti kultura u cijeloj Krajini doduše promijenio, ali kako uza sve to glavna karakteristika pojedinih dijelova ostaje i danas ista, kako je bila i u početku ovoga vijeka.

Teritorij negdašnje *karlovačke* Krajine ističe se i danas razmjerno najmanjim postotkom oranica, a najvećim opsegom pašnjaka i šuma, samo što je danas taj postotak veći, nego li je bio u početku 19. vijeka, i to žalibože u većoj mjeri kod pašnjaka i šuma nego li kod oranica. Livade zapremaju danas doduše znatno veći postotak nego li prije stotinu godina, ali i one su premašile samo $^1/_{12}$ cijele površine; voćnjaci pako, vrtovi i vinogradi tako su opsegom svojim neznatni u karlovačkoj Krajini, da danas zapremaju samo nešto preko jedne petine postotka cijele površine; prije stotinu godina, kolikogod je bio postotak ove vrsti kulture neznatan, ipak je bio veći nego li danas, jer je obuhvaćao jednu četvrtinu postotka cijele površine. Podatci navedeni u gornjoj skrižaljci pokazuju nam nadalje, kako u karlovačkoj Krajini produktivno tlo danas zauzima malo ne 89% cijele površine (za pravo 88·71%), dok u početku ovoga vijeka ovaj opseg nije iznosio ni 72% (za pravo 71·78%). Nu uzmemo li u obzir kako napose u ovom kraju pašnjaci zauzimaju takove prostore, koji jedva zaslužuju, da se zovu produktivnim tlom, jer se prostiru preko neprohodnih obronaka gorskih, preko kamenitih poljana i klisurina, te kako šume sačinjavaju tlo posebne vrsti, koje ni danas kao što ni prije stotinu godina nije u vlastničtvu žiteljstva već ili države ili imovnih općina, te kako one radi toga i kraj sve svoje važnosti ne mogu biti mjerilom za gospodarski razvitak samoga žiteljstva, to će se valjana prispodoba zemljišta, koje se rabi u svrhe ratarske, između početka i konca 19. vijeka moći provesti samo onda, ako uzmemo u obzir oranice, livade, voćnjake, vrtove i vinograde. Učinimo li to, tada dolazimo do zaključka, da u karlovačkoj Krajini nešto preko jedne četvrtine cjelokupnoga zemljišta (26·51%) služi narodu neposredno u svrhe ratarske produkcije. Ovaj se je razmjer tečajem jednoga vijeka tek neznatno popravio, jer je u početku 19. stoljeća iznosio nešto preko jedne petine cijele površine (21·69%).

Daleko povoljniju sliku u tom obziru prikazuju nam ostali dijelovi hrvatske Krajine i danas i u početku 19. vijeka, jer je površina tla, što ga žiteljstvo rabi neposredno za ratarsku produkciju,

Digitized by Google

Sk. br. IV. **Od cjelokupne površine ima u Krajini**

Vrsti tla	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o d i n e									
	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895
	p o s t o t a k a									
Cjelokupna površina	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00	100·00
oranice	16·34	17·82	38·19	34·94	37·29	39·80	24·67	34·55	24·77	28·48
livade	4·97	8·44	3·16	7·06	10·22	12·71	11·55	11·08	7·63	9·78
pašnjaci	16·36	22·77	12·22	15·69	5·82	4·65	10·32	14·15	12·34	16·39
voćnjaci i vrtovi . .	0.25	0·21	0·84	1·21	1·27	1·17	1·71	2·25	0·93	1.11
vinogradi	0·13	0·04	0·93	0·59	1·35	1·19	1·16	0·38	0·73	0·39
šume	33·73	39·40	29·84	33·44	32·75	35·78	38·93	22·69	34·73	32·99
Ukupno produktivno tlo	71·78	88·71	85·18	92·93	88·70	95·30	88·34	85·10	81·13	89·14
Neproduktivno tlo .	28·22	11·29	14·82	7·07	11·30	4·70	11·66	14·90	18·87	10·86

Digitized by Google

u početku ovoga vijeka bila dva puta tolika kao što u karlovačkoj Krajini. Osobito se u tom obziru ističe *varaždinska* Krajina, gdje se je već u početku 19. vijeka preko polovice cijele površine (50·13%) rabilo neposredno u svrhe ratarske produkcije, jer je bilo preko 37% površine samih oranica. Tim što su se znatne površine pašnjaka i neproduktivnoga tla privele kulturi, prirasao je tečajem ovoga vijeka postotak ove površine za 4.74 tako, da danas u području negdanje varaždinske Krajine malo ne $^{11}/_{20}$ cijele površine (54·87%) služi neposredno ratarskoj produkciji. Nijesu tako povoljne prilike u *slavonskoj* krajini, premda se tečajem ovoga vijeka u tom kraju vidi veći napredak nego li u i jednom drugom kraju. Još prije stotinu godina niti jedna četvrtina cijele površine (24.67%) nije se upotrebljavala za oranice, dok danas daleko preko jedne trećine (34·55%) služi u tu svrhu, a ukupna površina, koja se rabi neposredno za produkciju ratarsku, primiče se danas polovini cijele površine (48·26%), dok je u početku ovoga vijeka iznosila jedva dvije petine (39·09%). Najslabiji napredak ovoga pojava pokazuje u ovom vijeku *banska* Krajina, dapače za pravo možemo reći, da su ovdje ostale prilike onakove kakove su bile i prije stotinu godina; jer dok se je onda neposredno u svrhe ratarstva rabilo 43·12% cijele površine, danas iznosi taj obseg samo 43·8%, dakle niti $^{1}/_{25}$.

Uzevši u obzir promjene, koje su u *cijeloj* Krajini nastale tečajem devetnaestoga vijeka obzirom na tlo, koje *neposredno* služi produkciji ratarskoj, moramo doduše priznati, da su se prilike popravile, ali je ta poboljšica u cijelosti dosta slaba; jer dok je prije stotinu godina bilo takovoga zemljišta 34·06%, ne zaprema ono danas ni $^{2}/_{5}$ cijele površine (39·76%), tako da se je postotak u cijelosti povećao samo za 5·7. Ovaj slabi napredak ističe se napose onda, kad omjerimo površine pojedinih vrsti kulture sa *žiteljstvom*, koje se je, kako gore istakosmo, u tom razdoblju povećalo u daleko većem iznosu. Slijedeća skrižaljka br. V. na str. 80. prikazuje nam, kako se je tečajem ovoga vijeka promijenio omjer pojedinih vrsti kultura napram žiteljstvu.

Ako s razloga gore navedenih u obzir uzmemo samo one vrsti kulture, koje su *neposredno* predmetom produkcije, opažamo, kako su tečajem ovoga vijeka nastale zamašne promjene u razmjeru tla napram žiteljstvu. Još prije stotinu godina bilo je na teritoriju negdanje Krajine na 1000 žitelja malo ne 2519 jutara kulturnoga i obrađenoga zemljišta, a danas je taj prostor spao na 1649 jutara, te se prema tome umanjio za 870 jutara na hiljadu žitelja. Fak-

Digitized by Google

Sk. br. V.

Na 1000 žitelja ima u Krajini

Vrsti tla	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	godine									
	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895	1816	1895
	jutara po 1600 □°									
Cjelokupna površina	9.615·8	5.223·4	5.343·8	3.097·0	6.553·4	3 244·6	6.701.9	4.117·3	7.391·8	4.148·3
oranice	1.570·8	933·5	2.040·0	1.081·8	2.444·1	1.291·4	1.653·2	1.423·1	1.831·2	1.181·4
livade	477·8	440·8	170·5	218·3	669·4	412·3	774·4	456 1	564·6	405·6
pašnjaci	1.573·7	1.189·7	653·2	486·2	382 0	151·0	691·5	582·2	912·4	680·3
voćnjaci i vrtovi . .	24·1	10·5	44·6	37·4	83.2	37·9	114·5	92·1	68·8	45·7
vinogradi	12·6	2·3	49·2	18·2	88·2	38·3	77·9	16·0	54·3	16·3
šume	3·243·8	2.056·9	1,594·5	1·036·0	2.146·4	1.161·1	2,608·8	934·1	2,568·1	1.368·3
Ukupno produktivno tlo .	6.902·8	4.633·7	4,552·0	2·877·9	5.818·8	3.092·0	5.920 3	3.503·6	5,990·4	3.697·6
Neproduktivno tlo .	2.713·0	589·7	791·8	219·1	740·1	152·6	781·6	613 7	1.396·4	450·7

Digitized by Google

tično će danas taj omjer biti još manji, jer smo za podlogu promatranja uzeli žiteljstvo po popisu od g. 1890., koje je do danas za stanoviti postotak bez dvojbe naraslo. Ovaj manjak opaža se diljem cijele Krajine, nu u najvećem iznosu snizio se je taj razmjer na području negdanje *varaždinske* Krajine, jer danas ima od spomenutoga tla ovdje na 1000 žitelja za 1505 jutara manje nego li je bilo u početku ovoga vijeka, kad se je računalo na 1000 žitelja 3284·9 jutara, dok danas na taj broj dolazi 1779·9 jutara. Iza varaždinske Krajine dolazi na red bivša *banska* Krajina, premda je ovdje taj manjak mnogo manji, jer iznosi na 1000 žitelja 948·6 jutara, te radi toga danas na 1000 žitelja dolazi ovdje 1355·7 jutara, dok je u početku ovoga vijeka ovaj broj duša mogao uživati i obrađivati 2304·3 jutara. U *karlovačkoj* Krajini računa se danas od spomenutoga tla na 1000 st. 1387·1 jutara napram 2085·3 jutara u početku 19. vijeka, dakle za 698·2 jutara manje. Najmanje snizio se je ovaj razmjer u *slavonskoj* Krajini, za 632·7 jutara na 1000 st. tako, da danas na 1000 st. imade 1987·3 jutara, dok ih je u početku ovoga vijeka bilo 2620.

Uzme li se u obzir *cjelokupno produktivno tlo*, tada se i danas, kao što i prije stotinu godi[illegible], u najpovoljnijoj slici prikazuje *karlovačka* Krajina, jer u[illegible]j ima i danas na 1000 st. najviše produktivnoga zemljišta; nu kako ova povoljna slika nastaje samo zbog velikoga broja pašnjaka i šuma, koje se nalaze na tom teritoriju, to je ovaj povoljni pojav samo prividan, jer je u istinu razmjer onih vrsti kultura, koje služe neposredno za hranu žiteljstva, najnepovoljniji i danas, kao što je bio i prije stotinu godina, u karlovačkoj Krajini. Kako je po navodima spomenutim u skrižaljci br. V. omjer voćnjaka i vrtova napram žiteljstvu u cijeloj Krajini razmjerno dosta malen, to je bezuvjetno u tom pogledu odlučna površina oranica. Danas imade u karlovačkoj Krajini na 1000 st. samo 933·5 jutara ove vrsti kultura, dok ih je prije stotinu godina bilo 1570·8. Što se više Krajina prostire prema istoku, tim je ovaj razmjer povoljniji tako, da u *slavonskoj* Krajini na 1000 žitelja imade danas preko 1423 jutra oranica.

U početku ovoga vijeka bio je ovaj raspored posve drugi, jer se je uz karlovačku Krajinu prislanjala neposredno Krajina slavonska sa 1653·2 jutara na 1000 žitelja, a uz nju Krajina banska sa 2040 jutara, dok su u varaždinskoj Krajini u tom pogledu bile prilike osobito povoljne, jer je na 1000 žitelja bilo 2444·1 jutara. Nu radi nastalih promijena u površini produktivnoga tla, i radi

Digitized by Google

raznoga omjera, u kojem je raslo žiteljstvo u pojedinim krajevima, promijeniše se prilike tako, da u Krajini varaždinskoj i banskoj imade na 1000 žitelja malo ne za polovinu manje oranica, nego li u početku ovoga vijeka; u onoj 1291·4, a u ovoj potonjoj 1081·8 jutara.

Nu kolikogod bile važne ove razlike u razdiobi pojedinih vrsti ratarskoga tla između nekada i sada, i između pojedinih krajeva, one same po sebi nijesu kadre pružiti prave slike o gospodarskom razvitku tečajem ovoga vijeka, jer su zemljišta, koja se rabe za ratarsku produkciju, i razne kakvoće i razne plodnosti, te jer su gospodarstvenost žiteljstva i način obrađivanja u pojedinim krajevima Krajine različiti. Bilo bi svakako ne samo poučno nego po naše gospodarske prilike i koristno, historijski prikazati: kako su se tečajem jednoga vijeka razvijale sve ove prilike, te navesti n. pr. čisti prihod pojedinih vrsti zemljišta danas i prije stotinu godina, raspored oranica i vrtova po pojedinim vrstima plodina. Nu kad bi i bilo moguće doći do odnosne građe za početak ovoga vijeka, u koliko je ima, premnogo je poteškoća i neprilika za pojedinoga privatnoga radnika, da građu današnjega doba preradi prema teritoriju, što ga je negda obuhvaćala hrvatska Krajina. Uz najbolju volju morao sam se s toga kaniti toga mučnoga posla, te se zadovoljiti samo tim, da razložim uspjehe žetve, kako se oni prikazuju na bivšem teritoriju Krajine danas, a kakovi su bili prije stotinu godina. U tim uspjesima i onako se zrcali plod muke i truda hrvatskoga seljaka; u njima se odrazuje i napredak njegov u obrađivanju tla, te uspjeh brige i skrbi uprave u priglédbi ratarstva.

V. Uspjesi žetve kod žitarica.

Podatci o uspjesima žetve u bivšoj Krajini sabirali su se već od početka 19. vijeka, te u posebnim skrižaljkama nazvanima „Fechsungs-Tabellen“ godimice priopćivali dvorskomu ratnomu vijeću, odnosno kasnije ministarstvu rata. O vrijednosti tih podataka postojali su razni nazori; dok su jedni držali, da se u njima prikazuje u pravom svjetlu slika svakogodišnje ratarske produkcije, sudili su drugi, da ti podatci nijesu pouzdani, jer da u jednu ruku graničar nije bio povjerljiv, pak da nije htio nikada iskazati cio svoj godišnji prirod, a u drugu ruku, da oni, koji su imali sabirati te podatke, nijesu kod toga posla znali postupati kako treba. Nu bila unutarnja vrijednost tih skrižaljaka koja mu drago, nepobitna je istina, da one upravo s onih razloga, s kojih se pobija njihova

Digitized by Google

pouzdanost, prirod iskazuju svakako manjim, nego li je on u istinu bio, te da baš radi toga ne ćemo doći u priliku, da konačne rezultate o razvitku gospodarskih prilika prikažemo u crnijoj slici, nego li ona u istinu jest. Navedeni razlog o nepouzdanosti tih podataka ne može biti povodom, da ih posve zabacimo kao neprikladne za prispodobu s najnovijim podatcima, jer nam oni ipak pružaju barem općenitu sliku o uspjesima žetve u početku ovoga vijeka, i neku podlogu, po kojoj se dade prosuditi napredak u ratarskoj produkciji bivše Krajine.

Podatci, što ih na temelju tih skrižaljaka o produkciji pojedinih vrsti priroda navodimo po Hietzingeru,[1] osnivaju se na prosjeku sedmogodišnjega priroda u godinama 1806, 1807 i 1808, te 1815, 1816, 1817 i 1818 za Krajinu karlovačku i bansku, dok za ostali dio Krajine navodimo odnosne podatke na temelju prosjeka od devetgodišnje produkcije u godinama 1806, 1807, 1808, 1810, 1811, i 1815—1818. Za ostale godine u ovom razdoblju nije u opće ni bilo podataka, i to za Krajinu karlovačku i bansku za to, jer je ovaj dio Hrvatske u odnosnim godinama bio pod francuskim gospodstvom, a za ostali dio Krajine, jer se u ratnim godinama 1809, zatim 1812, 1813 i 1814 dotični podatci nijesu ni sabirali. Na ove prilike ne treba zaboraviti kod podataka navedenih u skrižaljci br. VI., u kojoj radi kratkoće u opće spominjemo prosječne podatke od g. 1806—1818, dok doista jedni od njih imadu za podlogu samo prirod od sedam, a drugi od devet godina.

Podatci navedeni u spomenutoj skrižaljci za slavonsku Krajinu tiču se doista samo toga teritorija, akoprem Hietzinger u svojim podatcima za taj dio Krajine navodi ujedno i prirod za čajkaški batalijun; mi smo iz naših podataka taj dio Krajine posve izostavili. Nu budući da nije bilo moguće nigdje napose pronaći, kolik je u tim godinama bio faktični prirod plodina u opsegu toga batalijuna, nije nam preostalo drugo, da nam uzbudu podatci sravnjivi, nego na temelju procjene ustanoviti, koliko od prosječnoga priroda, što ga Hietzinger iskazuje za slavonsku Krajinu ujedno sa čajkaškim batalijunom, dolazi na taj dio Krajine bez čajkaškoga batalijuna; to smo učinili tako, da smo prema razmjeru oranica, vinograda i livada u cijeloj negdanjoj slavonskoj Krajini sračunali i prirod za jedan i drugi dio. Prema tome uzeli smo, da od ukupnoga priroda, što ga Hietzinger navodi za *negdanji* opseg slavonske Krajine,

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil 1. Abth. str. 46 i sl.

Digitized by Google

dolazi na *današnji* opseg 90·91% priroda vinograda, 89·48% priroda livada, a 87·56% od pojedinih vrsti ostaloga priroda, dok smo za ostali postotak tih plodina uzeli, da su one urodile na teritoriju čajkaškoga batalijuna.

Što se tiče podataka o uspjehu žetve na bivšem krajiškom teritoriju za *najnovije doba*, uzeli smo odnosnu građu iz statistike ratarske produkcije, što ju je izdao hrvatski statistički ured za godine 1888—1892 i 1893—1895. Nu kako je odnosna građa priopćena samo po županijama i kotarima, nije nam bilo moguće iz odnosnih publikacija pribrati sve podatke za bivši teritorij krajiški, jer je, kako već na drugom mjestu spomenusmo, radi ponovnih političkih organizacija teritorij pojedinih krajeva tako ispremiješan, da smo morali ugledati podatke sve do poreznih općina. Radi toga nije preostalo drugo nego za neke krajeve za svaku godinu napose pregledati prvobitnu građu, koja se nalazi u arkivu hrv. statističkoga ureda, i na njezinoj podlozi složiti podatke za odnosni teritorij. Bio je to posao za pojedinca vrlo tegotan.

Na temelju te građe ustanovili smo *prosječnu godišnju* produkciju za karlovačku i bansku krajinu za godine 1888—1895, za ostali pako dio Krajine za godine 1889—1895, a da nam podatci budu sravnjivi i pregledniji, morali smo one podatke iz početka ovoga vijeka, koji su iskazani u požunskim vaganima, odnosno u vjedrima i centima, sračunati na mjeru prema današnjem decimalnom sustavu. Ovako spremljene podatke priopćujemo u slijedećoj skrižaljci br. VI. na str. 85.

Tko okom baci na brojeve navedene u ovoj skrižaljci razabrati će golemu razliku među godišnjim prirodom, što ga ima bivša hrvatska Krajina na svom teritoriju danas, i onim, što ga je imala u početku ovoga vijeka. Kod svih vrsti plodina, izuzevši jedino vino, pokazuje se tolik prirast, da će se svatko, tko dublje ne promotri sve prilike, u prvi mah morati začuditi onomu napredku, što ga u tom obziru pokazuje teritorij bivše Krajine; jer nije šala, kad se vidi, da je u početku ovoga vijeka urodilo n. pr. žitarica svih vrsti oko 2,063.400 hektl., a prirod livada da nije davao potpuno ni 1,758.400 met. sijena, dok danas i u srednjim godinama u istom kraju iznosi žetva preko 5,240.000 hektl. žita i 5,150.000 met. sijena. Taj prirast nije dakako bio jednak niti u svim prijedjelima Krajine, niti kod svih vrsti plodina, nu on je tu, te je tim važniji, što prirast produktivnoga tla u opće, a oranica i livada napose, nije u tom vremenu ni iz daleka bio tolik, kolik je bio prirast plo-

Digitized by Google

Sk. br. VI.

Prosječni godišnji prirod plodina u Krajini

Vrst plodina	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o d i n e									
	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895
	h e k t o l i t a r a									
Ukupno sve žitarice	371.682	**983.801**	234.742	**644.487**	420.148	**1,024.818**	1,036 899	**2,588.605**	2,063.471	**5,241.711**
Pšenica	38.755	**98.635**	26.725	**73.194**	38.754	**126.900**	78.462	**679.768**	182.696	**978.497**
Pir	22.260	**43.128**	8.286	**4.028**	517	**187**	54	**747**	31.117	**48.090**
Raž	25.155	**65.034**	12.192	**37.680**	108.537	**235.487**	12.752	**37.433**	158.636	**375.634**
Ječam	52.427	**149.267**	22.540	**12.758**	46.440	**64.170**	102.922	**166.376**	224.329	**392.571**
Napolica	9.683	**78.266**	410	**810**	3.326	**1.012**	341.665	**350.272**	355.084	**430.360**
Zob	97.940	**125.687**	21.693	**68.615**	25.551	**35.856**	128.841	**335.744**	274.025	**565.902**
Kukuruz	47.515	**288.229**	96.665	**370.077**	122.320	**462.244**	339.140	**998.185**	605 640	**2,118.735**
Proja i heljda	77.185	**133.306**	44.960	**72.712**	72.765	**96.843**	27.092	**15.214**	222.002	**318.075**
Sirak	762	**2.249**	1.271	**4.613**	1.938	**2.119**	5.971	**4.866**	9.942	**13.847**
Sve žitarice sračunane na vrijednost raži	326.652	**923.701**	221.799	**606.781**	403.739	**1,008.326**	1,037.481	**2,706.772**	1,989.671	**5,245.580**
Sočivnice	12.767	**40.745**	8.001	**34.809**	8.644	**47.903**	9.902	**80.524**	39.314	**203.981**
Vino	5.800	**4.845**	16.073	**12.979**	68.106	**16.885**	88.660	**31.313**	178.639	**60.022**
	m e t r i č k i h c e n t i									
Korun	63.476	**552.765**	27.050	**90.141**	30.481	**405.038**	26.109	**182.704**	147.116	**1,230.648**
Lan i konoplja	6.636	**16.850**	5.998	**4.707**	8.621	**17.258**	5.487	**10.785**	26.742	**49.600**
Livade	437.478	**1.568.474**	179.126	**457.280**	442.898	**1,274.970**	698.884	**1,852.474**	1,758.386	**5,153.198**

Digitized by Google

dina. Upravo radi toga bilo bi prijeko potrebno potanje razmotriti unutarnju njegovu važnost, te u koliko se bude dalo i razloge, s kojih je prirod žitarica danas za preko 154% veći, nego li je bio u početku stoljeća. Ali žalibože u tom obziru ne imamo potankih podataka za dva najglavnija pojava, koja bi bila osobito važna za prosuđivanje ovih prilika. U prvom redu morali bismo znati za svaku pojedinu vrst plodina: kolik je poprječni prirod po jutru danas, a kolik je bio u početku 19. vijeka, jer bismo samo time mogli doznati, da li se taj napredak ima pripisati racijonalnijemu gospodarenju; a zatim: koliko se je oranica ostavljalo na ugaru negda, a koliko danas, jer su se prema tome promijenile i površine oranica, koje su obrađene pojedinim vrstim plodina i količine svakogodišnje produkcije. Ono prvo ne možemo ustanoviti, jer nam za početak 19. vijeka nije poznato, koliko je od ukupne površine oranica bilo obrađeno s pojedinim vrstima plodina; a ovo potonje možemo opredijeliti samo u najglavnijim crtama, ali i to će biti dovoljno, da uzmožemo razabrati, kako su se prilike u tom pogledu jako promijenile u prilog ratarske produkcije.

Hietzinger[1] tvrdi, da je od ukupne površine oranica god. 1818. bilo na ugaru okruglo u Krajini karlovačkoj 123.049, banskoj 98.766, varaždinskoj 128.765, a u slavonskoj, odbivši čajkaški batalijun prema gore navedenom razmjeru, 115.558, dakle svega skupa 466.138 jutara. Sravnimo li ovu površinu s površinom oranica, kako ju navodimo gore u skr. br. II., tada vidimo, kako je u bivšoj Krajini malo ne devet dvadesetina (točno 44·7%) svih oranica ležalo neobrađeno: i to u Krajini: karlovačkoj 42·9%, banskoj 53·7%, varaždinskoj 51·1%, i napokon u slavonskoj 36·1%.

Ni danas doduše nije nestalo ugara na bivšem teritoriju Krajine, ali su prilike kud i kamo bolje, nego li su bile u početku devetnaestoga vijeka. Danas na bivšem krajiškom zemljištu ne ima ni potpune tri dvadesetine (14.01%) svih oranica na ugaru, dok ih je u početku stoljeća bilo devet dvadesetina.

Po podatcima, što ih navodi hrvatski statistički ured u svojoj publikaciji o produkciji ratarskoj za god. 1895., ne da se točno ustanoviti površina ugara za bivšu Krajinu, jer je odnosna građa proglašena samo po kotarima; nu uzevši u obzir županiju ličko-krbavsku, koja je cijelu spadala u područje bivše Krajine, i one današnje kotare ostalih županija, koji obuhvaćaju malo ne isključivo

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1. Abth. str. 44.

Digitized by Google

negdanji krajiški teritorij, za stalno ne ćemo pogriješiti, ako reknemo, da ugar zauzima danas od svih oranica u bivšoj Krajini: karlovačkoj 22·2%, banskoj 15·6%, varaždinskoj 11·36%. i slavonskoj 9·38%, te da ukupna površina ugara u negdanjoj Krajini ne iznosi danas više od 164.000 jutara, napram površini ugara u početku ovoga vijeka u okruglom iznosu od preko 466.000 jutara. Danas je dakle površina ugara na negdanjem krajiškom zemljištu manja za 64·8% t. j. za 302.000 jutara.

Ako na ovom prostoru urodi prosječno na godinu samo 6 hektolitara svake vrsti žita, koja je svota prema dosadanjim rezultatima žetve za Hrvatsku i Slavoniju, kako ih navodi Zoričić,[1] prije premalena, nego li prevelika, to je već s ovoga razloga morala porasti produkcija žita barem za 2 milijuna hektolitara, napram početku ovoga vijeka. Uz to ne treba zaboraviti, kako gore spomenusmo, da je i površina oranica tečajem ovoga vijeka porasla za preko 156.000 jutara, te da je već ovaj prirast povisio produkciju žitarica skoro na jedan milijun hektolitara; a napokon utjecala je na pravac ratarske produkcije i dioba seljačkih zadruga, a s njom cjepkanje posjeda i stvaranje većega broja kućanstva i nužno nastojanje, da se na manjem posjedu, koji je zapao pojedino kućanstvo, producira toliko naravnih produkta, kako će se dotična obitelj moći prehraniti. Ako i ne možemo ovaj pojav prikazati u potpunoj slici, dosta će biti ako spomenemo, da se je već do godine 1880. broj kućanstva u bivšoj Krajini podvostručio, i to u jednu ruku diobom zadruga, a u drugu ruku doseljivanjem tuđinaca u slavonskim krajevima.

Po popisnim listinama od god. 1815.[2] bilo je u hrvatskoj Krajini u ono doba u svemu 68.597. krajiških kuća, koje su vodile zajedničko gospodarstvo, ili kako ih danas zovemo, kućanstvâ, dok je već god. 1880. po rezultatima popisa žiteljstva bilo u negdanjem krajiškom području okruglo 149.500 kućanstva, dakle za malo ne 118% više nego li prije 65 godina. Danas je broj kućanstva za stalno daleko veći, nego li je bio god. 1880.

U pojedinim krajevima hrvatske Krajine promijenio se je broj kućanstva doduše u različitom omjeru, ali je prirast bio svagdje dosta znatan; to pokazuju slijedeći podatci, po kojima je iznosio broj kućanstva

[1] Vidi „Statistika ratarske produkcije godina 1888.—1892." str. XLII.

[2] Vidi *Hietzinger* ibid. I. Theil. str. 187 i 188.

Digitized by Google

u Krajini	g. 1815.	g. 1880.	godine 1880. +	%
karlovačkoj	19.191	51.227	32.036	166·9
banskoj	10.813	21.811	10.998	101·7
varaždinskoj	10.955	29.695	18.740	171·1
slavonskoj	27.638	46.745	19.107	69·1
Ukupno	68.597	149.478	80.881	117·9

Da su se radi ovoga prirasta broja kućanstva u velike promijenile i posjedovne prilike, a radi toga i sam način produkcije, o tom ne može biti dvojbe; dokazati će to rezultati budućega popisa u savezu s popisom gospodarstva i stoke od g. 1895. Nu vratimo se razvoju ratarske produkcije te razmotrimo potanje. kako se je taj prirast razvio u pojedinim krajevima i obzirom na pojedine vrsti priroda. Potpunu sliku toga razvitka prikazuje nam u savezu s gornjom skrižaljkom slijedeća skrižaljka br. VII. na str. 89.

Da uzmognemo točnije razmotriti podatke navedene u ovoj skrižaljci, moramo ih razvrstati po pojedinim vrstima plodina. Najglavnija i za hranu ljudsku najnužnija vrst plodina jesu bez sumnje *žitarice*. Između svih vrsti žita umnažala se je tečajem ovoga vijeka u apsolutnom obziru najviše produkcija *kukuruza*, dok je relativno najviše narasla produkcija pšenice. I prije stotinu godina produciralo se je u hrvatskoj Krajini najviše kukuruza, ali ta produkcija nije ni iz daleka bila tolika, kao što danas; od nešto preko 605.000 hektolitara poskočila je ona na preko 2 milijuna hektol. t. j. malo ne za 250%. Sama slavonska Krajina proizvodi danas daleko preko jedne trećine više kukuruza, nego li je u početku ovoga vijeka proizvela cijela hrvatska Krajina ukupno. U slavonskoj Krajini dosegnula je produkcija kukuruza danas malo ne jedan milijun hektolitara, dok u početku ovoga vijeka nije ona producirala ni 340.000 hektl. Nu ako i jest apsolutni prirast ove plodine najveći u Krajini slavonskoj, relativno se je ipak ova grana produkcije umnožila najmanje baš u ovom predjelu, jer je prirast isnosio 194·3%, dok je u drugim krajevima dosegnuo oko 280%, a u karlovačkoj Krajini pače preko 506%. U početku 19. vijeka nije karlovačka Krajine ubrala kod žetve prosječno ni 50.000 hektol., dok je danas prirod kukuruza u samom ovom kraju veći, nego li je u ono doba bio u karlovačkoj, banskoj i varaždinskoj Krajini zajedno.

Uz kukuruz znatno je u ovom vijeku porasla produkcija *pšenice*, pak ako i jest prirast ove vrsti plodine u apsolutnom obziru za

Digitized by Google

Prema početku 19. vijeka bio je prirod na kraju 19. vijeka veći (+) ili manji (−) u Krajini

Sk. br. VII.

Vrst plodina	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	hektolitara	%	hektolitara	%	hektolitara	%	hektolitara	%	hektolitara	%
Ukupno sve žitarice	+ 612.119	+ 164·7	+ 409.745	+ 174·5	+ 604.670	+ 143·9	+ 1,551.706	+ 149·6	+ 3,178.240	+ 151·1
Pšenica	+ 59.880	+ 154·5	+ 46.469	+ 173·8	+ 88.116	+ 227·4	+ 60.306	+ 766·3	+ 795.801	+ 435·9
Pir	+ 20.868	+ 93·7	− 4.258	− 51·4	− 330	− 60·0	+ 693	+ 1.283·3	+ 16.973	+ 54·5
Raž	+ 39.879	+ 158·5	+ 25.488	+ 209·1	+ 126.950	+ 116·9	+ 24.691	+ 193·6	+ 216.998	+ 136·8
Ječam	+ 96.840	+ 184·7	− 9.782	− 43·4	+ 17.730	+ 38·2	+ 63.454	+ 61·6	+ 168.242	+ 75·0
Napolica	+ 68.583	+ 710·8	+ 400	+ 97·5	− 2.314	− 69·4	+ 8.607	+ 2·5	+ 75.276	+ 21·2
Zob	+ 27.747	+ 28·3	+ 46.922	+ 216·3	+ 10.305	+ 40·3	+ 206.903	+ 160·6	+ 291.877	+ 106·5
Kukuruz	+ 240.714	+ 506·6	+ 273.412	+ 282·8	+ 339.921	+ 277·9	+ 659.045	+ 194·3	+ 1,513.095	+ 249·8
Proja i heljda	+ 56.121	+ 72·7	+ 27.752	+ 61·7	+ 24.078	+ 33·1	− 11.878	− 43·8	+ 96.073	+ 43·3
Sirak	+ 1.487	+ 195·1	+ 3.342	+ 262·9	+ 181	+ 9·4	− 1.105	− 18·5	+ 3.905	+ 39·3
Sve žitarice sračunane na vrijednost raži	+ 597.049	+ 182·8	+ 384.982	+ 174·0	+ 604.587	+ 119·7	+ 1,669.291	+ 160·9	+ 3,255.909	+ 163·6
Sočivnice	+ 27.978	+ 219·1	+ 26.808	+ 335·0	+ 39.259	+ 454·1	+ 70.622	+ 713·2	+ 164.667	+ 418·8
Vino	− 955	− 16·5	− 3.144	− 19·5	− 51.221	− 75·2	− 57.347	− 61·7	− 118.617	− 66·4
	met.	%	met.	%	met.	%	met.	%	met.	%
Korun	+ 489.289	+ 771·8	+ 63.091	+ 233·2	+ 374.557	+ 1.228·8	+ 156.595	+ 599·7	+ 1,083.532	+ 736·5
Lan i konoplja	+ 10.214	+ 153·9	− 1.291	− 21·5	+ 8.637	+ 100·0	+ 5.298	+ 96·6	+ 22.858	+ 85·5
Livade	+ 1,130.996	+ 258·5	+ 278.154	+ 155·3	+ 832.072	+ 187·8	+ 1,153.590	+ 165·1	+ 3,394.812	+ 193·1

Digitized by Google

polovinu manji od prirasta kukuruza, to je ipak razmjerno daleko nadkrilio prirast pšenice prirast kukuruza, jer je u početku ovoga vijeka prirod pšenice bio tako malen, da u cijeloj Krajini nije dosegnuo ni 183.000 hektl., dok danas iznosi prosječno na godinu 978.497 hektl., dakle skoro za 436% više. Ovaj veliki prirast dolazi u prvom redu u korist slavonske Krajine, koja je sama tečajem ovoga vijeka svoju produkciju pšenice povisila za preko 601.000 hektl. t. j. za više od 766%. Danas se u slavonskoj Krajini proizvodi pšenice oko 680.000 hektl., dok u početku ovoga vijeka nije ovđe producirano ni punih 79.000 hektl.

Prema ovomu napredku kod ove grane produkcije, komu su bez sumnje u veliko doprinijeli doseljenici, koji se tečajem ovoga vijeka doseliše u ove krajeve, skoro posve isčezava prirast produkcije pšenice u ostalim prijedjelima bivše Krajine, premda se je ona povećala u karlovačkoj i banskoj Krajini daleko preko 150% a u varaždinskoj preko 220% napram produkciji u početku 19. vijeka. Nu prije stotinu godina bila je produkcija pšenice u ostalim dijelovima Krajine prilično slaba, jer u banskoj Krajini nije dosegnula ni 27.000 hektl.; a varaždinska Krajina uza sve svoje plodovito tlo bila je količinom producirane pšenice posve ravna brdovitoj i kršnoj karlovačkoj Krajini: svaka od njih producirala je nešto preko 38.700 hektolitara. Danas je varaždinska Krajina svoju produkciju pšenice povisila okruglo na 127.000 hektl., dok karlovačka proizvodi blizu 100.000 hektl. Banska Krajina, koja je početkom ovoga stoljeća bila najslabija, ostala je u ovoj grani ratarske produkcije i danas u istom položaju, premda je prirod njezine pšenice porasao od 26.725 hektl. na 73.194 hektl.

U opće je raspored pojedinih prijedjela krajiških u produkciji pšenice ostao i danas isti, kakav je bio i u početku ovoga vijeka, samo se je promijenio omjer, kojim pojedini krajevi sudjeluju kod ukupne produkcije ove vrsti žita radi velikoga njezinoga napredka u slavonskoj Krajini, koja danas od ukupne pšenice u bivšoj hrvatskoj Krajini proizvodi blizu 70%, dok je u početku stoljeća njezin dio na ukupnoj produkciji iznosio jedva blizu 43%.

Iza ove dvije vrsti žita između svih žitarica najveći je prirast u apsolutnom obziru kod *zobi*, akoprem ni iz daleka nije ravan onomu pšenice ili kukuruza, te akoprem je i količina raži razmjerno porasla za više od 30% prema prirastu zobi. Tečajem 19. vijeka narasla je produkcija zobi skoro na 292.000 hektl. tako, da danas na bivšem krajiškom zemljištu prosječno na godinu urodi malo ne

Digitized by Google

566.000 hektl. napram 274.000 hektl. u početku vijeka. Od gornjega viška dolazi na samu slavonsku Krajinu blizu 207.000 hektl., dok se je u cijeloj ostaloj Krajini prirod zobi povisio okruglo za 85.000 hektl. Razmjerno se je najviše uzdigla produkcija zobi u bivšoj banskoj Krajini, za preko 216%, gdje u početku ovoga vijeka nije dosegnula ni iznos od 22.000 hektl., dok danas premašuju količinu od 68.000 hektl. Slabo se je popravila u ovom stoljeću produkcija zobi u karlovačkoj i varaždinskoj Krajini: u prvoj za 27.747 hektl. t. j. za 28·3%, a u potonjoj za 10.305 hektl. t. j. za 40·3%.

Između ostalih vrsti žita još je jedina *raž*, koja je prirodom svojim tečajem 19. vijeka za više od stotinu postotaka premašila produkciju, kako se je ona prosječno pokazivala u početku 19. stoljeća. Danas se u negdanjoj Krajini proizvodi za 217.000 hektl. raži više nego li u početku 19. vijeka; kod ovoga prirasta *apsolutno* najviše sudjeluje Krajina varaždinska, koja danas ove vrsti žita proizvodi za 127.000 hektolitara više nego li u početku stoljeća.

Istina je doduše, da se je relativno u ovom dijelu Krajine produkcija raži najmanje povećala, t. j. za 117%, nu ne treba zaboraviti, da je varaždinska Krajina već u početku 19. vijeka producirala dva puta više raži, nego li sva ostala Krajina. Razmjerno najveći prirast ove vrsti žita pokazuje se u banskoj (209%) i u slavonskoj Krajini (193·6%), nu samo za to, jer je u jednom i u drugom ovom dijelu Krajine produkcija raži prije bila dosta neznatna: ni u jednom ovom kraju nije dosegnula ni 13.000 hektolitara. Pa kao što su prije stotinu godina oba dijela u tom obziru bila malo ne posve jednaka, tako su i na kraju ovoga stoljeća ostala posve ravna, jer je apsolutna količina prirasta u jednom i u drugom prijedjelu bila skoro posve ista tako, da se danas u banskoj Krajini producira prosjekom na godinu 37.680, a u slavonskoj 37.433 hektl. raži. Nešto povoljniji apsolutni prirast raži pokazuje karlovačka Krajina, oko 40.000 hektl., te je ona svoju produkciju u jednom vijeku proširila od 25 na 65 hiljada hektolitara.

Velika razlika u produkciji raži, koja se pokazuje između slavonske Krajine i između ostalih prijedjela, potiče ponajviše radi druge vrsti žita, s kojom se raž u Slavoniji pomiješano sije, a to je *napolica*. Pod tim imenom označuju se, kako je poznato, razne smjese žita, koje se zajedno siju. Hietzinger spominjući produkciju napolice ističe napose, na temelju službenih iskaza, i za karlovačku

Digitized by Google

Krajinu, da je to smjesa od pšenice i raži; nu tečajem vijeka promijenio se je ovaj način mješavine tako, da se međusobno miješaju sve vrsti žita; najobičnija smjesa jest pšenica i raž (suražica), te zob i pir, i pir i ječam.

Promotrivši produkciju ove vrsti žita tečajem 19. vijeka opažamo, kako je ona od znatne važnosti samo u karlovačkoj i slavonskoj Krajini, dok u banskoj Krajini nije ni spomena vrijedna, jer je u početku ovoga vijeka iznosila na godinu prosječno samo 410 hektolitara, a do konca 19. stoljeća uzdigla se je samo na prosječni prirod od 810 hektolitara u godini. U varaždinskoj pako Krajini spala je ova grana produkcije od prosječnih 3.326 hektolitara na 1.012 hektl., dakle za 2.314 hektl. na godinu. Prema cjelokupnoj produkciji, koja danas iznosi u cijeloj Krajini okruglo 430.400 hektolitara, ova je produkcija kako se vidi vrlo neznatna. Nu i u karlovačkoj Krajini nije ta produkcija velika prema onoj količini, što ju proizvodi slavonska Krajina, akoprem se je tečajem jednoga stoljeća razmjer znatno promijenio u njezinu korist. Početkom stoljeća urodilo je u karlovačkoj Krajini prosječno oko 10.000 hektl. (9.683 hektl.) napolice, dok danas prirod iznosi preko 78.000 hektl. U slavonskoj Krajini nije doduše velike razlike među prirodom napolice negda i sada, samo za 8.600 hektl. na godinu više; nu količina producirane napolice je ovdje tolika, da drugi krajevi Krajine prema njoj skoro izčezavaju; jer i danas sama slavonska Krajina proizvodi više nego li četiri petine napolice, koja se ukupno proizvodi na krajiškom teritoriju. Još s jednoga gledišta razlikuje se ova grana produkcije žita u slavonskoj i karlovačkoj Krajini. Po publikaciji hrv. statističkoga ureda za g. 1893—1895., gdje se prvi put iskazuje prirod napolice po smjesi, sastoji u onoj prvoj napolica malo ne isključivo iz mješavine od raži i pšenice, dok se u karlovačkoj Krajini radi kakvoće tla miješaju ponajviše zob i pir (oko $^{7}/_{13}$ cjelokupne produkcije),[1] manje pir i ječam (oko $^{3}/_{13}$ cjelokupne produkcije), a najmanje pšenica i pir, te raž i pšenica.

Od ostalih vrsti žita još su dvije vrsti, kojima pripada znatnije mjesto u opsegu bivše Krajine, a to su ječam, te proso i heljda. Produkcija *ječma* poskočila je u ovom vijeku za preko 168.000 hektl. t. j. za 75%. Najveći prirast ima karlovačka Krajina, za blizu 97.000 hektl. (184·7%), a iza nje slavonska Krajina, za

[1] Ponajviše u kotarima Gospić, Gračac, Udbina, Korenica, Perušić, Otočac i donekle Ogulin.

Digitized by Google

63.500 hektl. (61·6%). U varaždinskoj Krajini nije ova povišica dosegnula ni 18.000 hektl. (38·2%), dok je banska Krajina svoju produkciju ječma smanjila malo ne za polovinu one količine, što ju je producirala u početku vijeka, od 22.540 na 12.758 hektl.

Proje i heljde urodilo je u hrvatskoj Krajini u početku vijeka malo ne toliko koliko i ječma; nu danas je prirod ječma daleko veći, jer je njegova produkcija tečajem vijeka prirasla u mnogo većem iznosu od proje i heljde. U samoj karlovačkoj Krajini, gdje je prirast ove vrsti žita i apsolutno i relativno najveći, nije porasla produkcija do konca ovoga vijeka ni za potpuna 73%, dok je u banskoj Krajini prirasla produkcija jedva za 62, a u varaždinskoj samo za 33%. U slavonskoj Krajini pako, gdje ova grana produkcije i onako nije bila velika, spala je ona za blizu 12.000 hektl., t. j. za malo ne 44%. Za koliko se je tečajem vijeka promijenila napose produkcija proje a napose heljde, ne da se ustanoviti, jer se u iskazima starijima navode obje vrsti žita zajedno; toliko se ipak spomenuti mora, da se u slavonskoj Krajini ni danas kao što ni prije stotinu godina heljda u opće ni ne sije, te da se podatci navedeni u skrižaljci za slavonsku Krajinu tiču malo ne isključivo proje. Istina je doduše, da su u početku ovoga vijeka pokusi učinjeni, kako da se heljda udomi i u slavonskoj Krajini,[1] nu ti su se pokusi posve izjalovili. Jedino u području negdanje gradiške pukovnije uzdržala se je do danas produkcija heljde, ali u tako malenom iznosu, da nije vrijedno ni spomena, jer žetva ne iznosi ni 100 hektolitara na godinu.

Između pojedinih vrsti žitarica neznatan je u cijelosti prirod *pira* i danas, kao što i prije stotinu godina. U varaždinskoj i slavonskoj Krajini nije ova vrst žita ni vrijedna spomena; a u banskoj Krajini, gdje je u početku ovoga vijeka urodilo prosjekom na godinu preko 8.000 hektolitara, umanjila se je danas produkcija za više nego li polovinu. Jedino područje piru jest i danas negdanje zemljište ličke, a u manjem iznosu otočke pukovnije, gdje se pir sije sam, ili kao smjesa od zobi i pira. Na ovom teritoriju ne samo da produkcija pira nije spala nego se je umnožala za malo ne 21.000 hektolitara, dakle skoro za 94%.

Ako još spomenemo produkciju *sirka*, tada smo navelili sve vrsti žitarica, koje se obrađuju u bivšoj Krajini. Produkcija sirka je i danas neznatna kao što i prije stotinu godina, premda je prirod poskočio od okruglo 10.000 hektolitara na blizu 14.000 hektolitara.

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1. Abth. str. 58.

Digitized by Google

Najveći prirast u svakom obziru vidimo kod ove vrsti žita u banskoj Krajini, dok se je u slavonskoj ova grana produkcije smanjila za preko 1.000 hektolitara na godinu.

Ako prema dosadanjem razlaganju razmotrimo, kako se je u devetnaestom vijeku u opće razvila produkcija žitarica u pojedinim krajevima negdanje hrvatske Krajine, dolazimo do zaključka, da je doduše *obzirom na apsolutni iznos* godišnjega priroda razlika dosta znatna, napose ona među slavonskom Krajinom i drugim prijedjelima; nu da se cijeli taj napredak, ako se sravni sa stanjem produkcije žita, kako je ona postojala u početku 19. vijeka, u *relativnom* pogledu u velike ne razlikuje. Dokazuje to najjasnije razmjer, u kojem su pojedini krajevi sudjelovali kod cjelokupne produkcije žita nekada, a u kojem sudjeluju danas. Tu sliku prikazuje nam slijedeća skrižaljka br. VIII. na str. 95.

Ne ima sumnje, da bi se važnost pojedinih krajeva u produkciji žita u opće, i eventualna razlika te važnosti između negda i sada, u pravom svjetlu dala prikazati, kad bismo mogli ustanoviti prosječni prirod po jutru, kako se je on pokazivao u početku 19. vijeka, a kako se pokazuje danas, te kad bismo ove razlike mogli promotriti i za manje prijedjele. Nu kako već razložismo, to se učiniti ne da; ali zato ne smijemo zabaciti one podloge, što nam ju u tu svrhu pruža gornja skrižaljka, jer nam i ona daje neko mjerilo, kako ćemo gornji pojav prosuditi. Po podatcima ove skrižaljke vidimo, da je uza sav prirast, koji se pokazuje u produkciji žita tečajem jednoga vijeka, glavna karakteristika pojedinih krajeva ostala malo ne posve ista kao što je bila i prije stotinu godina, ako i jest prirast produkcije pojedinih vrsti žita u pojedinom kraju za koji postotak nešto veći ili manji. Ovaj pojav najboljim je dokazom: kako izvidi o žetvi, što su ih negda sabirali krajiški organi, nijesu tako nepouzdani, kako bi se možebiti moglo misliti, te kako bi pogrješno bilo, da na njihovoj podlozi zabacimo prispodobu s današnjim prilikama.

Kao što prije stotinu godina tako i danas odpada polovina od cijele produkcije žita na negdanjem teritoriju hrv.-slav. Krajine na Krajinu slavonsku; jednu petinu proizvodi Krajina varaždinska, a nešto preko jedne desetine dolazi na Krajinu bansku, dok Krajina karlovačka kod ukupnoga priroda sudjeluje sa nešto manje od jedne petine. Ako izuzmemo sirak, koji i onako nigdje ne služi za hranu žiteljstva, to i danas, kao što i prije stotinu godina, ide prvo mjesto u cijeloj Krajini slavonsku Krajinu kod pet vrstih žitarica:

Digitized by Google

Sk. br. VIII. **Od ukupnoga priroda zrnja dolazi postotaka na Krajinu**

Žitarice	karlovačku		bansku		varaždinsku		slavonsku		Sva Krajina	
	godine									
	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895
Sve žitarice .	18·02	**18·77**	11·37	**12·30**	20·36	**19·55**	50·25	**49·38**	100·00	**100·00**
Pšenica	21·21	**10·08**	14·62	**7·48**	21·21	**12 97**	42·96	**69·47**	100·00	**100·00**
Pir	73·53	**89·68**	26·63	**8·38**	1·67	**0·38**	0·17	**1·56**	100·00	**100·00**
Raž	15·85	**17·31**	7·69	**10·03**	68·42	**62·69**	8·04	**9·97**	100·00	**100·00**
Ječam	23·37	**38·02**	10·04	**3·25**	20·71	**16·35**	45·88	**42·38**	100·00	**100·00**
Napolica	2·72	**18·18**	0·12	**0·18**	0·93	**0·26**	96·23	**81·38**	100·00	**100·00**
Zob	35·74	**22·21**	7·92	**12·13**	9·32	**6·34**	47·02	**59·32**	100·00	**100·00**
Kukuruz	7·84	**13·60**	15·96	**17·47**	20·20	**21 82**	56·00	**47·11**	100·00	**100·00**
Proja i heljda . . .	34·77	**41·91**	20·25	**22·86**	32·78	**30·44**	12·20	**4·79**	100·00	**100·00**
Sirak	7·66	**16·25**	12·79	**33·31**	19·49	**15·31**	60·06	**35·13**	100·00	**100·00**
Sve žitarice sračunane na vrijednost raži .	16·42	**17·60**	11·15	**11·56**	20 29	**19·24**	52·14	**51·60**	100·00	**100·00**

Digitized by Google

kod pšenice, ječma, napolice, zobi i kukuruza. Kod svake od ovih vrsti bila je produkcija negda, kao što je i danas, daleko većom od četiri desetine cjelokupne produkcije; kod pšenice se je ovaj razmjer povisio na blizu sedam, a kod zobi na šest desetina, dok se je kod ostalih vrsti smanjio, ali kod nijedne od njih ispod 42%.

Prvenstvo, što ga je u početku vijeka imala karlovačka Krajina kod pira, proje i heljde, a varaždinska kod raži, ostalo je i danas, dok je banska Krajina napram ostalim krajevima ostala i danas posljednja, kao što je bila u početku vijeka, obzirom na produkciju pšenice, ječma i napolice, a dosta slaba obzirom na ostale vrsti. Kako se razabire iz gornje skrižaljke, ima doduše prijedjela, u kojima se je dosta promijenio postotak, kojim oni sudjeluju kod cjelokupne produkcije krajiškoga teritorija obzirom na pojedine vrsti žita, nu ta promjena nije ipak utjecala na njihovu dosadanju veću ili manju važnost što su ju u početku vijeka oni imali upravo pogledom na te pojedine vrsti, a prirast, odnosno manjak, koji je nastao za koji postotak, izjednačio je cjelokupnu produkciju žita tako, da je u cjelosti svaki prijedjel na koncu vijeka zadržao istu onu znamenitost, što ju je imao na početku stoljeća. Nu kolikogod je zanimiv omjer, u kojem pojedini krajevi sudjeluju kod cjelokupne produkcije negdanjega krajiškoga teritorija, on ipak danas nije od one važnosti, kako je bio u početku 19. vijeka, jer su ti krajevi danas ispremiješani s negdanjim zemljištem građanske Hrvatske, a nijesu ni gospodarski ni politički upućeni jedan na drugi, kako je to bilo u doba, dok su bili pod krajiškom upravom.

VI. Produkcija žitarica obzirom na žiteljstvo.

Promotrivši sve, što dosada spomenusmo pogledom na produkciju žitarica u bivšoj Krajini tečajem 19. vijeka, moramo priznati, da se je ova produkcija razvila u tako znatnoj mjeri, da bi podatci, što ih u ovoj raspravi priopćujemo, morali obradovati svakoga patriotu; nu krivo bi radio, tko bi prosuđivao ove pojave samo prema količini produkta; jer kako proizvodi ratarstva u opće, tako napose i žitarice služe posredno ili neposredno za podmirbu najvažnijih potreba života: one pružaju žiteljstvu skoro sva sredstva potrebita za hranu tako, da je prirast žiteljstva u najužoj svezi s prirastom ratarskih produkta. Čim je veći prirast žiteljstva, tim baš radi toga nastaje i veća potreba onih dobara, koja su za hranu nužna; ovaj višak ili se mora namaknuti neposrednom produkcijom samoga žiteljstva, ili će ono biti prinukano

Digitized by Google

taj višak od drugud nabaviti; nu da nastane ovo potonje, potrebno je, da u narodu u istoj mjeri porastu druge grane privrede, koje će mu pripomoći, da si ta sredstva od drugud pribavi.

Ali kako se žiteljstvo bivše hrvatske Krajine i danas, kao što i prije stotinu godina, skoro isključivo bavi ratarstvom, to je prirastom njegovim nastala potreba, da si sam narod vlastitom produkcijom pribavi i ovaj potrebiti višak, jer privreda, što ju dobiva uz ratarstvo iz drugih narodno-ekonomskih vrela, nije ni tolika, da si njom može podmiriti one najnužnije potrebe, koje mu trebaju povrh svagdanje hrane. Što više, razdioba žiteljstva po zvanju i zanimanju u Hrvatskoj i Slavoniji,[1] te svagdanje iskustvo ovlaštuju nas na zaključak, da su produkti, što ih narod neposredno ili posredno dobiva od ratarstva, poglavito vrelo za podmirenje svih onih potreba, koje mu valja podmiriti gotovim novcem.

S ovih razloga ne samo da je produkcija ratarska u negdanjoj Krajini od mnogo veće važnosti nego li u zemljama, gdje se obrtu i trgovini posvećuje mnogo više brige i skrbi, već se i njezin razvitak valjano prosuditi može samo u svezi sa žiteljstvom i s razvitkom najnužnijih narodnih potreba. Radi toga će biti ne samo zanimivo nego i nužno, da promotrimo omjer produkcije žitarica prama žiteljstvu bivše Krajine, kako se on prikazuje danas i u početku 19. vijeka. Ovaj omjer razabrati će čitatelji iz skrižaljke br. IX. na str. 98.

Da se ova prispodoba valjano provede, bilo bi od potrebe, kraj velikih razlika u vrijednosti pojedinih vrsti žitarica, ili ustanoviti novčanu vrijednost ukupne produkcije svake pojedine vrsti, ili sve vrsti žita svesti na jednu vrijednost. Ono prvo nije izvedivo, jer se vrijednost žitarica ne da drugačije opredijeliti, nego prema poprečnoj cijeni pojedinih vrsti. Nu i bez obzira na to, što bismo prije svega morali biti na čisto, na kojoj da se podlozi ustanovi ova poprječna cijena, ne imamo u tu svrhu potrebitih podataka ni za novije, a kamo li za starije doba; ali kad bismo ih i imali, ne bi ipak podatci o cijeni pojedinih vrsti žita u početku 19. vijeka ni mogli biti valjanom podlogom u naše svrhe, jer je cijena pojedinih vrsti ratarskih proizvoda u ono doba bila vrlo nestalna radi silnih promjena, kojima je u ono doba bila podvrgnuta vrijednost novca.[2]

[1] Vidi M. *Zoričić:* „Žiteljstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju". „Rad" jug. akademije knj. 125 str. 50 i sl.

[2] U statističkom godišnjaku za grad Peštu od god. 1873 pobilježene su cijene pojedinih vrsti žita na peštanskom tržištu od god. 1801—1870.

Digitized by Google

Sk. br. IX. **Na glavu žiteljstva bilo je hektolitara priroda u Krajini**

Vrst priroda	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o. d i n e									
	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1889 — 1895	1806 — 1818	1888 — 1895
Sve žitarice . .	2·034	**2·926**	2·605	**4·145**	4·078	**4·923**	5·362	**8·224**	3·624	**5·163**
Pšenica	0·212	**0·293**	0·296	**0·471**	0·376	**0·609**	0·406	**2·160**	0·321	**0·964**
Pir	0·122	**0·128**	0·092	**0·023**	0·005	—		**0·002**	0·054	**0·047**
Raž	0·138	**0·193**	0·135	**0·242**	1·053	**1·131**	0·066	**0·119**	0·278	**0·370**
Ječam	0·287	**0·444**	0·250	**0·082**	0·455	**0·309**	0·532	**0·529**	0·394	**0·387**
Napolica	0·053	**0·233**	0·004	**0·008**	0·032	**0·005**	1·767	**1·113**	0·624	**0·424**
Zob	0·536	**0·374**	0·241	**0·441**	0·248	**0·172**	0·666	**1·067**	0·481	**0·557**
Kukuruz	0·260	**0·857**	1·072	**2·380**	1·185	**2·221**	1·754	**3·171**	1·064	**2·088**
Proja i heljda . . .	0·422	**0·397**	0·498	**0·468**	0·706	**0·465**	0·140	**0·048**	0·390	**0·313**
Sirak	0·004	**0·007**	0·014	**0·030**	0·018	**0·011**	0·031	**0·015**	0·018	**0·013**
Sve žitarice sračunane na vrijednost raži .	1·789	**2·748**	2·461	**3·902**	3·917	**4·847**	5·366	**8·600**	3·499	**5·107**
Korun met. cent. .	0·347	**1·645**	0·300	**0·571**	0·295	**1·945**	0·135	**0·581**	0·258	**1·213**

Digitized by Google

S toga nam ne preostaje drugo, nego da pokušamo s drugim načinom, t. j. da sve vrsti svedemo na jednu vrijednost, a ta vrijednost jest *raž*. Kod toga postupka obično se uzima,[1] da je hektolitar pšenice = 1·5 hektl. raži, hektolitar ječma = 0·75 hektl. raži, hektolitar zobi = 0·5 hektl. raži, hektolitar kukuruza = 0·9 hektl. raži, hektolitar napolice = 1·25 hektl. raži, a sve ostale vrsti žita da imadu jednaku vrijednost kao i raž.

Ne ima dvojbe, da se već na prvi pogled mnogo toga mora ovoj procjeni prigovoriti napose obzirom na naše prilike; tako će n. pr. navedena vrijednost napolice stajati samo ondje, gdje smjesa sastoji iz pšenice i raži, kao što je to u slavonskoj Krajini, a nipošto ondje, gdje je ta smjesa složena od zobi i pira, kao što ponajviše biva u karlovačkoj Krajini; nadalje se jedva odobriti može, ako se vrijednost proje uzima jednakom s vrijednošću raži, da i ne govorimo o sirku, koji se ni u najsiromašnijim krajevima ne rabi za hranu ljudi. Kad bismo za starije doba mogli razlučiti pojedine vrsti napolice, kako ih luči najnovija publikacija hrvatskoga statističkoga ureda, te kad nam podatci za početak 19. vijeka ne bi zajedno iskazivali prirod proje i heljde, još bismo pokušali tu procjenu drugačije provesti. Nu ovako nam ne preostaje drugo, nego na gornjoj podlozi tu prispodobu provesti, samo ćemo u pojedinom slučaju napose istaći, u koliko gornje prilike utječu na razmjer količine žita napram žiteljstvu.

Teško je odlučiti koliko prosječno treba godimice žita na glavu žiteljstva i prema tomu ustanoviti, da li i koliko je zemlja koja

---

Iz ovih podataka razabiremo n. pr. da je u austrijskoj vrijednoti, i to u novčićima, bila cijena jednom austrij. vaganu

god.	pšenice	raži	ječma	zobi
1810	969	536	501	410
1811	2.227	1.316	1.185	892
1812	3.039	1.773	1.500	1.376
1813	418	192	193	156
1814	1.411	965	643	299
1815	737	424	324	193
1816	1.722	1.108	706	381
1817	980	583	434	207
1818	253	123	122	48

Vidi u ostalom dr. B. *Weisz:* „Die Getreidepreise im XIX. Jahrhundert“ u Statistische Monatsschrift od g. 1877. III. Jahrg. str. 345 i sl.

[1] Vidi dr. F. X. *Neumann:* „Die Ernten und der Wohlstand in Oesterreich-Ungarn“ str. 30.

Digitized by Google

kadra vlastitom produkcijom podmiriti potrebe svoje; jer ne ima sumnje, da se i sama konsumcija ravna prema žetvi, te da u velike odlučuje i onaj iznos, koji je svake godine potrebit za sjeme, i ona količina, koja je nužna za stočarstvo. Obično se računa, da u kulturnim državama treba $5^1/_2$ hektl. žitarica po glavi žiteljstva. Zoričić drži,[1] da bi se ovaj iznos obzirom na naše prilike mogao sniziti najmanje na 5 hektolitara. Uzmimo, da je ova tvrdnja ispravna,[2] kad ne imamo druge podloge, pak pogledajmo podatke, navedene u gornjoj skrižaljci. Uzevši u obzir cijelu Krajinu, vidimo, kako je produkcija žita u cjelosti tečajem jednoga vijeka dosegnula onu količinu, koja se smatra prijeko nužnom, da se njom podmire potrebe naroda; ovaj se pojav pokazuje skoro posve jednakim, bez obzira na to, uzeli sve žitarice zajedno ili ih sveli na jednu vrijednost. Od 3·6 hektl. povisila se je ona na 5·16 hektl., te je time vrlo neznatno prekoračila iznos, potrebit za domaći potrošak. Nu uzmemo li obzir na pojedine krajeve i na pojedine vrsti žita, tada se ne ćemo moći pohvaliti, da je 19. vijek, uza sve to, što se je u njem u velike pridigla produkcija žitarica, znatno popravio gospodarske prilike hrvatskoga naroda u bivšoj Krajini; jer ako iz računa izostavimo zob i sirak, koji redovito ne služe za hranu žiteljstva, to jedva dolazi na glavu 4.6 hektolitra, a uzme li se u obzir, da se i od preostaloga žita velik dio, imenito kukuruza i proje, rabi za prehranjivanje stoke, i da znatan dio treba za sjeme, tada od svih vrsti žitarica jedva 3 hektol. ostaje za hranu naroda. Ova poprječna količina mogla bi se možebiti barem donekle smatrati dostatnom, kad bi ona vrijedila i za pojedine dijelove Krajine, te kada najmanje devet desetina žiteljstva ne bi živjelo upravo od produkcije ratarske. Nu kako nam pokazuju podatci gornje skrižaljke, jedina je slavonska Krajina, koja je već u početku 19. vijeka pro-

[1] Vidi publikaciju XIV. hrv. statis. ureda „Prilozi statistici ratarske produkcije 1885 -1887.“ str. XXXIV.

[2] *Juraschek* u svojima „Uebersichten der Weltwirtschaft“ Jahrgang 1885—1889. spominje po službenom izvješću sjevero-amerikanskih država, da u tim državama iznosi potreba na glavu žiteljstva 1·67 hektl. pšenice ($4^7/_8$ bushels) i 7·7—10 hektl. kukuruza; u Rusiji 13·5 puda (221·1 kilog., po prilici 3·63 hektolitra) svih vrsti žita osim zobi; u Ugarskoj 3·86 hektl. pšenice, raži, ječma i kukuruza; u Englezkoj po prosjeku od 1852 1890. po prilici 2 hektl. pšenice; u Francuskoj 2·75 hektl. pšenice; u Njemačkoj 186 kg., po prilici 2·5 hektolitara, pšenice, pira i raži; u Belgiji 3 hektl. pšenice, pira, napolice i raži. U ovim podatcima, izim onih za sjevernu Ameriku, uzete su u račun samo one količine, koje su nužne za hranu žiteljstva.

Digitized by Google

izvodila toliko žitarica, koliko treba za ukupnu potrebu naroda, dok ostali dijelovi ni danas kao što ni u početku stoljeća ne proizvode onoliko žita, koliko im treba. Razmjer se je doduše ponješto popravio, ali taj popravak, osim slavonske Krajine, nije tolik, da bi se njim 19. vijek ponositi mogao. U slavonskoj Krajini iznosi doduše ukupna produkcija žitarica na glavu žiteljstva preko 8·2 hektolitara, napram 5·3 hektolitara u početku ovoga vijeka; ovdje istinabog ima danas na glavu žiteljstva blizu 3·4 hektl., napram 2·24 hektl. u početku 19. vijeka, same pšenice i raži (pšenice, raži i napolice), a preko 3·1 hektl. napram 1·7 hektl. u početku 19. vijeka kukuruza; nu u drugim prijedjelima nije se taj razmjer ni iz daleka približio ovomu omjeru u slavonskoj Krajini. Ista varaždinska Krajina nije dotjerala svoju produkciju na žitu do onoga iznosa, koji je potrebit, da se njom podmire sve potrebe naroda, jer ju je uzdigla samo od 4·078 hektl. do 4·923 hektl. na svaku glavu žiteljstva, odnosno, ako sve vrsti žita reduciramo na vrijednost raži, od 3·917 hektl. na 4·847 hektl. Teritorij negdanje karlovačke Krajine danas je obzirom na žito u velikom deficitu, kao što je bio početkom vijeka; od najvrijednije i najznamenitije vrsti žita, t. j. od pšenice, ne dolazi ovdje danas na glavu žiteljstva ni potpunih trideset litara, dok ih je u početku vijeka bilo 21; a od važnijih vrsti žita, kao što su pšenica, pir i raž, — jer ovamo ne možemo računati napolice, koja je u ovom kraju smjesa od zobi i pira — dolazi na glavu nešto preko 61 litre napram 47 litara u početku 19. vijeka. Sreća, da se je tečajem vijeka uzdigla produkcija kukuruza, koja je barem ponešto popravila prilike u tom dijelu domovine, u kojem danas na početku 20. vijeka ne dolaze ni 3 hektolitra svih vrsti žita napram 2 hektolitra u početku 19. vijeka. Deficit od 2. hektolitra, koji radi toga nastaje u potrošku žiteljstva, mogao bi se još kako tako izravnati dovozom vanjskoga žita, kad baš u ovom kraju žiteljstvo i danas, kao što i prije stotinu godina, ne bi bilo upućeno isključivo na ratarstvo, te kad bi ono drugim granama zanimanja moglo privrediti onoliko, koliko mu treba za pokriće toga deficita. Što se napokon tiče banske Krajine, njezine su se prilike popravile tečajem 19. vijeka mnogo bolje, nego li u Krajini karlovačkoj i varaždinskoj, jer hvala velikom prirastu u produkciji kukuruza, danas dolazi na glavu žiteljstva 4·145 hektl. napram 2·605 hektl. svih vrsti žitarica u početku 19. vijeka, odnosno, ako sve žito reduciramo na raž, 3·902 hektl. napram 2·461 hektl. Ali ni ovaj prirast nije banske Krajine riješio

Digitized by Google

deficita, što ga ima na redovitoj potrebi žita; pa kako i u tom kraju žiteljstvo najvažnijim vrstima žita, kao što su pšenica, pir i raž, nije obskrbljeno mnogo bolje nego li prije stotinu godina (0·523 hektl. napram 0·736 hektl.), to banska Krajina, kad sve vrsti žita reduciramo na jednu vrijednost, nije danas ni onako obskrbljena, kako je bila Krajina varaždinska u početku vijeka, jer je u ovom dijelu Krajine bilo na glavu žiteljstva 3·917 hektl., dok u banskoj Krajini u svemu dolazi danas 3·902 hektl.

Kako se iz svega vidi, prirod žitarica tečajem 19. vijeka, koji se na prvi pogled prikazuje osobito povoljnim, nije ni iz daleka onako sjajan, kad se uzme promatrati u savezu sa žiteljstvom; dapače, kad uvažimo potrebe naroda danas i one prije stotinu godina, te kad se sjetimo onoga već više puta naglašenoga fakta, da je ratarska produkcija i danas, kao što i prije stotinu godina, najglavnije vrelo privredi hrvatskoga naroda u bivšoj Krajini, moramo doći i do dosta nepovoljnoga zaključka, da produkcija žitarica nije išla u ovom vijeku uspored s potrebama žiteljstva.

Kako međutim sa žitom nije iscrpljena sva ratarska produkcija, razgledat nam je razvitak nekih ostalih njezinih grana, u koliko nam to dopuštaju podatci.

U prvom redu nam je ovdje spomenuti *sočivnice* i *korun*, jer ove vrsti priroda u veliko nadomiještaju nedostatak žitarica, i jer se je njihova produkcija, ako i ne apsolutno, a ono relativno povisila u mnogo većoj mjeri od žitarica.

Što se ponajprije tiče *sočivnica*, to je prirod njihov u početku 19. vijeka bio razmjerno dosta malen, nešto preko 39.000 hektl., jer se je u nekim krajevima sadio isključivo a u nekim većim dijelom samo grah i bob, dok se zečak u opće nije ni obrađivao osim rijedkih iznimaka, a leća samo u malenom iznosu. Tečajem 19. vijeka poskočila je produkcija sočivnica u bivšoj Krajini za skoro 165.000 hektolitara na godinu (418·8%) tako, da danas iznosi oko 204.000 hektolitara. Najviše je ova grana produkcije narasla upravo u onim krajevima, gdje je bio razmjerno veći prirast žitarica, te se je uslijed toga i promijenio omjer, u kojem pojedini dijelovi Krajine kod te produkcije sudjeluju. Tako je slavonska Krajina u početku 19. vijeka od ukupne produkcije sočivnica producirala jednu četvrtinu, što obzirom na malenu produkciju onoga doba nije iznosilo ni deset hiljada hektolitara; nju je prestigla bila Krajina karlovačka, koja je proizvodila malo ne trećinu svega priroda ove vrsti (32·5%), dok su ostale dvije pokrajine sudjelovale

Digitized by Google

kod ukupne produkcije svaka s jednom petinom (20·3—22%). Danas je slavonska Krajina daleko prestigla u ovoj grani produkcije ne samo Krajinu karlovačku nego i cjelokupnu hrvatsku Krajinu. U početku vijeka nije cijela naša Krajina proizvodila sočivnica ni polovinu onoga (39.314 hektl.), što danas proizvodi sama slavonska Krajina (80.524 hektl.); što više, i karlovačka i varaždinska Krajina produciraju svaka za sebe danas više, nego li u početku vijeka cjelokupna Krajina.

Veliku važnost u produkciji ratarskoj i kod prehranjivanja žiteljstva imade danas *korun*, osobito u onim krajevima, gdje je slaba produkcija žita. Jedva je prošlo dvanaest decenija, da se u nekim krajevima hrvatske Krajine za korun nije ni znalo; donesoše ga vojnici, koji su se g. 1779 i 1780 vraćali iz Šleske i Češke.[1] S toga nije čudo, da je u početku 19. vijeka produkcija ove biljke bila dosta neznatna. U cijeloj Krajini producirano je nešto preko 147.000 met. koruna,[2] a od toga iznosa najviše (43·2%) u karlovačkoj, a najmanje (17.2%) u slavonskoj Krajini. Količina godišnje produkcije napram žiteljstvu bila je radi toga dosta nepovoljna, jer na glavu žiteljstva nije u prvom kraju došlo više od 0·347 met., a u potonjem samo 0·135 met., dakle ni polovina od onoga, što u Krajini karlovačkoj. U banskoj i varaždinskoj Krajini iznosila je produkcija samo oko 0·3 met. na glavu žiteljstva. Kad se je tečajem vremena narod uvjerio o koristi koruna i počeo ga sve više rabiti, rasla je i njegova produkcija tako, da danas količina produciranog koruna prosječno na godinu dosiže svotu od malo ne 1,231.000 met., dakle za preko 736% više nego li u početku vijeka. Akoprem je ova produkcija relativno najviše porasla u Krajini varaždinskoj (za 1228·8%), ipak i danas negdanja karlovačka Krajina proizvodi najviše koruna, dapače je njezin razmjer u cjelokupnoj produkciji Krajine veći, nego li je bio u početku ovoga vijeka (44·9%). Varaždinska Krajina sudjeluje danas kod ukupne produkcije s jednom trećinom (405.038 met.), dok slavonska Krajina, ako i jest svoju produkciju povisila za više od 156.500 met., producira danas samo 14·8%. Razmjerno najmanje porasla je produkcija koruna u ban-

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1. Abthl. str. 63.

[2] U doba, kad su krajiške oblasti sabirale podatke o ratarskoj produkciji, iskazivala se je žetva u vaganima. Danas se količina žetve kod koruna ustanovljuje po metričkim centima. Da nam podatci budu sravnjivi, sračunali smo i starije iskaze po težini i to tako, da smo 1 hektolitar uzeli = 80 kg.

Digitized by Google

skoj Krajini (od 27.000 na 90.000 met.); pak jer se je ta produkcija u drugim krajevima mnogo više uzdigla, banska Krajina danas zauzima posljednje mjesto, a njezin dio kod ukupne produkcije snizio se je za više nego li za polovinu, od 18·4% na 7·3%.

Radi ovoga prirasta promijenio se je znatno i razmjer produkcije koruna napram žiteljstvu, jer dok u početku vijeka na jednoga žitelja nije bilo koruna više od nešto preko ¼ met., danas dolazi na svakoga stanovnika 1·213 met. Najpovoljniji je taj razmjer u varaždinskoj (1·945 met.) i karlovačkoj Krajini (1·645 met.), dok je u banskoj i slavonskoj prilično jednak (0·571 i 0·581 met.) i dosta nepovoljan, samo što u slavonskoj Krajini nije ovaj pojav od velikog utjecaja zbog razmjerno dosta velikoga iznosa žita, koji dolazi na glavu žiteljstva.

O drugim vrstima ratarske produkcije, napose o pojedinim vrstima okopavina, između kojih neke, kao što su n. pr. blitva i bijela repa, burak, kupus i luk, zauzimaju znatno mjesto u gospodarstvu našega naroda, zatim o vrtlarstvu i voćarstvu, komu je u početku ovoga vijeka krajiška uprava posvećivala mnogo brige, ne imamo za starije doba posebnih podataka, pak za to i ne možemo razgledati njihov razvoj. Samo o lanu i konoplji, o vinu i o prirodu livada mogli smo još sabrati stariju građu. O prirodu livada reći ćemo koju kod stočarstva, a one druge dvije grane razmotriti ćemo ovdje napose.

Što se ponajprije tiče *lana i konoplje*, bilo bi suvišno isticati ovu granu produkcije upravo obzirom na ratarsko žiteljstvo, koje si sve potrebe na prtenini podmiruje vlastitim trudom. Upravo za to nam se čini, da je ova grana produkcije tečajem jednoga vijeka razmjerno slabo napredovala, jer se je za stotinu godina pridigla samo za nešto preko 85%. Kako se je u ovom razdoblju žiteljstvo naše Krajine pomnožilo za 78·25%,[1] to je prirast ove grane produkcije išao doduše usporedo s prirastom žiteljstva, nu on dokazuje, da produkcija nije poskočila mnogo više nego li su poskočile faktične potrebe naroda, te da ni danas od ove grane razmjerno prema žiteljstvu ne preostaje za prodaju mnogo više, nego li u početku vijeka. Kako lan i konoplja spadaju u važnu granu tako zvane domaće industrije, te joj pružaju potrebitu surovinu, ovaj razmjerno slabi prirast najboljim je znakom, da ni ona sama, barem obzirom na količinu produkta, nije u ovo sto godina osobito na-

[1] Vidi gore str. 46.

Digitized by Google

predovala. Podatci, što ih navodimo u gornjim skrižaljkama po Hietzingeru[1] za početak 19. vijeka tiču se samo god. 1800 i 1801, jer se čini, da su podatci iz kasnijih godina sasvim nepouzdani; pak kako se u tim podatcima ne razlikuje lan od konoplje već se jedna i druga vrst zajedno navode, tako nam ni za današnje doba nije preostalo drugo nego jedne i druge podatke priopćiti zajedno. Na temelju ovih podataka, navedenih u skr. VI. i VII., vidimo prije svega, da je i danas, kao što i prije stotinu godina, produkcija lana i konoplje najveća u bivšoj varaždinskoj Krajini, a za njom da i danas, kao što i u početku 19. vijeka, umah dolazi karlovačka Krajina; na trećem mjestu bila je negda Krajina banska, dok je danas to mjesto zapremila Krajina slavonska. Ova promjena nastala je s toga, jer se je u ovom stoljeću produkcija lana i konoplje u banskoj Krajini snizila za preko 21%. Najviše je prirasla ova grana produkcije i apsolutno i relativno u karlovačkoj Krajini, za 10.214 met. t. j. za blizu 154%, zatim u varaždinskoj, za 100% (8637 met.), i napokon u slavonskoj, za 96·6% (5298 met.).

Od svih grana ratarske produkcije najnepovoljnije se je tečajem vijeka razvilo *vinogradarstvo;* jer dok se kod svake pojedine vrsti pokazuje dosta znatan, a kod nekih upravo velik prirast, opažamo kod vinogradarstva vrlo velik nazadak i obzirom na površinu zasađenu vinovom lozom[2] i još više obzirom na količinu samoga priroda. U početku ovoga vijeka iznosio je prosječni godišnji prirod na vinu u bivšoj Krajini blizu 179.000 hektolitara, a danas se računa samo na 60.000 hektolitara, te se je prema tome produkcija smanjila okruglo za 118.600 hektl. Kod ovoga nazadka sudjelovali su više manje svi prijedjeli Krajine, nu najviše izgubiše Krajina varaždinska i Krajina slavonska; ona prva 51.000 a ova potonja preko 57.000 hektl. na godinu; relativni gubitak kod Krajine varaždinske mnogo je veći nego li u slavonskoj Krajini, jer iznosi 75·2%, dok je ova potonja izgubila 64·7% napram prirodu u početku 19. vijeka. U karlovačkoj Krajini, gdje je produkcija vina i onako razmjerno malena, iznosi taj gubitak 16·5%, a u banskoj 19·5%. Uzrok ovomu pojavu odviše je poznat, a da bi ga trebalo napose isticati; što nije uništila filoksera, to je u još većoj mjeri poharala peronospera, a uz nju još i druge bolesti na grožđu.

Vrijedno je ovom zgodom istaći, da je poprječni prirod vina po jutru vinograda, uzevši u obzir cijelu Krajinu, u početku stoljeća

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1 Abthl. str. 98 i sl.

[2] Vidi gore str. 36 i 37.

Digitized by Google

bio veći nego li danas (5·78 hektl. napram 3·61 hektl.), nu ovaj pojav prikazuje se samo radi varaždinske Krajine, gdje se danas na jutru vinograda računa samo 2·12 hektl. napram 7·49 hektl. u početku stoljeća; u ostalim krajevima prikazuje se protivan pojav, jer je svagdje prosječni prirod po jutru vinograda danas veći; tako u karlovačkoj Krajini 6·25 hektl. napram 2·52 hektl., u banskoj 4·57 hektl. napram 3·62 hektl., a u slavonskoj 6·21 hektl. napram 5·88 hektl.

VII. Stočarstvo.

U najužoj svezi s ratarskim prilikama, kako je i posve naravno kod naroda, komu je ratarstvo glavna privreda, razvijalo se je u 19. vijeku na teritoriju bivše Krajine i stočarstvo. Potpunu sliku toga razvitka težko je prikazati, jer se podatci za starije doba tiču samo broja i pojedinih vrsti stoke. Istom za posljednjega popisa od g. 1895., kad se je popis stoke odijelio od popisa žiteljstva, otvoren je dublji pogled u ovu toli važnu gospodarsku granu.

Po navodima, kako ih je spominje Hietzinger,[1] bilo je stočarstvo u početku ovoga vijeka uza sve nastojanje uprave na niskom stupnju; stoke je bilo napram ostalim krajevima monarkije doduše dosta, razmjerno više nego li u i jednom drugom kraju, ali sámo timarenje bilo je dosta primitivno; nit je bilo valjanih staja niti dostatne hrane, blago je bilo slabo i kržljavo, a svaka nerodica i zla godina bila je povodom, da se je broj stoke na hiljade smanjio i onda, kad nije bilo posebnih zaraznih bolesti. U koliko su ove prilike na bolje okrenule tečajem 19. vijeka u opće, a napose u pojedinim krajevima i obzirom na pojedine vrsti stoke, o tom neka sude oni, koji na vlastite oči gledati mogu stanje stočarstva u prijedjelima negdanje Krajine. Mi ćemo u ovoj raspravi uzeti obzir samo na one prilike, koje se na temelju brojevnih podataka prikazati mogu; a to je u prvom redu broj pojedinih vrsti stoke u odnošaju napram površini i žiteljstvu.

Obzirom na broj stoke uzeli smo za podlogu promatranja podatke od g. 1801., kako ih spominje Hietzinger u svom toliko puta spomenutom djelu, akoprem smo obzirom na opetovane konskripcije za izhodište mogli uzeti i drugu koju godinu; nu nismo to učinili ne samo za to, jer nam se je g. 1801. u tom obziru činila najnormalnijom, nego i za to, jer smo time mogli prikazati broj stoke, kako je on postojao u prvoj godini 19. vijeka.

[1] Vidi *Hietzinger* ibid. II. Theil, 1 Abth. str. 149 i sl.

Digitized by Google

Kao što kod produkcije ratarske, tako nam je i kod stočarstva za prispodobu s kasnijim podatcima u velike smetalo, što kod slavonske Krajine Hietzinger napose ne luči podatke za čajkaški batalijun; s toga smo, da nam podatci o stočarstvu starijega doba budu sravnjivi s onima na koncu ovoga vijeka, morali iz podataka Hietzingerovih izlučiti stoku onoga batalijuna. U tu svrhu poslužili smo se u jednu ruku procjenom, kako ju uglavismo prema površini, a u drugu onim podatcima, što ih navodi Lichtenstern[1] za godinu 1806. Na toj podlozi ustanovismo za slavonsku Krajinu za god. 1801. onaj broj stoke, što ga navodimo u ovoj raspravi. Za konac ovoga vijeka služila nam je najnovija građa, što ju je proglasio hrvatski statistički ured u svom popisu gospodarstva i stoke za god. 1895. Ovako priredjenu građu o broju stoke na početku i na kraju 19. stoljeća priopćujemo u slijedećoj skrižaljci br. X. na str. 108.

Već na prvi pogled ove skrižaljke opažamo, da se je tečajem jednoga vijeka broj stoke na bivšem krajiškom zemljištu umnožio kod svih vrsti osim kod koza, te da je u cijelosti taj prirast iznosio 362.651 komad, dakle ukupno 33·13%. Nije lako na prvi mah suditi o pravoj važnosti ovoga prirasta, već za to, jer ne znamo, kako se je tečajem jednoga stoljeća mijenjao broj stoke od jednoga kraćega razdoblja do drugoga. Prirast od 33% u tako velikom razdoblju kao što je jedno stoljeće sam po sebi doista je prilično neznatan, osobito kad se ne zaboravi, da se broj stoke ne razvija prema prilikama, koje stoje, kao što kod žiteljstva, u unutarnjim ili naravskim razlozima, nego jedino prema onima, koje se osnivaju na gospodarskom napredku pojedinoga naroda. Kao što prije stotinu godina, tako je i danas u krajevima, koji su podlogom našega promatranja, glavni regulator stočarstva ona količina prihoda, što ju daje zemljište za travu i krmu, odnosno sustav u obrađivanju samoga tla. U bivšoj Krajini ne drži se ni danas, kao što ni prije stotinu godina, stoka toliko radi prodaje koliko radi domaćih potreba; pak s toga ne odlučuju u našim krajevima o broju stoke u velikoj mjeri umjetna sredstva, kao što je tovljenje, koliko naravno prehranjivanje.

Nu ako i prirast stoke tečajem jednoga vijeka nije u cijelosti znatan, to se ipak u pojedinim vrstima i pojedinim krajevima bivše Krajine pokazuje dosta velika razlika. Već na prvi pogled, ako razlikujemo veliku stoku od sitne, vidi se, da se je broj one prve

[1] Vidi *Lichtenstern* ibid. III. Theil, str. 1664.

Digitized by Google

Sk. br. X. **Broj stoke na početku i na kraju 19. stoljeća u Krajini**

Vrst stoke	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o d i n e									
	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895
Ukupni broj stoke	323.413	**434.751**	97.655	**143.361**	142 376	**218.724**	506.856	**636.115**	**1,070.300**	1,432.951
goveda	67.854	**133.746**	39.361	**76.734**	54.951	**112.365**	119.091	**141.891**	**281.257**	464.736
konji	12.994	**17.966**	5.226	**16.251**	12.819	**32.943**	42.541	**98.747**	**73.580**	165.907
ovce	189.818	**243 116**	18.013	**10.715**	9.750	**6.592**	115.292	**141.805**	**332.873**	402.228
koze	41.958	**2.947**	3.490	**3.275**	1.658	**1.266**	12.154	**4.284**	**59.260**	11.772
krmad	10.789	**36.976**	31.565	**36.386**	63.198	**65.558**	217.778	**249.388**	**323.330**	388.308
košnice	14.026	**12.963**	8.849	**6.295**	3.341	**9.126**	49.162	**24.201**	**75.378**	52.585

Digitized by Google

povisio za 275.806 komada ili 77·72%, dok je broj ove potonje narasao samo za 86.845 komada ili 12·13%. Skrižaljka br. XI. na str. 110, prikazuje nam napose mijenu stoke po pojedinim vrstima i u pojedinim krajevima.

Uzevši u obzir apsolutni broj stoke u cijeloj bivšoj Krajini, najviše je porasao broj goveda (za 183.479 komada), zatim redomice: konja (za 92.327 komada), ovaca (za 69.355 komada), i krmadi (za 64.978 komada), dok se je snizio broj koza (za 47.488 komada) i košnica (za 22.793 komada); nu u relativnom obziru bio je najveći prirast konja (125·47%), zatim goveda (64·87%). Prirast ovaca i krmadi je malo ne posve jednak (20·08% i 20·09%), dok je broj koza spao za više od 80, a broj košnica za preko 30 postotaka.

Nije moguće potpuno prosuditi pravo znamenovanje ove mijene u broju stoke, jer bismo morali poznavati ne samo broj posjednika stoke po ukupnom broju i po pojedinim vrstima, nego i prema tomu, kako se je mijenjao opseg posjeda kod pojedinih posjednika zemljišta; redukcija bo zemljišta kod malenoga posjeda jest razlogom, da se umanjuje broj onih, koji drže stoku u većem, a povisuje broj onih, koji ju drže u manjem broju, te da se u opće umanjuje broj korisne stoke onda, kad se u većoj mjeri cijepa posjed i umnaža broj manjih posjednika zemljišta. U koliko je ovaj pojav u bivšoj Krajini utjecao na promjenu broja stoke, ne razabire se iz onih podataka, koji su nam na raspolaganje; iz njih razabiremo samo veliku razliku u toj mijeni i obzirom na pojedine krajeve i obzirom na pojedine vrsti stoke.

Tako je u slavonskoj Krajini broj *goveda* porasao jedva za nešto preko 19%, dok je u varaždinskoj taj prirast iznosio više od 104%, a u karlovačkoj i banskoj nije mnogo zaostao ispod 100%. Mnogomu će se ovaj prirast prikazati vrlo znatnim; on bi to i bio, da je broj goveda u pojedinim krajevima u opće velik te da i razdoblje promatranja nije tako dugačko. U varaždinskoj Krajini, gdje je postotak prirasta najveći, nije broj goveda poskočio ni za 57.500 komada, dakle prosjekom na godinu ni za 610, dok je u karlovačkoj Krajini, gdje je postotak prirasta manji, u apsolutnom iznosu narasao broj goveda za 65.892 komada, t. j. prosjekom na godinu za nešto preko 700 komada. Radi toga ne smijemo precijeniti ni velik relativni prirast *konja*, koji nam se prikazuje u nekim krajevima bivše Krajine. Banska Krajina, koja je g. 1801. imala u svemu samo 5.226 konja, povisila je svoj broj istina za 211%, ali ta povišica iznosi u svemu okruglo 11.000 komada, dakle prosjekom na godinu samo jedva 117 komada.

Digitized by Google

Sk. br. XI. **Broj stoke bio je god. 1895. napram god. 1801. veći (+) ili manji (−).**

Vrst stoke	Krajina									
	karlovačka		banska		varaždinska		slavonska		Sva Krajina	
	Ukupno	u %	Ukupno	u %	Ukupno	u %	Ukupno	u %	Ukupno	u %
Sva stoka	+ 111.338	+ 34·43	+ 45.706	+ 46·80	+ 76.348	+ 53·63	+ 129.259	+ 23·52	+ 362.651	+ 33·13
goveda	+ 65.892	+ 97·11	+ 37.373	+ 94·94	+ 57.414	+ 104·48	− 22.800	+ 19·14	+ 183.479	+ 64·87
konji	+ 4.972	+ 38·26	+ 11.025	+ 211·00	+ 20.124	+ 155·45	− 56.206	+ 132·12	− 92.327	+ 125·47
ovce	+ 53.298	+ 28·07	− 7.298	− 40·51	− 3.158	− 32·39	+ 26.513	+ 22·99	+ 69.355	+ 20·08
koze	− 39.011	− 92·98	− 215	− 6·16	− 392	− 23·64	− 7.870	− 64·75	− 47.488	− 80·13
krmad	+ 26.187	+ 242·72	+ 4.821	+ 15·27	+ 2.360	+ 3·73	+ 31.610	+ 14·51	+ 64.978	+ 20·09
košnice	− 1.063	− 7·58	− 2.554	− 28·86	+ 5.785	+ 173·15	− 24.961	− 50·77	− 22.793	− 30·23

Digitized by Google

Nu dok se kod velike stoke u svim krajevima bivše Krajine pokazuje sad veća, sad manja tendencija za prirastom, vidimo kod sitne stoke vrlo nejednak razvitak. Tako se je broj *ovaca* povisio samo u karlovačkoj i u slavonskoj, a snizio se je dosta znatno u banskoj i varaždinskoj Krajini; naproti je broj *koza* spao u svakom dijelu bivše Krajine, a napose u karlovačkoj Krajini. Još u početku 19. vijeka bilo je ovdje do 42.000 koza, dok ih danas ne ima ni 3.000; prije stotinu godina imala je sama karlovačka Krajina skoro za 25.000 koza više nego li sva ostala Krajina, a danas je samo na teritoriju varaždinske Krajine broj koza manji, nego li na teritoriju bivše karlovačke Krajine, dok je u banskoj, a imenito u slavonskoj Krajini znatno veći.

Kod *krmadi* opaža se povišica u svakom dijelu negdanje Krajine; najmanja, i apsolutno i relativno, u varaždinskoj Krajini (za 2.360 komada ili 3·73%) a najveća u karlovačkoj Krajini. Ovdje iznosi doduše prirast 242·72%; ali kako je u početku vijeka broj krmadi bio ovdje vrlo malen (10.789 komada), to ni ovaj prirast nije osobit, napose kad se uzme na um. da je u jednom vijeku taj broj narasao samo za 26.187 komada. Od svih prijedjela bivše Krajine najveći je apsolutni prirast krmadi bio u slavonskoj Krajini (31.610 komada); nu obzirom na velik broj krmadi, koji je već na početku vijeka bio u ovom kraju, ovaj je prirast u relativnom obziru dosta slab (14·51%), slabiji nego li u bivšoj karlovačkoj i banskoj Krajini; radi toga se i vidi, kako je slavonska Krajina prije stotinu godina imala više nego li dvije trećine ukupne krmadi na zemljištu bivše hrvatske Krajine, dok je taj razmjer danas spao ispod te mjere (od 67·3% na 64·2%).

Nepovoljnu sliku prikazuje nam pčelarstvo, jer se je broj košnica tečajem jednoga vijeka smanjio skoro za jednu trećinu, i to baš u onom kraju, u kojem bi se to najmanje moglo očekivati: u Krajini slavonskoj. Ovdje se je broj košnica umanjio za više nego li polovinu onoga broja, koji je postojao u početku vijeka (za 50·77%); ovaj nazadak iznosi malo ne 25.000 komada. Jedina varaždinska Krajina pokazuje u tom obziru dosta znatan napredak, jer se je broj košnica ovdje skoro potrostručio (prirast iznosi 5.785 komada ili 173·15%).

Da je promjena u broju stoke tečajem jednoga vijeka bila jednaka kod svih pojedinih vrsti, ostao bi bio naravskim načinom jednak i medjusobni raspored tih vrsti; nu jer toga nije bilo, to opažamo prema podatcima navedenima u skrižaljci br. XII. na str. 112,

Digitized by Google

Sk. br. XII. **Od ukupnoga broja stoke bilo je postotaka**

Krajina	goveda		konja		ovaca		koza		krmadi		Ukupno	
	godine											
	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895
karlovačka	21·00	**30·76**	3·99	**4·13**	58·70	**55·92**	12·07	**0·00**	4·24	**8·51**	100·00	**100·00**
banska	40·31	**53·52**	5·35	**11·34**	18·44	**7·47**	3·58	**2·20**	32·32	**25·38**	100·00	**100·00**
varaždinska	38·60	**51·37**	8·90	**15·06**	6·85	**3·01**	1·17	**0·50**	44·30	**29·06**	100·00	**100·00**
slavonska	23·49	**22·30**	8·39	**15·52**	29·75	**22·20**	2·40	**0·00**	11·97	**10·21**	100·00	**100·00**
Sva Krajina	26·28	**32·43**	6·87	**11·59**	31·10	**28·06**	5·54	**0·02**	30·21	**27·10**	100·00	**100·00**

Digitized by Google

kako se je taj omjer u cijeloj bivšoj Krajini i u pojedinim njezinim dijelovima znatno promijenio.

Još prije stotinu godina nije bivša Krajina od cijelokupnoga broja svoje stoke imala ni potpunu jednu trećinu (33·15%) velike stoke (goveda i konja), dok je broj sitne stoke iznosio dobre dvije trećine (66·85%); danas ne broji sitna stoka ni potpune tri petine, dok se je razmjer velike povisio daleko preko dvaju petina (44·01%). Najpovoljniju promjenu pokazuju u tom obziru u prilog velike stoke Krajina banska i varaždinska, a daleko nepovoljniju Krajina slavonska i karlovačka.

Kako nam nije zadatkom potanje razmatriti prilike stočarstva i njihov razvoj, te kako se je i onako ova rasprava odviše stegnula, ne možemo dalje razglabati ovih pojava; komu je stalo do ovih po naše gospodarstvo važnih prilika, naći će u ovdje priopćenoj građi dosta uporišta, da prosudi u savezu s razvitkom cijeloga narodno ekonomskoga života tečajem jednoga vijeka: u koliko je raspored stoke po pojedinim vrstima od najveće znamenitosti po gospodarske i socijalne prilike žiteljstva.

U savezu s tim bilo bi svakako od osobite važnosti, da odgovorimo i u ovoj raspravi na pitanje: u koliko je broj stoke prije stotinu godina na bivšem krajiškom teritoriju bio kadar zadovoljiti potrebama narodnoga gospodarstva, te u koliko su se u tom obziru prilike promijenile na bolje ili na gore? Nu odgovor na ovo pitanje nije u opće lak, a kamo li za područje i za razdobje, na koje se proteže ova rasprava, jer se podatci naši tiču samo broja i vrsti stoke, a ne znamo ni za novije doba a kamo li za vrijeme prije stotinu godina, kakova je ta stoka, kako je ona razdijeljena na manja područja, kolika je potreba životinjskih produkta, kolika je cijena pojedinim vrstima stoke, te kolik je uvoz i izvoz njezin u pojedine krajeve. Ne preostaje nam s toga drugo, nego broj stoke uzeti u kombinaciju s pojavima, za koje imademo podataka obzirom na početak i na konac razdobja našega promatranja, a to je u prvom redu broj žiteljstva. Rezultat toga promatranja prikazujemo u skrižaljci XIII. na str. 114.

Prije nego li prikažemo ukupnu sliku o prilikama cjelokupnoga broja stoke napram žiteljstva osvrnut ćemo se na pojedine vrsti stoke, pak nam se je u tom obziru zaustaviti najprije kod goveda. Da li je broj *goveda*, koji na bivšem krajiškom teritoriju dolazi na 1000 žitelja, dostatan za podmirenje potreba žiteljstva, to je pitanje, na koje se dade odgovoriti istom onda, kad se uzme obzir na ka-

Digitized by Google

Sk. br. XIII. **Na 1000 žitelja bilo je glava stoke u Krajini**

Vrst stoke	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o d i n e									
	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895
goveda	372	**398**	437	**493**	533	**539**	616	**451**	494	**458**
konji	72	**53**	58	**105**	124	**158**	220	**313**	129	**163**
ovce	1039	**723**	200	**68**	94	**31**	597	**450**	585	**396**
koze	229	**9**	38	**21**	16	**6**	63	**14**	104	**11**
krmad	59	**110**	350	**234**	613	**315**	1126	**792**	568	**382**
košnice	77	**33**	98	**40**	32	**43**	254	**77**	132	**51**

Digitized by Google

kvoću i vrst njihovu, a napose na težinu; na to pitanje neka odgovore gospodari uzevši dakako u obzir prilike svakoga pojedinoga kraja. Iz navedenih podataka razabiremo nepobitni pojav, da je u bivšoj Krajini broj goveda na 1000 žitelja danas manji, nego li je bio u početku ovoga vijeka, i to za 36 komada; jer dok su prije stotinu godina na 1000 žitelja bile 494 glave, ima ih danas samo 458. Srećom se ovaj nazadak pokazuje samo u bivšoj slavonskoj Krajini, gdje je ipâk tako znatan, da je bio od upliva i na prosječni razmjer cijele bivše Krajine. Tečajem jednoga vijeka spao je u slavonskoj Krajini razmjer goveda na svakih hiljadu žitelja za 165 glava; dok se je u drugim krajevima doduše povećao, ali u tako neznatnoj mjeri, da su promjene u omjeru slavonske Krajine bile odlučne i za prosjek cijeloga krajiškoga teritorija. Tako se je broj goveda u banskoj Krajini na svakih hiljadu žitelja povisio za 56, u karlovačkoj za 26, a u varaždinskoj samo za šest komada; doista jako neznatan prirast za razdoblje od jednoga vijeka. U koliko su se, pogledom na promjenu ovoga razmjera, na bolje ili na gore promijenile prilike žiteljstva za podmirbu onih potreba, što ih narodu pružaju goveda, ne da se ovdje ustanoviti, jer nam nije poznato, koliko je godimice iznosio uvoz odnosno izvoz goveda na teritoriju bivše Krajine, te koliko je radi toga bilo žiteljstvu laglje ili teže podmiriti one potrebe, kojima služiti imadu goveda. Iz gornjega pregleda, u savezu s podatcima navedenima o broju žiteljstva,[1] vidi se, da promjene u broju goveda i u broju žiteljstva tečajem jednoga vijeka ne idu usporedo, te da je u cijelosti razlika u prirastu žiteljstva tečajem jednoga vijeka napram prirastu broja goveda bila povoljnija u prilog prirasta žiteljstva za 13·38%, i to s toga, jer je u negdanjoj slavonskoj Krajini taj prirast žiteljstva bio daleko veći nego li prirast goveda. Ovaj pojav nam razjasnjuju slijedeći podatci, koji pokazuju, da tečajem jednoga stoljeća bijaše

u Krajini	prirast žiteljstva u %	prirast goveda u %	razlika u promjeni broja žiteljstva napram broju goveda u %
karlovačkoj	85·07	97·11	u prilog goveda 11·94
banskoj	72·55	94·94	„ „ „ 22·39
varaždinskoj	101·96	104·48	„ „ „ 2·52
slavonskoj	62·77	19·14	u prilog žiteljstva 43·63
Ukupno	78·25	64·87	u prilog žiteljstva 13·38

[1] Vidi gore str. 46.

Digitized by Google

U većem dakle dijelu bivše Krajine prirasao je broj goveda razmjerno više nego li broj žiteljstva; i to u karlovačkoj i banskoj Krajini za priličan, a u varaždinskoj za neznatan postotak tako, da je u ovom potonjem prijedjelu prirast bio malo ne usporedan. Samo u slavonskoj Krajini opaža se velika razlika, jer razlika u prirastu žiteljstva i stoke u korist onoga prvoga iznosi 43·63%; dok se je naime broj naroda umnožio za blizu 63%, povisio se je broj goveda samo za nešto preko 19%.

Posve druge prilike, pogledom na razmjer napram žiteljstvu, nego li kod goveda nalazimo, uzevši u obzir cijelu Krajinu, kod *konja*, jer se je tečajem jednoga vijeka kod ove vrsti stoke ovaj razmjer povisio za 34 glave t. j. od 129 na 163 kod 1000 žitelja. Nu sasvim drugi pojavi prikazuju se kod ove grane stočarstva, uzmu li se u obzir pojedini krajevi. Tako se je u slavonskoj Krajini, gdje se je razmjer goveda, kako vidjesmo, znatno smanjio, razmjer konja povisio za 93, u banskoj za 47, a u varaždinskoj za 24 glave, dok se je u karlovačkoj Krajini snizio za 19 glava. Kao što kod goveda tako vidimo i kod konja, da promjene u broju konja i žiteljstva ne idu usporedo; dokazuju to slijedeći podatci, iz kojih se vidi, da tečajem jednoga stoljeća bijaše

u Krajini	prirast žiteljstva u %	prirast konja u %	razlika u promjeni broja žiteljstva napram broju konja u %
karlovačkoj	85·07	38·26	u prilog žiteljstva 46·81
banskoj	72·55	211·00	u prilog konja 58·45
varaždinskoj	101·96	155·45	„ „ „ 53·49
slavonskoj	62·77	132·12	„ „ „ 96·35
Ukupno	78·25	125·47	u prilog konja 47·22

Kako nas ovi brojevi uvjeravaju, bio je na cijelom teritoriju bivše Krajine, izuzevši karlovačku Krajinu, prirast konja daleko veći od prirasta žiteljstva. Ova je razlika kod konja mnogo intenzivnija nego li kod goveda. Prvo mjesto u tom obziru ide slavonsku Krajinu, zatim varaždinsku i napokon bansku, pak zato i opažamo u ovim krajevima, da je razmjer konja napram žiteljstvu danas daleko veći nego li prije 100 godina; jedina karlovačka Krajina pokazuje nam u tom obziru nazadak, jer uza sve to, što se je broj konja tečajem jednoga vijeka umnožio za preko 38%, danas ne ima ovdje, radi mnogo bržega prirasta žiteljstva, na 1000 žitelja više nego 53 konja, dok ih je prije bilo 72.

Osobito nepovoljne prilike tečajem 19. vijeka nastadoše kod svih vrsti sitne stoke ne samo ondje, gdje se je broj ove stoke umanjio,

Digitized by Google

nego i u onim krajevima, gdje je taj broj u apsolutnom iznosu poskočio. Eno nam prije svega *ovaca.*

Kako gore spomenusmo povećao se je u cijeloj Krajini tečajem jednoga vijeka broj ovaca za nešto preko 20%, i to napose u karlovačkoj i u slavonskoj Krajini, dok su nasuprot banska i karlovačka Krajina pretrpjele dosta velike gubitke, koji gubitci ipak nijesu tako osjetljivi, jer manjak u apsolutnom iznosu u jednom i drugom kraju iznosi jedva nešto preko 10.000 glava. Nu posve drugačijom nam se pokazuje ova slika, kad ovu promjenu pogledamo u odnošaju napram žiteljstvu, jer tada vidimo očit nazadak na *čitavom* teritorije bivše Krajine, i to daleko veći u onim krajevima, gdje je apsolutni broj ovaca prirasao, nego li ondje, gdje se broj ovaca umanjio. Još prije stotinu godina bilo je na 1000 st. u Krajini 585 ovaca, a danas ih ima za 189 komada manje, t. j. 396; sama karlovačka Krajina imala je u ono doba znamenit broj od 1039 ovaca na 1000 žitelja, dok ih danas ima 723, dakle za 316 komada manje. I slavonska Krajina, ako nije ni iz daleka imala onaj broj ovaca, kojim se je mogla pohvaliti karlovačka Krajina, brojila je ipak na 1000 žitelja 597 glava, dok ih danas ima samo 450, dakle za 147 komada manje. U ostalim krajevima izgubilo je ovčarstvo tečajem jednoga vijeka svaku važnost; negdanja banska Krajina ima danas na 1000 žitelja 68 glava, a varaždinska samo 31 ovcu; dok je prije stotinu godina ondje bilo po 200 ovaca a ovdje po 94 na 1000 žitelja. Kako nam već i ovi brojevi pokazuju, u nijednom kraju bivše Krajine prirast ovaca ne samo da nije išao usporedo sa žiteljstvom, već je svagdje znatno zaostajao. Ovu sliku najjasnije pokazuju slijedeći podatci, iz kojih se vidi, da tečajem jednoga stoljeća bijaše

u Krajini	prirast žiteljstva u %	prirast (+) odnosno nazadak (—) u broju ovaca	razlika u promjeni broja žiteljstva napram broju ovaca u %	
karlovačkoj	85·07	+ 28·07	u prilog žiteljstva	57·00
banskoj	72·55	- 40·51	„ „ „	113·06
varaždinskoj	101·96	- 32·39	„ „ „	134·35
slavonskoj	62·77	+ 22·99	„ „ „	39·78
Ukupno	78·25	+ 20·08	u prilog žiteljstva	58·17

U nijednom dakle kraju bivše Krajine nije prirast ovaca bio veći od prirasta žiteljstva; svagdje radi toga zaostaje broj ovaca za brojem žiteljstva, i to u vrlo znatnom opsegu. Ovaj je pojav za

Digitized by Google

neke krajeve, kao što za karlovačku Krajinu, tim pogubniji, jer ne ima stoke, koja bi u tako tijesnim prilikama stajala sa žiteljstvom kao ovca.

Nu daleko gore od ovce prošla je u ovom stoljeću *koza*. Kako se je broj kôza smanjio u velikom postotku u svakom dijelu bivše Krajine, a napose u karlovačkoj Krajini, sasvim je naravno, da je omjer njihovog broja napram žiteljstvu spao na tako malen iznos, kao što jedva u ikojoj zemlji monarkije. Najgore je u tom prošla karlovačka Krajina, gdje je broj kôza spao od 229 glava prema 1000 žitelja na 9. Pa kako ne ima dvojbe, da su ovomu pojavu najviše doprinjele odredbe javne vlasti, koje su zbog zaštite šuma u veliko ograničile žiteljstvo u držanju ove vrsti stoke, tako je u drugu ruku zanimivo istaći, da se je u 18. vijeku ponovno kušalo ne samo ograničiti držanje koza, nego ih upravo posve iskoreniti; da li opravdano ili ne, to je drugo pitanje.

Jednako nepovoljne prilike kao što kod ovčarstva prikazuju se i kod *svinjogojstva*, premda se broj krmadi ni u jednom kraju bivše Krajine *u apsolutnom iznosu* nije umanjio. U cijeloj Krajini tečajem jednoga vijeka smanjio se je broj krmadi na 1000 žitelja za 186 glava, t. j. od 568 na 382, dakle za dobru jednu trećinu (33·80%). Ovaj pojav ponavlja se svagdje osim jedine karlovačke Krajine, gdje je prirast krmadi bio daleko veći od prirasta žiteljstva tako, da se broj krmadi povisio za 51 komad na 1000 žitelja, t j. za 86·44%. U drugim krajevima opaža se protivan pojav, osobito u varaždinskoj Krajini, gdje je broj krmadi danas malo ne za polovinu manji, nego li je bio prije stotinu godina, t. j. za 298 komada na 1000 žitelja ili 48·61%. Nešto bolje, ali ne mnogo, prošle su banska i slavonska Krajina; ondje je spao broj krmadi za 33·14% na 1000 žitelja a ovdje za 29·66%. Na teritoriju bivše slavonske Krajine doduše još i danas ima prema žiteljstvu znamenit broj krmadi, više nego li u i jednom drugom kraju monarkije, na 1000 žitelja 792 komada; ali napram prilikama u početku ovoga stoljeća pogoršao se je ovaj pojav više nego i u varaždinskoj Krajini, jer je broj krmadi na svakih 1000 žitelja danas manji nego li prije stotinu godina za 324 komada.

Da je ovaj nepovoljni pojav nastao uza sve to, što se u nijednom kraju bivše Krajine apsolutni broj krmadi nije umanjio, tomu je razlogom okolnost ona, što je tečajem jednoga stoljeća intenzivniji bio prirast kod žiteljstva nego li kod ove grane stočarstva. Za vrijeme jednoga stoljeća bijaše naime:

Digitized by Google

u Krajini	prirast žiteljstva u %	broj krmadi umnožio se je u %	razlika u promjeni broja žiteljstva napram broju krmadi u %
karlovačkoj	85·07	+ 242·72	u prilog krmadi 157·65
banskoj	72·55	+ 15·27	u prilog žiteljstva 57·28
varaždinskoj	101·96	+ 3·73	„ „ „ 98·23
slavonskoj	62·77	+ 14·51	„ „ „ 48·26
Ukupno	78·25	+ 20·09	u prilog žiteljstva 58·16

Što se napokon tiče *košnica*, kod kojih se je apsolutni iznos, ne samo poprječno u cijeloj bivšoj Krajini nego i u svakom njezinom dijelu, znatno snizio, naravski je pojav, da se je i omjer njihov naprav žiteljstvu tečajem jednoga vijeka znatno umanjio. U početku 19. vijeka računale su se 132 košnice na 1000 žitelja, a danas ne ima ih nego 51, dakle za 81 ili za preko 61% manje nego li u početku ovoga vijeka. Najgore je u tom obziru prošla slavonska Krajina, gdje se je broj košnica na 1000 žitelja najviše umanjio i apsolutno i relativno, za 177 komada, t. j. malo ne za 70%. Nešto bolje, ali napram stanju prije stotinu godina ne mnogo, prošle su karlovačka i banska Krajina; u prvoj spao je broj košnica tečajem jednoga vijeka za 44 komada na 1000 žitelja ili za preko 57%, a u potonjoj za 58 komada ili za nešto više od 59%. Jedina varaždinska Krajina pokazuje u tom obziru povoljniji pojav, jer je broj košnica ne samo ponarasao u apsolutnom iznosu, nego jer se je umnožio za 71·19% više nego li žiteljstvo; radi toga ima danas ovdje na 1000 žitelja za 11 košnica, t. j. za preko 34% više nego li u početku 19. vijeka.

Da se kraj ovako velikih razlika, koje se tečajem jednoga vijeka pokazuju kod pojedinih vrsti stoke, uzmogne prikazati općenita slika u razvitku stočarstva napram žiteljstvu, zgodno je sve vrsti stoke prema postupku pruske službene statistike reducirati na jednu vrijednost. Kod ove redukcije računa se jedno govedo = ⅔ konja = 10 ovaca = 12 kôza = 4 krmka.[1] Da li je ova redukcija i za naše prilike zgodna, to je drugo pitanje; praktični gospodari znati će na ovo pitanje zgodnije odgovoriti; nu kad i ne bi bila, ipak može, i onakova kakova jest, služiti podlogom za općenitu orientaciju. Rezultat ove prispodobe priopćujemo u skrižaljci br. XIV. na str. 120 (81).

[1] Vidi *Goltz* u Schönbergovom „Handbuch der politischen Ökonomie", II. Band. Landwirtschaft I. Theil, str. 18.

Digitized by Google

Sk. br. XIV. **Ukupni broj stoke reduciran na vrijednost goveda.**

Krajina	Godine		Napram godini 1801 više (+) manje (—) godine 1895.		Na 1000 žitelja bilo je stoke		Na 1 □ kl. cijele površine bilo je stoke		Na 100 hektara produktivne površine bilo je stoke	
					godine					
	1801	1895	ukupno	u %	1801	1895	1801	1895	1801	1895
karlovačka	101.689	**179.524**	+ 77.835	+ 76·54	557	**534**	10·0	**17·7**	11·0	**20·0**
banska	52.828	**98.008**	+ 45.180	+ 85·52	586	**630**	19·1	**35·4**	22·3	**38·1**
varaždinska	80.409	**151.480**	+ 71.071	+ 88·38	780	**727**	20·7	**27·1**	23·3	**40·8**
slavonska	214.440	**284.607**	+ 70.167	+ 32·72	1109	**904**	28·8	**38·1**	32·5	**44·8**
Sva Krajina	449·366	**713.619**	+ **264.253**	+ **58·80**	789	**703**	18·5	**29·4**	22·8	**33·1**

Digitized by Google

Tečajem jednoga vijeka prirasao je doduše broj stoke na teritoriju bivše Krajine i onda, kad se sva stoka reducira na jednu vrijednost, na vrijednost goveda; ali je taj prirast u cijelosti dosta malen, jer na ovako zgodnom teritoriju za timarenje stoke, kod naroda, kod koga poslovanje poglavito sastoji u ratarstvu i stočarstvu, prirast od 58·8% tečajem jednoga vijeka doista nije velik, osobito ako se ne zaboravi, da je u ovih stotinu godina prirast žiteljstva bio mnogo brži. Još prije stotinu godina bilo je na 1000 žitelja 789 komada stoke, a danas je ima 703. Faktično će taj broj biti još i manji, jer su za podlogu prispodobe uzeti kod žiteljstva podatci od g. 1890., a do danas se je broj žiteljstva svakako povisio, dok se broj stoke, koja je uzeta u račun na temelju izvida od g. 1895. do danas, dakle u razdoblju od pet godina, za stalno nije umnožio u tom omjeru; što više, moglo bi se prije reći obzirom na razne bolesti, koje su baš zadnjih godina vladale kod stoke, da se je broj njezin još više smanjio. Najveći prirast stoke prikazuje se u varaždinskoj Krajini radi razmjerno najvećega prirasta velike stoke, goveda i konja; zatim s istoga razloga u banskoj Krajini, dok je u karlovačkoj Krajini bio taj prirast nešto niži, ali još ipak veći nego li prosječno za cijeli krajiški teritorij; naproti je u slavonskoj Krajini prirasla stoka za 26·08% manje nego li prosječno u cijeloj Krajini, premda je i ovdje osim koza porasla svaka vrst stoke. Ovaj razmjerno slabi prirast stoke u slavonskoj Krajini nastao je kako vidjesmo poglavito za to, jer je upravo kod goveda bio prirast razmjerno slab (19·14%). Da se je radi ovoga relativno slaboga prirasta stoke, a obzirom na jači prirast žiteljstva, morao sniziti omjer stoke napram žiteljstvu, naravna je stvar. Dokazuju to slijedeći brojevi, iz kojih se vidi, da tečajem jednoga vijeka bijaše

u Krajini	prirast žiteljstva u %	prirast stoke reducirane na vrijednost goveda u %	razlika u promjeni broja žiteljstva napram broju stoke u %
karlovačkoj	85·07	76·54	u prilog žiteljstva 8·53
banskoj	72·55	85·52	„ „ stoke 12·97
varaždinskoj	101·96	88·38	„ „ žiteljstva 13·58
slavonskoj	62·77	32·72	„ „ „ 30·05
Ukupno	78·25	58·80	u prilog žiteljstva 19·45

Jedina iznimka postoji dakle u banskoj Krajini, gdje je prirast broja stoke napram žiteljstvu bio veći malo ne za 13%, te za to

Digitized by Google

ima danas ovdje na 1000 žitelja 630 komada stoke reducirane na vrijednost goveda, dok je u početku vijeka bilo 586 komada.

U koliko su se pogledom na sve ove pojave doista promijenile privredne i u opće narodno-gospodarske prilike žiteljstva, ne da se ustanoviti, jer nije isključeno, da se je ovaj nazadak u broju komada stoke nadoknadio većom prosječnom težinom goveda, te da je radi toga, kraj svega manjka, ponarasla produkcija stočarstva. Je li ovaj pojav u istinu nastao, toga na temelju podataka, koje imamo, ne možemo reći. Svakako je međutim istina, da je i danas broj stoke napram žiteljstvu u nas dosta znatan uza sav spomenuti nazadak, te da se o depekoraciji u pravom smislu u nas još govoriti ne može; nu uza sve to je gornji pojav vrlo nepovoljan kod naroda, koji je i danas, kao što i prije 100 godina, upućen lih na ratarstvo i stočarstvo.

Nijesu tako nepovoljne prilike kod stočarstva u odnošaju *napram površini*. Nu prije nego li ovaj pojav razgledamo u opće, moramo ga razmotriti za svaku vrst stoke napose. Što se prije svega tiče odnošaja stoke napram *cjelokupnoj*, t. j. produktivnoj i neproduktivnoj, površini, to vidimo na temelju podataka, navedenih u skrižaljci br. XV. na str. 123, kod svih vrsti stoke osim kod kôza u razdoblju od jednoga vijeka, da su se prilike u velike popravile i to ne samo u cijelosti nego i u pojedinim dijelovima Krajine. Napose opažamo, kako se kod nekih vrsti stoke pojedini krajevi i danas redaju istim onim redom kao što i prije stotinu godina, dok se je kod drugih taj red sasvim promijenio. Imenito je nastala ovakova promjena kod *govedarstva*. Gledaj skrižaljku br. XV. na str. 123 (84).

U početku 19. vijeka zauzimala je kod ove grane stočarstva slavonska Krajina, sa 16 komada na □ kilometra, prvo mjesto, a danas uza sav prirast dolazi ona tek na trećem; pred nju dodjoše banska i varaždinska Krajina, jer se je u ovim krajevima, koji u početku vijeka i onako nijesu za slavonskom Krajinom bili u nazadku za više nego li za dva komada po četv. kilometru, broj goveda prema cjelokupnoj površini podvostručio, dok je u slavonskoj Krajini prirast iznosio jedva 19%, ili u cjelosti 3 komada po četv. kilometru. Danas ima varaždinska Krajina malo ne 29, a banska skoro 28 komada goveda na km.^{2}, dok je u početku vijeka svaki kraj imao nešto preko 14 glava. Karlovačka je Krajina i danas kao što i prije 100 godina u tom obziru na zadnjem mjestu; ali su se relativno njezine prilike tečajem vijeka popravile onako kao

Digitized by Google

Sk. br. XV. **Na 1 □ kilometru cijele površine bilo je glava stoke u Krajini**

Vrst stoke	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	godine									
	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1805
goveda	6·7	13·2	14·2	27·7	14·1	28·8	16·0	19·0	11·6	19·1
konji	1·2	1·7	1·9	5·8	3·3	8·5	5·7	13·2	3·0	6·8
ovce	18·7	24·1	6·5	3·8	2·5	1·7	15·4	19·0	13·7	16·6
koze	4·1	0·2	1·3	1·2	0·1	0·3	1·6	0·5	2·4	0·4
krmad	1·0	3·6	11·4	13·1	16·3	16·8	29·2	33·4	13·3	16·0
košnice	1·3	1·1	3·2	2·3	0·8	2·4	6·3	3·2	3·1	2·1

Digitized by Google

što u banskoj i varaždinskoj Krajini, jer se je broj goveda za svaki km² povisio od 6·7 na 13·2 komada.

Kod *konja* prošla je slavonska Krajina daleko bolje; i danas, kao što prije 100 godina, pripada joj u odnošaju napram površini prvo mjesto, s tom samo razlikom, da je prije 100 godina na km² bilo 5·7 komada, a danas ih ima više nego li dvostruko, t. j. 13·2. I u drugim krajevima je broj konja više nego dva puta veći napram početku ovoga vijeka; samo je u karlovačkoj Krajini prirast vrlo neznatan, jer istom na svakih 10 km² cjelokupne površine imade danas 5 konja više nego li prije stotinu godina.

Kod *ovčarstva* i *svinjogojstva* bio je na teritoriju cijele Krajine prirast napram površini malo ne posve jednak, i to u opće dosta slab, jer je tek na 10 km² broj ovaca poskočio za 29, a broj krmadi za 27 komada. Pojedini dijelovi Krajine redaju se i danas, kao što i prije stotinu godina, kod jedne i druge vrsti doduše istim redom, ali je ipak uza sve to velika razlika u unutarnjoj vrijednost toga odnošaja. Banska i varaždinska Krajina imadu danas na km² manje ovaca nego li u početku vijeka, i to ona prva za 27 a potonja za 8 komada manje na svaki 10 km² ukupne površine; pa kako je prije stotinu godina u varaždinskoj Krajini broj ovaca bio i onako malen, jer je na 10 km² bilo samo 25 komada, to su današnje prilike takove, da se ovca u ovom kraju malo ne gubi, jer na 10 km² dolazi tek 17 ovaca. U karlovačkoj i slavonskoj Krajini prilike su doduše bolje, ali ipak dosta slabe, jer se je u ovoj povisio broj ovaca na svakih 10 km² za 36, a u onoj, gdje narod u velike živi od ovčarstva, za 54 komada. Kod svinjogojstva opaža se doduše napram cjelokupnoj površini u svakom kraju neka povišica broja ove vrsti stoke, ali je u nekim krajevima ova povišica tako neznatna, da gubi svaku važnost. Tako je u banskoj Krajini porasao broj krmadi na svakih 10 km² samo za 17, a u varaždinskoj dapače samo za 5 komada. Ostali dijelovi Krajine bili su doduše mnogo sretniji; ali kad se uzme razdobje od stotinu godina, nije ni taj prirast znatan. U slavonskoj Krajini se je povisio broj krmadi za 42 komada, a u karlovačkoj za 26 glava na 10 km².

Što se tiče *koza*, to je već prema onomu, što na drugom mjestu o njima spomenusmo, jasno, da broj njihov u omjeru prema površini mora biti danas neznatan; pak ako ih i nije posve nestalo, njihova važnost nije ni od kakova zamašaja. Još prije 100 godina bila su u cijeloj Krajini na 10 km² po 24 komada, a danas ih ne ima nego po 4; u karlovačkoj Krajini, gdje im je bio broj najveći, ne ima

Digitized by Google

danas na 10 km² više nego li po dvije koze, a u početku vijeka bilo ih je po 41. Danas je karlovačka Krajina u tom obziru u najnepovoljnijem položaju; svagdje drugdje je taj broj veći, u banskoj Krajini iznosi pače 12 komada na 10 km², dakle samo za jedan komad manje nego li u početku vijeka. Nu dok se ovaj pojav kod kôza oslanja na odredbama vlasti, koje se zbog zaštite šuma pokazuju neprijatne ovoj grani stočarstva, te dok se po nazoru onih, koji razvoj šumarstva drže važnijim od razvoja kozarstva, ovaj pojav smatra povoljnim, svatko će žaliti, da se je broj *košnica* prema površini svagdje snizio osim jedine varaždinske Krajine, gdje je broj košnica na svakih 10 km² porasao za 16. Najveći nazadak vidi se u ovoj grani gospodarske privrede baš ondje, gdje bi prema prilikama podneblja morao biti najveći razvitak, t. j. u slavonskoj Krajini; u početku vijeka bile su ovdje na 10 km² po 63 košnice, a danas su samo po 32.

Općenita slika o razvitku stočarstva napram cjelokupnoj površini tečajem prošloga vijeka moći će se prikazati, ako se prema podatcima navedenima u skrižaljci br. XIV. ukupni broj stoke reducira na vrijednost goveda. Na ovoj podlozi se vidi, kako se je na teritoriju našega promatranja broj stoke na svakom km² povisio malo ne za 11 komada, te kako je od pojedinih krajeva Krajine najveća povišica u tom obziru nastala u banskoj Krajini, za 16·3 komada na km². U nijednom kraju, osim banske Krajine, nije ova povišica dosegnula poprječnog viška za cijelu Krajinu, a svagdje je bila daleko manja nego li u ovoj Krajini. U banskoj Krajini porasao je ukupni broj stoke na 10 km² od 191 na 354 komada, te je ovaj dio bivše Krajine u tom obziru malo ne dostigao slavonsku, a dosta znatno prestigao varaždinsku Krajinu, tako da banska Krajina kod omjera broja stoke napram površini danas stoji na drugom mjestu. I u ostalim dijelovima Krajine pokazuje se prirast broja stoke napram površini, ali u cjelosti nigdje nije bio tolik, kao što u banskoj Krajini; tako je na 10 km² prirasao broj stoke, reduciran na vrijednost goveda, tečajem jednoga vijeka u slavonskoj Krajini za 93, u karlovačkoj za 77, a u varaždinskoj za 64 komada.

Kako nam međutim ovaj omjer stoke napram cjelokupnoj površini pokazuje samo tako zvanu gustoću stoke, a ne upućuje nas o samoj unutarnjoj vrijednosti ove gustoće, niti o unutarnjoj svezi između produkcije ratarske i stočarstva, treba razgledati, kako se je tečajem jednoga vijeka mijenjao broj stoke napram produktivnoj

Digitized by Google

površini. Rezultat ove prispodobe nalazimo u skrižaljci br. XVI. na str. 127.

Slika, koju nam obzirom na promjenu broja stoke pokazuje ova skrižaljka, približuje se u glavnim crtama onoj slici, koju razvismo gore kod odnošaja broja stoke napram cjelokupnoj površini; razlike nastaju od tuda, što se je produktivna površina, kako na drugom mjestu razložismo, tečajem jednoga vijeka povisila za 9.86%, dok je cjelokupna površina ostala jednaka. Broj stoke je na bivšem krajiškom teritoriju napram produktivnoj površini danas veći, nego li je bio prije 100 godina; ova povišica iznosi prosjekom na 10 km², ako reduciramo stoku na vrijednost goveda. 103 komada; najviše u banskoj Krajini (158); zatim u slavonskoj (123); u varaždinskoj (75), a najmanje u karlovačkoj (60). Drugo je dakako pitanje: je li ova povišica tolika, da je ona kadra u išto većoj mjeri utjecati na ratarske prilike žiteljstva u negdanjoj Krajini, osobito kad se uzme na um ona korist, što ju narod ima od svoje stoke obzirom na radnu snagu i na gnoj, što mu daje stoka. Prema podatcima navedenima gore u skrižaljci br. XIV. ima danas na 1000 hektara produktivne površine 331 komad cjelokupne stoke, kad ju reduciramo na vrijednost goveda, napram 228 komada u početku ovoga vijeka. Može li napram ovomu broju nastati kakav zamašniji obrat u ratarskim našim prilikama, kad pomislimo, da na jednakoj površini (1000 h.) imade stoke reducirane na vrijednost goveda u Prusiji 741, u Bavarskoj 829, u Würtemberžkoj 911, u Saskoj 807, u Badenskoj 948, u Francuskoj 861, u Autriji 832, u V. Britaniji 991 komad?[1]

Istina je doduše, da bi ovaj prosječni broj bio veći, kad u karlovačkoj Krajini ne bi bile prilike tako nepovoljne, gdje na 1000 hektara ima tek 200 komada stoke; nu ni u najpovoljnijem kraju, u slavonskoj Krajini, ne dostiže taj broj 450 komada na 1000 hektara.

Ovi podatci o odnošaju stoke napram produktivnoj površini i o promjeni toga odnošaja tečajem jednoga vijeka morali bi se svakako nadopuniti podatcima, kako se je taj omjer stoke promijenio napram onoj površini, koja je određena za obrađivanje krmovnoga bilja. U tom obziru morali bismo poznavati ne samo za današnje vrijeme, nego i za početak 19. vijeka, uz površinu livada i pašnjaka podjedno i površinu nasijanu pojedinim vrstima krmovnoga bilja i onaj prostor, na kojem se prosjekom godimice sije zob. Kako već

[1] Vidi „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“ svez. I. str. 69.

Digitized by Google

Sk. br. XVI. **Na 100 hektara produktivne površine bilo je glava stoke u Krajini**

Vrst stoke	karlovačkoj		banskoj		varaždinskoj		slavonskoj		Sva Krajina	
	g o d i n e									
	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895	1801	1895
goveda	9·3	14·9	16·7	29·8	15·9	30·3	18·1	22·3	14·3	21·6
konji	1·8	2·0	2·2	6·3	3·7	8·9	6·4	15·4	3·7	7·7
ovce	26·2	27·1	7·6	4·2	2·8	1·8	17·5	22·3	16·9	18·5
koze	5·8	0·3	1·5	1·2	0·5	0·3	1·8	0·7	3·0	0·5
krmad	1·5	4·1	13·4	14·1	18·3	17·7	33·0	39·3	16·4	18·0
košnice	1·9	1·5	3·2	2·4	1·0	2·5	7·4	3·8	3·8	2·4

Digitized by Google

na drugom mjestu spominjemo, nije nam to moguće, pak zato je i svaka prispodoba u tom obziru uzaludna. Zanimivo će ipak biti istaći, kako se je obzirom na gore spomenutu promjenu[1] livada i pašnjaka, te obzirom na prirast stoke promijenio omjer stoke napram ovoj vrsti produktivnoga tla. Podatke odnosne spominjemo u skrižaljci br. XVII.

Sk. br. XVII.

U krajini	Na jedan komad stoke u vrijednosti goveda dolazi jutara					
	livada		pašnjaka		Ukupno	
	1816	1895	1816	1895	1816	1895
karlovačkoj . . .	0·85	**0·81**	2·82	**2·22**	3·67	**3·03**
banskoj	0·29	**0·35**	1 12	**0·77**	1·41	**1·12**
varaždinskoj . .	0·85	**0·56**	0·49	**0·21**	1·34	**0·77**
slavonskoj . . .	0·69	**0 51**	0·62	**0·64**	1·31	**1·15**
U svoj Krajini .	**0·71**	0·56	**1·15**	0·96	**1·86**	1·52

Kako nam pokazuju ovi podatci snizio, se je omjer livada i pašnjaka napram cjelokupnom broju stoke tečajem jednoga vijeka ne samo prosjekom na cijelom području bivše Krajine, nego i u svakom njezinom prijedjelu napose, i to ne samo kod livada nego i kod pašnjaka. Ovaj je pojav naravna posljedica one okolnosti. da se je broj stoke tečajem jednoga vijeka povećao u većem razmjeru nego li broj livada i pašnjake zajedno (58·8% : 31·05%); ovo pako ne bi se moglo dogoditi, da se u istom razdoblju u jednu ruku nije povisila produkcija sijena na livadama, a u drugu ruku, da nije ponarasla produkcija krmovnoga bilja, koje se obrađuje po vrtovima i oranicama, te da se nije povećala produkcija onih žitarica, koje služe za hranu stoki, kao što je napose produkcija zobi, koja je kako gore spomenusmo poskočila u cijeloj Krajini prosjekom na godinu za blizu 292.000 hekt. ili za preko 106%. Ne ima dvojbe, da je u tom obziru odlučno djelovao uspjeh priroda na livadama, koje prema podatcima navedenima u skr. br. VI. i br. VII. danas imadu veći prirod na sijenu za blizu 3,395.000 met.

[1] Vidi gore str. 69.

Digitized by Google

t. j. za preko 193% nego li u početku 19. vijeka. Razmjerno najveći napredak u tom obziru nalazimo u bivšoj karlovačkoj Krajini, gdje je prirod livada poskočio za 1,131.000 met. ili za preko 258%. U nijednom kraju Krajine nije ova povišica manja od 150%. U banskoj Krajini je ovaj prirast u apsolutnom pogledu doduše vrlo neznatan, jer iznosi jedva nešto preko 278.000 met.; nu ne smije se zaboraviti, da prije 100 godina banska Krajina nije na svojim livadama producirala ni punih 180.000 met. sijena.

Sravnivši ovaj prirast u prirodu livada s prirastom broja stoke u redukciji na vrijednost goveda vidimo, kako je tečajem jednoga vijeka u prilog produkcije sijena bio prirast veći za 134·3% (193·1% : 58·8%), te kako radi toga uza sve to, što površina livada nije u jednakoj mjeri prirasla kao što i broj stoke, na jednu glavu stoke dolazi od samih livada daleko više krme nego li prije stotinu godina. Da ovaj prirast nastaje ne samo prosječno na cijelom području bivše Krajine, nego i u svakom pojedinom njezinom kraju, vidimo od tuda, što od prosječne godišnje produkcije livada na jedan komad stoke u vrijednosti goveda dolazi slijedeća količina sijena u metričkim centima:

u Krajini	g. 1816	g. 1895
karlovačkoj	4·31	8·73
banskoj	3·38	4·66
varaždinskoj	5·51	8·42
slavonskoj	3·26	6·51
Ukupno	3·91	7·35

VIII. Zaključak.

Ako na temelju istraživanja, što ga provedosmo u ovoj raspravi, saberemo sve ujedno, tada moramo priznati, kako ne ima dvojbe, da je tečajem zadnjih stotinu godina u jednu ruku ponarasla prosječno godišnja količina ratarskih produkta u znamenitom iznosu, te kako se je u drugu ruku u cjelosti pomnožio i broj stoke, čemu je u veliko doprinio razvitak produkcije svih vrsti krmovnoga bilja. Nu uza sve to morati će svatko, tko nepristrano prosudi rezultate ovoga ispitivanja, priznati, kako se diljem devetnaestoga vijeka nije razvila ni ratarska produkcija onako, kako to zahtijevaju današnje potrebe naroda, te kako ni rezultati u razvitku stočarstva nijesu kadri zadovoljiti hrvatskoga patriotu, osobito kad uzme u obzir odnošaj broja stoke napram žiteljstvu.

Digitized by Google

I danas, kao što i u početku 19. vijeka, i ratarstvo i stočarstvo, premda su najvažniji faktori u narodno-ekonomskoj privredi negdanje Krajine, namiruju u opće, a u nekim krajevima jedva i to, samo vlastitu konsumciju žiteljstva. Znamenitijega razvitka ne ima ni u jednoj ni u drugoj grani; još i danas, nakon što je projurilo čitavo jedno stoljeće, dižu se na ratarske prilike ovoga dijela naše domovine malo ne iste tužbe, što su ih naši pređi slušali u početku devetnaestoga vijeka. U XIV. publikaciji hrvatskoga statističkoga ureda na str. XXX. navode neki izvjestitelji iz negdanjega banskoga i gradiškoga okružja, kao razlog slabomu prirodu doslovce slijedeće: „Zemlje se ne mogu obrađivati u prvo doba, jer tek na 7—8 posjednika ima po jedan plug. S toga se jesenski usjevi često siju istom po zimi, čak u prosincu, a proljetni se zategnu preko polovine lipnja. Ni plugovi nijesu shodni za one krajeve. Da bude laglja radnja, da ju slaba tegleća marva uzmogne svladati, narod rabi plugove, koji oru preplitko tako, da ne prodru ni žilje od korovlja. Zemlja se ne gnoji, jer ni jedna četvrtina gospodara ne ima stoke, a posjedi su preveliki, te se za obrađivanje ne mogu smagati radne sile". Tko da se kraj ove tužaljke ne sjeti gore navedene[1] Hietzingerove slike o ratarskim prilikama Krajine u početku ovoga vijeka?

Nije čudo, da uz ovakove i druge tužbe razvitak u najodlučnijim granama narodne privrede ne ide usporedo sa sve to većim potrebama naroda. Tko pobliže promotri terete, što ih je negdanji krajišnik u početku ovoga vijeka po krajiškom ustavu od g. 1807. imao snašati i prema državi i prema općini s onim, što je žiteljstvo onoga kraja dužno danas davati, uvjeriti će se: kako produkcija ratarstva i stočarstva, ako i jest u apsolutnom iznosu poskočila, nije ni iz daleka onolika, kakova bi trebala da bude.

U početku ovoga vijeka od svih izravnih poreza došlo je na glavu žiteljstva po Hietzingeru u današnjem novcu 2 K. 48 fil., a na četvornu milju 3422 kr.[2] A danas? Ne imamo podataka za najnovije doba; nu već g. 1886., dakle prije nego li su i u krajiškom negdanjem teritoriju uvedeni svi porezi, koji su postojali u bivšem građanskom dijelu domovine, došlo je samo od izravnih poreza na glavu žiteljstva 4 K. 12 fil., a na jednu četvornu milju 8995 K.

[1] Vidi gore str. 65 i sl.
[2] Vidi opasku gore na str. 61.

Digitized by Google

58 fil. A gdje su druge daće, gdje obćinski tereti, kojih prije stotinu godina narod onoga kraja nije ni poznavao?

Ja se ne usuđujem na temelju ovih podataka ustvrditi niti, da je hrvatski narod u negdanjoj Krajini tečajem netom minuloga vijeka postao bogatijim, niti da je postao siromašnijim; ima ih, koji su dublje i neposredno zavirili u život naroda, pa ipak se ne slažu u mnijenju već tvrde ili jedno ili drugo; svakomu patrioti bilo bi bez sumnje najugodnije, kad bi svi bili složni u tom, da je narod danas sretniji nego li je bio prije stotinu godina.

Digitized by Google

O tragičnom problemu u Bogoviću „Stjepanu, posljednjem kralju bosanskom“, i u analognih značajih svjetske dramske literature.

Čitao u sjednici filosofijsko-juridičkoga razreda jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 12. prosinca 1899.

PRAVI ČLAN DR. FRANJO MARKOVIĆ.

Kad estetički prosudjujemo *Bogovićevu* poviestnu tragediju *„Stjepan, posljednji kralj bosanski“*, odgovoriti nam je na pitanje, je li glavna osoba u toj drami, naime sam Stjepan, -- koji ubija svoga otca i kralja, da bi, zakraljivši se mjesto njega, obranio domovinu od neprijateljske navale, čemu otac njegov nije bio dorastao, — u istinu *tragična* osoba, t. j., prema Aristotelovoj nauci o tragediji, podobna, da pobudjuje tragičnu samilost i tragični strah te pročistbu (katarzu) tih čuvstava. Da uzmognemo stanovito odgovoriti na to pitanje, treba nam promotriti slične tragične osobe u svjetskoj književnosti. U novom vieku njezinu nalazimo *Voltairoru* tragediju *„Smrt Cezarova“*, gdje Brut ubija s patriotskih republikanskih povoda svoga „otca“ Julija Cezara. Pošto je pak Voltaire tim svojim djelom naumice htio nadkriliti *Shakespearovu* tragediju *„Julij Cesar“*, u kojoj Brut *nije* sin Cezarov, treba nam pokazati sastav onoga Shakespearova djela, da bi se vidjelo, nije li Voltaire upravo s toga, što je Bruta preobrazio u otcoubojicu, mnogo zaostao za Shakespearom, nekmoli da bi ga nadkrilio. Voltairovu pak onu tragediju htio je opet nadkriliti *Alfieri* svojim *„Bruto secondo“*, gdje je takodjer prikazan Brut kao otcoubojica. Tako će se ova moja razprava u prvom dielu baviti najprije sastavom Shakespearova „Julija Cezara“, zatim Voltairovim i Alfierijevim Brutom otcoubojicom ter o ovima priobćiti sud francezkih i talijanskih estetičara. U drugom dielu pokazat ću, koje su osobine podali to Voltaire to Alfieri otcoubojici Brutu, da bi on izašao doista tragičnom

Digitized by Google

osobom, t. j. podobnom pobuditi takovu tragičnu samilost i takov tragični strah, da se iz njih može izviti katarza tragična. Razvivši razloge, s kojih mislim da im taj naum nije pošao za rukom, pokazat ću, kojim je načinom i s kakvim uspjehom sadanji glasoviti francezki pjesnik *François Coppé* u svojoj tragediji *„Pour la couronne“* nastojao izvršiti, ne poviestnom nego izmišljenom gradjom, isti tragedijski zadatak, koji nije bio uspio ni Voltairu ni Alfieriju. Tako ću satvoriti podlogu trećemu dielu razprave, u kojem ću pokazati sastav Bogovićeve tragedije „Stjepan, posljednji kralj bosanski“, i razlike u Stjepanovih osobinah prema tragičnim osobam promatranim u prvom i drugom dielu. Poviestna gradja, koja je podlogom Bogovićevoj tragediji, udesit će mi priliku, da u četvrtom dielu razprave nagoviestim, kojim li bi drugim osobam u onoj poviestnoj gradji više dolikovalo tragično prvenstvo nego li Stjepanu otcoubojici. Napokon u petom dielu razprave promotrit ću, obaziruć se na *Aristotelovu* poetiku, je li pošlo za rukom *starogrčkoj* tragediji prikazati doista tragičnim *Oedipa*, koji po usudu ubija neznalice i nehotice svoga otca, i *Oresta*, koji po zapovied-božanskoga proročišta ubija svoju majku, pak je li to pošlo za rukom onim *francezkim klasikom* ili onim ovovječnim *talijanskim* pjesnikom ili *Götheu*, koji su u svojih tragedijah bilo Oedipa bilo Oresta kao tragičnu osobu prikazivali; a nametnut će mi se konačni posljedak, da je odviše grozan „hamartema“ ubojice otčeva ili majčina, no da bi mogao pobudjivati doista tragičku samilost i tragični strah, nekmoli privesti još i do katarze ovih čuvstava. Taj konačni posljedak podkriepit će tvrdnju, da ono, što je *estetično*, poimence ono što je tragično, gubi tu svoju narav, čim prestupi odredjene granice *etične*.

I.

Shakespearova tragedija „Julij Cezar“, Voltairova „Smrt Cezarova“, Alfierijeva „Brut drugi“.

Voltaire u predgovoru prvome izdanju (god. 1736) svoje tragedije „La mort de Caesar“ kaže ovako: „Shakespeare bijaše velik genij, ali življaše u surovu vieku, pak se u njegovih dramah mnogo više opaža surovost njegova doba nego li vlastiti njegov genij. Ja nisam preveo Shakespearovo nagrdno („monstrueux“) djelo, nego sam iz nova sastavio Julija Cezara, a to po englezkom ukusu. Naime u mojoj tragediji „Smrt Cezarova“ lako će se razabrati genij i značaj englezkih pisaca i rimskoga naroda: pretežita ljubav za slobodu i

Digitized by Google

takova smionost, koja je riedka u francezkih pisaca. Mnogi sciene, da u ovoj mojoj tragediji ima odviše divlje krutosti; oni se sgražaju videći, da Brut domovinskoj ljubavi žrtvuje svoga ne samo dobrotvora nego dapače rodjenoga *otca*. Na to mi je odvratiti samo to, da je takov doista bio značaj Brutov, i da treba ljude prikazivati onakovimi, kakovi su sbilja i bili. Ima jedno pismo od toga tvrdoga Rimljanina, u kojem kaže, da bi on ubio svoga otca za spas republike. Zna se pak, da je Cezar *bio* njegov otac; ne treba ništa više tomu, da se opravda ona smionost".

Da uzmognemo prosuditi, što je Voltaire postigao hoteći „nagrdno" djelo Shakespearovo ukloniti svojim, gdjeno Bruta prikazuje otcoubojicom, razmotrimo sadržaj Shakespearova „Julija Cezara".

Shakespeare se je tuj povodio za Plutarhovim glasovitim djelom „vjekopisi" (Βίοι). U II-oj svezci ima Plutarh vjekopise Julija Cezara i Marka Junija Bruta. Oba ta vjekopisa stopio je Shakespeare u jedno: iz prvoga je uzeo, kako Brut s drugovi urotnici ubija Cezara, a iz drugoga, kako uslied toga pogiba Brut. Istom to dvoje zajedno smatraše Shakespeare za podpun tragični dogadjaj, pak, premda je svoju tragediju nazvao imenom „Julij Cezar", ipak nije Cezar nego je Brut glavni tragički junak: u sredini III-a čina ubijaju Brut i drugovi Cezara, to je *vršak* u razvoju tragične radnje, a u V-om činu, gdje je katastrofa, pogiba Brut. Shakespeare držaše se Plutarha ne samo u glavnoj tragičnoj radnji nego i u mnogih pojedinostih, spoznavši njegovu psihologijsku dubljinu i njegovu etičnu visinu. Ne smetnimo s uma, da su se Plutarhovi vjekopisi u svem tieku svjetske književnosti, navlastito počam od preporoda klasičkih nauka pak sve do danas, kod najnaprednijih naroda udilj cienili u velike: oni se smatrahu i smatraju (n. pr. smatra ih Englez Smiles, glasoviti pisac uzornih moralno-poučnih djela) nenadkriljivom sbirkom veličajnih značaja, vještačkih psihologijskih prikaza, vrelom uzvišene i zdrave moralne pouke. Pošto u Plutarhu tragični sukobi potječu iz zdrave etičke naravi a povodjeni su naravito psihologijski, to nije čudo, što je Shakespeare, divni poznavalac ljudskoga bivstva, uzeo Plutarha za svoga provodiča. A u Plutarhu nema ni traga tomu, da bi Brut bio sin Cezarov, nego ih samo veže veliko prijateljstvo. Cezar ljubi Bruta *poput* sina, a ne za to, što bi mu bio rodjenim sinom; Brut ljubi Cezara s toga, što mu je Cezar dobar, i s toga, što se divi njegovoj umnoj veličini. Takova sveza njihovih srdaca dovoljno je ganutljiva podloga tomu, da njihov politički spor, Cezaru smrto-

Digitized by Google

nosan, postane tragičan po Bruta, t. j. da Brut time, što radi republikanstva svoga urotnički ubija prijatelja Cezara težeća na samovladje, počinja tragičnu krivinu ter onda svojom smrću daje zadovoljštinu za Cezarovu smrt. Shakespeare je polučio pravu tragičnost Brutovu upravo tim, što je Bruta prikazao posve naravnim, upravo milim čovjekom, koji ćuti i veličajno i nježno, koji je po tom čitav čovjek, i dobra srca i uzvišene duše, a nije fanatik politički, nije u njem sve ostalo ljudsko ćućenje zatomljeno političkom republikanskom strastju.

Iztaknimo iz Shakespearove tragedije njeka poglavita mjesta, da utvrdimo, kako je Brut prikazan veličajan a ujedno naravan, čovječan, pak upravo za to i jest doista veličajan, što je čovječan.

U II-om činu 1-om prizoru, gdje se urotnici dogovaraju, kako će ubiti Cezara, veli Kasij, da treba poslie Cezara smaknuti odmah i Antonija; na to odvraća Brut: „To bi bilo preokrutno; odsjekav glavu — Cezara — ne sjeckajmo i uda, a to je Antonij. Mi hoćemo *žrtvu* žrtvovati, a ne klati. Tà mi ustajemo proti *duhu* Cezarovu, a ne proti krvi njegovoj. O da bismo mogli doseći *duh* Cezarov, a da ne ozliedimo i sama Cezara; ali jao, za duh svoj mora krv proliti Cezar! Prijatelji, ubijmo ga srčano, ali ne *gnievno;* ne komadajmo ga kao mrcinu za pse, nego ga razstavimo kao žrtvu za bogove, a naše *srce* pri tom neka ne bude biesno i ljuto. Tako će biti naše djelo *nužđno*, a ne mrzko, pak će nas narod smatrati za *liečnike*, a ne za ubojice. A o Antoniju nemojte ni misliti dalje; jer kad glava Cezarova padne, on je nemoćan, kao što je i mrtva ruka Cezarova“. Kad na to veli Kasij: „Ali ja se Antonija bojim, jer on toliko ljubi Cezara“, odvraća Brut, očito iztičući razliku izmedju sebe i Antonija: „Ako on Cezara *ljubi*, to on može samo *sebi samome* zlo nanieti, *tugovati* za njim, *poginuti* za njega, a to bi bilo previše za Antonija, koji ljubi samo nasladu i razkoš“. Onimi riečmi obilježava Brut sama sebe, svoju vlastitu tragičnost. — U III-em činu 1-om prizoru pogiba Cezar. Prije toga Brut i drugovi prose Cezara, da bi pomilovao Cimbra, a Cezar uznosito, kao kakav bog, odbija to, veleći: „Što! Zar i Brut! U kraj! Zar možeš ganuti Olimp?“ A na Decijev vapaj: „Cezare, uslišaj!“, odvraća Cezar: „Ne vidiš li, da *Brut uzalud kleči?*“ Na to Cezara probadaju, prvi Kaska, a poslie i Brut, a videći to kaže Cezar: „*Et tu, Brute? Onda padaj, Cezaru!*“ (Poviestnu tradiciju — „et tu, *mi fili*, Brute“ — Shakespeare je onako skratio, jamačno naumice, jer bi se rieči „sine moj“ mogle shvatiti i doslovce, a ne

Digitized by Google

samo kao figura). Brzo za tim, pošto se javlja, da je Antonij odavle umaknuo i da se svjetina rimska sgraža, kao da je *sudnji dan*, govori Brut, ćuteći da su one priekorne rieči Cezarove bacile na nj tragičku sjenu, ovako: „Oj kobi, mi ćemo podnieti, što se tebi svidi! Znamo, da nam je mrieti; samo *odgoda* je, što čovjek želi. Strah od smrti zlo je; sama smrt je kadšto dobro. Mi smo Cezarovi prijatelji, što smo mu skratili strah od smrti. S mačevi omaštenimi krvju Cezarovom uzkliknimo puku: *mir, sloboda, pravica!*“ Kad malo zatim dovedu Antonija, te on, lukavac, želi, da bi i njega ubili pokraj Cezarova trupa, Brut mu govori: „Ne traži smrti od nas. Samo su ruke naše krvave, ali nije *srce* naše; ono je puno *milosrdja*, i sämo milosrdje naše prama Rimu učinilo je ovo *Cezaru*. Ali tebe, Antoniju, primaju naša srca s bratinskom ljubavi. Čim umirimo puk, kazat ću ti, zašto sam ja, koji *ljubljah* Cezara, kad ga udarah, postupao tako“. Ova Brutova *blagost*, ova *prostodušnost* i *bezazlenost* prava *velika* čovjeka poglavito pripomaže k zarodku njegove konačne propasti, a odmah sada k zarodku *peripetije* njegove. Naime Brut, unatoč razboritomu odgovaranju ostalih, dopušta Antoniju, neka nad Cezarovim trupom govori pogrebnu besjedu, veleći mu: „Slobodno ti je govoriti pohvalno o Cezaru, kako znaš“. Prije Antonija besjedi sam Brut pokraj trupa ovako rimskome puku: „Slušajte moju obranu; vjerujte mi, radi poštenja moga. Sudite po mudrosti svojoj, a dozovite se umu, da uzmognete suditi pravo. Je li medju vami koji pravi prijatelj Cezarov, neka zna, da Brutova ljubav za Cezara nije bila manja nego što je njegova. Ako taj prijatelj Cezarov pita: zašto je onda Brut ustao proti Cezaru?, ja mu odgovaram: nije to bilo za to, što bih ja Cezara manje ljubio, nego za to, što sam *Rim više* ljubio. Volite li, da Cezar živi a da vi svi kao robovi ginete, ili da je Cezar mrtav a vi svi da živite kao slobodni ljudi? Za to, što me je Cezar *ljubio*, ja *plačem* za njim; što je bio *sretan*, tomu se *radujem*; što je bio hrabar, *častim* ga; ali za to, što je hlepio za *vlastju*, ubih ja. Ja nisam Cezaru *više* učinio, nego što treba da vi učinite Brutu. Za sad ustupam mjesto Antoniju, da vam govori o Cezaru, i velim vam: *kao što sam svoga najboljega prijatelja ubio za dobro Rima, tako je isti moj bodež spreman za mene sama, kad domovini mojoj uztreba moja smrt*“. Kad prevrtljivi, nerazumni, republikanske sviesti lišeni puk kliče: „Neka Brut postane Cezarom“ (koji poklik jur sada iznosi na vidjelo, da je Brut *uzalud* žrtvovao žrtvu za taj slobode nedostojni puk, i da će Brut

Digitized by Google

tragički svršiti), i kad taj puk hoće da s klicanjem prati Bruta k domu njegovu, ne će toga Brut, nego ide sam kući, a Antonij neka govori puku o Cezaru. Ovako je sam Brut svojom bezazlenom veledušnostju upriličio početak svoje peripetije: lukavi Antonij svojom besjedom sasvim okrene srca pučka *proti Brutu*. To je upravo početak *peripetije* Brutove, koja se razvija u IV-om činu, gdje se sve više nazire, da će u gradjanskom boju, koji bije Brut za republiku proti triumvirima Antoniju, Oktaviju i Lepidu, izgubiti Brut. — U IV-om činu očituje se moralna visina Brutova, koji, kao učenik stoičke filozofije, ne će zlih sredstava nego samo dobra sredstva za dobru, za velju republikansku svrhu, radi čega se za malo ljuto svadi s Kasijem, koji je — da tako rečem — Machiavellovac republikanski. U IV-om činu 2-om prizoru, s Lucilijem, kaže Brut: „Kad ljubav, prijateljstvo sahne, onda se odieva u prisiljenu liepu prividnost; ali *priprosta, prava vjernost* ne poznaje nikakve kićenosti“. U 3-em prizoru govori Brut Kasiju: „Spomeni se dana Cezarove smrti! Nije li Cezar poginuo radi pravice? Kaži: koji bi ga lupež bio dirnuo, koji probo, da nije bilo za pravicu? Zar da i tko od nas, koji smo prvoga čovjeka na svietu ubili samo za to, što je štitio lupeže, okalja prste svoje zlatom? . . . Tvoje prietnje, Kasiju, ne straše me; jer *poštenje* takov mi je štit, da one pokraj mene prolaze kao vjetar, za koji ne marim“. Držanje Brutovo prema Cezaru razsvjetljuju i ove kratke rieči medju Brutom i Kasijem. Kasij Brutu: „Ti me ne ljubiš“. Brut njemu: „„Ne ljubim mahna tvojih““. Kasij: „Prijateljsko oko ne bi ih opazilo“. Brut: „„Da, *laskavčevo* oko ne bi, bile one i gorostasne kao što je Olimp““. Kad mu Kasij, ojadjen onim prikorom prijatelja, nudi bodež svoj i prsa svoja, neka ih probode, govoreći: „Udri, kako njekoč Cezara, jer znam, da si i tada, kad si mrzio na nj, *ljubio* ga *više*, nego što mene ljubiš“, odvraća mu ganuti Brut: „„Spravi bodež. O Kasiju, tvoj drug je *janje*, jer on krije srčbu kako vatru kremen, koji, prisiljen, za čas iskre izbija, ali odmah ohladi““. Kasij: „Zar sam samo za to toli dugo živio, da se mnom titra i ruga moj Brut, kad ga muči tuga i krv uznemirena?“ Brut: „„Kad oštro sborah s tobom, i bijah zlovoljan““. Kasij: „Priznaješ li to? Daj mi ruku“. Brut: „„*I srce k tomu*““. Brut, pokazujući se ovako plemenit, izlazi još divniji, kad se malo za tim izjasni, da je za sve one oštre prepirke s Kasijem imao na sreu tešku tugu, koju je u sebi krio kao pravi stoik, tugu radi smrti svoje ljubljene žene Porcije, kćeri slavnoga stoika Katona.

Digitized by Google

Kad mu naime, u nastavku onoga domjenka, veli Kasij: „Ne bih bio mislio, da se možeš toli razsrditi“, odvraća Brut: „„O Kasiju, ja bolujem od težke tuge““. Kasij: „Tà gdje je tebi filosofija tvoja, kad se podaješ slučaju zlu?“ Brut: „„Nitko na svietu ne snosi zla hrabrije. Porcija je mrtva““. Kasij: „Što? Porcija?“ Brut: „„Umrla je““. Kasij: „Kako sam prošao živ, kada te razljutih! Oh kolika li gubitka! Od čega umrie?“ Brut: „„Od žalosti, što se razstadosmo, i od jada, što su Antonij i Oktavij tako osilili: to joj uze pamet, i kad ju samu ostaviše, *žeravku proguta*““. Kasij: „I umrie tako?“ Brut: „„Tako umrie““. Kasij: „O vi, vječni bozi!“ Brut: „„Ne govorimo dalje o njoj““. Kad Brut napokon ostane sam u kasnoj noći, zahman svoj nemir duševni nastoji ublažiti knjigom a onda lirom svoga mlada sluge; kad taj zadriema te Brut hoće nastaviti čitanje u knjizi, ukaže mu se *Cezarov duh*. Brut: „Kako tmurno gori svjetiljka! Ha, tko je to? Bit će slabost očiju mojih, što mi utvara strašni privid taj. Bliže mi dolazi. Jesi li ti nješto? Jesi li bog, ili genij, ili demon, od kojega mi stine krv i vlas mi se ježi? Kaži, tko si!“ Cezarov duh: „„Brute, tvoj zli duh sam““. Brut: „Što hoćeš?“ Cezarov duh: „„Najavit tebi, da ćeš kod Filipâ opet vidjeti mene““. Ovako je Shakespeare prikazao *nepokoj* plemenite duše Brutove radi toga, što je ubio Cezara; toj blagoj duši, koja zahman traži upokojstva i u glasbi i u knjizi, ukazuje se duh Cezarov, kobeći mu propast. Sličan nepokoj ćutio je Brut i prije ubojstva Cezara, u II-om činu 1-om prizoru. Tuj se prikazuje Brut, kako je probdio noć u nemiru, jerbo snovaše propast Cezarovu, a poslie, pošto je ugovorio urotu s drugovi, očituje se razgovorom sa ženom Porcijom sav nepokoj, sva nježnost njegove plemenite duše i divni supružki vez njegov s junačkom ženom, dostojnom kćerju slavnoga stoika Katona. — U V-om činu 1-om prizoru, kadno se, okrenuvši gradjanski rat na zlo po Bruta, taj oprašta s Kasijem, veli njemu Kasij: „Izgubimo li ovu bitku, to se sad gledamo posljednji put. Što si odlučio, bude li tako?“ Brut: „„Odlučio sam prema onoj filosofiji (fato se praebere), po kojoj korah Katona, što si je zadao smrt. Kukavno je, u strahu od budućnosti pretjecati sudbinu. Strpljivostju odjenuv se, čekat ću odluku one vlasti, koja svietom vlada““. Kasij: „Dakle ti ćeš trpjeti, da te triumfatori pred sobom vuku po Rimu?“ Brut: „„Ne će, Kasiju, ne će; vjeruj, plemeniti Rimljanine: Brut nikad ne će *svezan* iti u Rim; za to je srca preponosna. *Al' oraj dan završit mora ono, što je započeo Marcijev Id*““ (to je dan, kad je umoren Cezar). Tako

Digitized by Google

Brut muževno ćuti, da će njegova naslućena propast biti naravna, pravedna posljedica ubojstvu Cezara. U 2-om prizoru Kasij, kad se po nesretnoj bitci i po nesretnom nesporazumku sam ubija, nabadajući se u svoj mač, koji mu naperen držati mora njegov sluga, govori izdišući: „Cezare, *osvećen si, i upravo istim mačem, koji ubi tebe*“. Tim je izrečena podpuna pravednost moralne odmazde, podpuna „aequitas“ u toj odmazdi. A Brut, pridošav i sagnuv se nada nj, kliče: „O Juliju Cezare, *još i sad si silan. Duh tvoj obilazi*, i naše mače okreće u pùt našu. Kasiju, *posljednji Rimljanine*, ostaj s bogom! . . . Sad u bitku dalje!“ Brut ne klone, premda vidi *nemezu*. U tieku bitke Brut sokoli svoje: „Još, još, zemljaci, uzdignite glave!“ Drug mu, brat pokojne žene, mladi Kato kliče razpršenoj vojsci, da bi ju osokolio: „Ja sam Marka Katona sin, počujte me! Neprijatelj sam tiranom, domovini prijatelj“. A Brut uza nj kliče: „„A ja sam Brut, Marko Brut ja sam, Brut, domovini prijatelj; tà poznajte Bruta!““ Pošto bitka sve nesretnije okreće, Brut kaže Volumniju: „Duh Cezarov noćju mi se dvaš pojavi, u Sardu prije, a sinoć ovdje na polju Filipskom. Znam, da je kucnuo moj čas“. Do mala se Brut u podmetnuti mač svoga roba nabode, i tako vrši u nevolji sam ono isto, za što je prije korio staroga Katona. Pri oproštaju kaže Brut ove vrlo obilježne rieči: „Zemljaci, *srce mi je radostno, što za svog rieka nisam našao čovjeka, koji mi ne bi vjeran bio*“ (koja li opreka prema Cezaru, i koja li tragičnost Brutova u tom!); a izdišući kaže: „Cezare, spokojan budi u napredak, ni pola toliko rado ne ubijah tebe“. U taj čas dolaze pobjednici Antonij i Oktavij, dovodeći okovana Mesalu, jednoga izmedju vojskovodja Brutovih. Kad Mesala pita roba Brutova, gdje li je gospodar njegov, odgovara rob: „Slobodan je okovâ, koje nosiš ti. Pobjednici mogu ga samo sažgati u prah, jer Bruta je jedini svladao Brut sam, a nikoga drugoga ne zapade slava radi smrti njegove“. Očitujući samu pjesnikovu misao o značaju Brutovu završuje tragediju Antonij ovimi riečmi: „Od svih bijaše on najplemenitiji; jer svaki od urotnika *osim njega* činjaše, što činjaše, od zavisti na Cezara, a samo on pridružio se njim od poštene brige za *obće dobro*. Blag bijaše njegov život i toli skladna smjesa počelâ u njegovu bivstvu, da majka priroda može ponosito klicati svemu svietu: *to je bio čovjek!*“

Tako je Shakespeare prikazao Bruta doista tragičnim: ništa nema u Bruta prevršene krutosti, nego on je i velik republikanac i junak vojvoda i uza to blag čovjek, urešen svimi vrlinami čestite

Digitized by Google

ljudine. On ljubi Cezarovu *osobu*, kao što i Cezar njegovu, ali za spas domovine *žrtvuje* njega, sam sa drugovi svojimi, na bielom danu, na trgu; prije i poslie toga muku trpi duša njegova; pod kraj ćuti, da mu je platiti svojom glavom za Cezarovu, koji se dva puta njegovu nepokojnome, raztuženome duhu javlja, a ne javlja mu se s krupnom korbom, nego kao puki navjestnik pravedne odmazde, t. j. javlja mu se kao tihi glas vlastite njegove savjesti, ter Brut, poražen u boju, kao stoik mirno daje zadovoljštinu svojom smrću za Cezarovu smrt. U čem je Brutova tragičnost? Ona je u *sukobu njegovih republikanskih načela s dobrotom njegova srca*; jerbo peripetija njegova počima upravo tim, što od dobrote srca, od počitanja prema Cezarovoj uspomeni *dopušta* djelo, koje je neprikladno *političkí*, stranački, t. j. dopušta, da Antonij *bez stege proslavi* mrtvoga Cezara i tako pobuni puk proti ubojicam njegovim.

Takovu Shakespearovu tragediju „Julij Cezar" nazva Voltaire u napomenutom predgovoru svojoj tragediji „Smrt Cezarova" *nagrdnim* djelom. Da je on Shakespearove tragedije držao za „genijalna djela barbarskoga doba", to znamo i po onoj njegovoj razglašenoj izreci, da se Shakespearov Hamlet ponaša poput pijana divljaka. Tadanji francezki ukus u dramaturgiji, uzgojen francezkimi tragedijami klasičnoga smjera, bijaše takov, da njegove pristaše nisu mogle pravedno suditi Shakespearu. Taj ukus, koji su oni držali savršenim a propisanim u Aristotelovoj poetici, zahtievaše u drami troje jedinstvo: radnje, mjesta i vremena, a u Shakespearovih dramah nema ni jedinstva mjesta ni jedinstva vremena, nego se u tieku svakoga čina (akta) dramina više puta mienja mjesto radnji a vremeno trajanje sbiljskoga dogadjaja, koji se dramskom radnjom prikazuje, obuhvaća kadšto i više godina. To se je francezkim oponašaocem grčke klasične tragedije, poimence Voltairu, činilo neukusno, surovo. Oni su Shakespearove tragedije držali za neukusne i s toga, što se u njih izmjenjuju prizori smiešni ili prozni realistički s prizori patetičnimi i u stihovih izvedenimi, pak i s toga, što Shakespeare, povodeći se za životnom sbiljom i istinom, običava u karakteristici dramskih osoba spajati s veličajnimi i tipnimi obilježji njeke tragične osobe takodjer obilježja sićušna i posve pojedinačna. Onakov francezki klasički ukus nije dao Voltairu, da spozna pravu veličinu Shakespearovu: psihologijsku istinitost i podpunost u njegovih obilježbah ljudskih značaja, psihologijsku dubljinu i etičku visinu u njegovu zapletu i razpletu tragičnih sukoba. U toj *jezgri* tragedijskoga sastava Voltaire ne spoznaje veleumnu savr-

Digitized by Google

šenost Shakespearovu, nego ga hoće *izhitrenim* načinom *prevršiti*, kad obradjuje isti tragički spor, Brutov tragički spor sa Cezarom. Dok se Shakespeare u prikazbi toga spora drži naravi; dok on iz naravnih sukoba izvija potresnu snagu ljudske tragičnosti: Voltaire mjesto toga stvára grozotu, koju kaže da njeki samo tobože nalaze u njegovoj tragediji o smrti Cesarovoj, grozotu, koja stoji u tom, što Brut sin ubija otca Cezara. Puki je sofizam Voltairova obrana i izprika tê grozote. Voltaire kaže, da se on u tom upravo i držao istine poviestne, jer da Brut doista bijaše onakov, kakova ga on prikazuje. Dok Aristotel u svojoj poetici više cieni Sofokla, jer da je prikazivao ljude pouzorene, t. j. kakovi bi imali ili mogli biti, nego li Euripida, koji da prikazuje ljude, kakovi *jesu*, to Voltaire voli način Euripidov, veleći: u drami treba ljude prikazati, kakovi sbilja jesu ili sbilja bijahu. Ali što on to svoje pravilo primjenjuje na svoga Bruta, to je sofizam. Voltaire naime gradi ovakov doumak (silogizam). „1. Brut u jednom pismu svojem kaže, da bi on i otca ubio za spas republike. 2. Cezar bijaše, kako znamo iz poviesti, Brutov otac. 3. Dakle prikazujući ja u svojoj tragediji Bruta, kako ubija svoga otca Cezara, prikazujem Bruta onakova, *kakov on bijaše*“. U tom doumku onaj 2-i prednjak — da je Cezar bio otac Brutov — nije istinit: nije to poviestna utvrdjena istina nego je puka poviestna *hipoteza*, koja je nastala istom mnogo *poslie* živa Bruta i Cezara, a sam Brut i sam Cezar ne smatrahu se rodjenim sinom i otcem. Dakle Voltaire ne prikazuje Bruta onakva, kakov on bijaše, kad prikazuje, da Brut ubija Cezara *znajući* da mu je on *otcem*. Pak ni onaj 1-i prednjak u Voltairovu doumku, prednjak, koji tvrdi, da Brut u jednom svojem pismu kaže, da bi on i otca svoga ubio za spas republike, nije istinit, kako ćemo to razabrati malo poslie. Ali i recimo, da jest istinit, to on ipak nije dovoljan razlog tomu, da Voltaire prikaže Bruta ubojicom svoga otca Cezara; jer čovjek u zanosu zaprieti na rieči ili na pismu koje čim, čega u sbilji ne bi učinio i ne učini, pak ako pjesnik njekoga, koji je u jednoj prilici izjavio, da bi ubio i otca, prikaže kako on sbilja ubija otca, to pjesnik nipošto ne prikazuje toga njekoga onakova, kakov on jest ili kakov on bijaše.

Voltairovu predgovoru k njegovoj tragediji „Smrt Cezarova“ dodano je o njoj pismo Algarotti-ja, iz kojega ću izvaditi ovu jezgru. Voltaire se je u nječem povodio za Shakespearom, — koji je u svojem djelu spojio najsmješnije djetinjarij (!!!) s najuzvišenijimi prikazami —, povodio se je za njim u dvama posljednjim prizo-

Digitized by Google

rima, koji su najljepši uzori rječitosti, što ih igdje ima u dramah. Dogadjaj Bruta i Cezara za tragičnu je obradbu neobično težak s toga. što se hoće velika vještina tomu, da se prikaže po istini s jedne strane divlja kriepost Bruta, koji je gotovo nezahvalan, ali je uza nj pravedna stvar, pravedna dajbudi u prilikah u kojih ga pjesnik kaže, a s druge strane Cezar, obilujući blagostju i milimi kriepostmi, ali nastojeći potlačiti slobodu svoje domovine. No reć bi da je Voltaire, kao da mu je premalo bilo onih težkoća, htio sebi stvoriti još i novih, prikazujući Bruta sinom Cezarovim, što je dakako osnovano na poviesti. Ovako Algarotti dobro obilježava etičku veličinu i Brutovu i Cezarovu, ako oni nisu sin i otac; dobro nagoviešta, da spor njihov ne bi ni bio tragičan, da nema etičke veličine u njih obojice; dobro ističe, da se težkoća pravoga razpleta tragičnoga povećava tim, što su onakov Brut i Cezar prikazani kao rodjeni sin i otac. No nije osnovana Algarotti-jeva pohvala Voltairu, što u ovoj tragediji ne prikazuje nijedne žene, jer da bi tobože „žene, rodjene da pobudjuju nježne ćuti, izlazile smiešne, pletući se u djelo Bruta i Kasija, koji su, po Horaciju, atroces animae". U Shakespearovoj tragediji nisu ni malo smiešne ni žena Brutova Porcija ni žena Cezarova Kalpurnija.

Čujmo sada, kako glasoviti *Villemaine* (u djelu: Cours de littérature française — tableau de la littérature au 18. siècle, u izdanju god. 1840., u I. svezci, str. 208—218) temeljito pokazuje izvrštine Shakespearova „Julija Cezara" prema Voltairovu. Od Voltairova doba do ovoga Villemainova djela dogodio se je u Francezâ slom absolutne vlasti klasičnoga ili tobože klasičnoga ukusa. Filosof Victor Cousin bio je Francezom otvorio pogled u njemački idealizam, u njih Victor Hugo pokrenuo romantični smjer, englezka i njemačka književnost stala se u njih temeljito proučavati. Za to Villemaine, odgojen ovakovim novim duhom, kroji i razlaže sud u prilog Shakespearu a na uštrb Voltairu. Evo jezgre Villemainova suda.

Je li Voltaire usavršio ono, što je uzeo od Shakespeara? Je li u onoga više umjeće nego li u ovoga? Neće biti. Diktator Cezar težeći na kraljevstvo, rimsko plemstvo prinuždeno da njega ubije. srce Brutovo, koje mora žrtvovati Cezara: to je tragedija, koju je sama poviest napravila, a od koje nema ništa veličajnijega. Reć bi, da Shakespeare nije ništa drugo uradio nego na prosto iz poviesti izvadio njekoliko listova i stavio u njih svoju rječitost i svoje navične suprotke uzvišenosti i nizote. Shakespearova drama divno tumači uzroke i uzaludnost ubojstva Cezara. Već od prvoga

Digitized by Google

prizora pripravljaju nas bezposleni plebejci na onaj rimski puk, koji će sad pljeskati Brutu a za malen čas povoditi se za Antonijem, onaj puk, koji više pita za darove u oporuci Cezarovoj nego li za slobodu svoju. Gledao ti mladoga roba, kojega iz spokojna sna trga bezsanica Brutova, ili gledao bezazlenoga pjesnika Cinnu, kojega na ulici ubijaju radi slučajne istovjetnosti imena: svaki dogadjaj, svaka osoba u Shakespearovoj tragediji istinska je slika iz života ljudskoga za prevrata.' Nije svagdje vjerno prikazan *tadanji rimski* način govora i života, ali svagdje je pogodjena *ljudska narav*. Voltaire je postupao drugačije: on *izabire* samo njeke poviestne činjenice, on preobrazuje poviest, on domišlja koješta. Dvojbeno nagadjanje, da je Brut bio sin Cezarov, postaje Voltairu glavnim zapletom i glavnim sućutnim pokretalom u drami; velika borba senatova proti carstvu na pomolu prikrivena je očeoubojstvom. Voltaire uzima pod istinu ono, čega Brut nije vjerovao, kadno pisaše ono pismo proti mladome Oktaviju, gdje veli: „Neka mi bozi sve prije otmu nego li čvrstu odluku, da ne ću pristati na to, da bih od čovjeka, kojega sam ubio, baštinio ono, čega nisam podnosio u tom čovjeku, ono, čega *ne bih dopustio ni svome otcu*, da se vrati na sviet, naime právo veće vlasti no što ju ima zakon i senat“. Smisao ovoga pisma izopačio je Voltaire, kad veli, da Brut u njem kaže, da bi i otca svoga Cezara ubio u tih i tih prilikah, a kad tamo, Brut upravo razlikuje čovjeka, kojega je ubio, Cezara, od svoga otca, pa veli, da ni otcu ne bi dopustio toga i toga. Glede Algarottijeve pohvale, što Voltaire u tragediji smrti Cezarove ne prikazuje ni jedne žene, pita Villemaine, je li trebalo onako, kako je to učinio Voltaire, svu dramsku radnju stegnuti na dogovore i čine urotnika? Nije li poviest podavala ni jednoga lika žene čiste i žarke, koja bi se s nježnostju uplitala u tê krute krieposti ter pokazivala nutarnji život srca i pokoj domaći, kako ga u svoj vrtlog povlače političke borbe? Shakespeare je tako prikazao. Uz urotnika Bruta on je stavio supružku ljubav Porcijinu. Uzvišene je krasote onaj prizor, koji je pjesnik uzeo iz Plutarha, prizor, kako Brut ustaje u noći, sav uzrujan od svoje osnove, a Porcija ga sliedom sliedi, zaustavlja, i izpituje ga, što li mu je te je tako mučaljiv. U tom prizoru prikazuje pjesnik supružku ljubav takovu, koja ni malo ne umanjuje historijsku veličajnost glavnoga dogadjaja.

Iztaknimo s Villemainom još njeke razlike Voltairove drame od Shakespearove. Voltaire se nije žacao, da Brutovu odanost republici

Digitized by Google

tjera do otcoubojstva, ali se je ipak držao onoga pravila, koje neće da bi se sámo pozorište okrvarilo; pak, sakrivajući pogledu sve ono, što se sbiva u senatu, daje na znanje smak Cezarov samo po odaljenih poklicih urotničkih i po načinu, kako dolazi iz senata Kasij, držeći bodež u ruci. Očito je dakle, da se Voltaire nije usudio *dovoditi pred oči gledaočeve Bruta omaštena krvju otca svoga*. Ali upravo taj oprez pjesnikov odaje, koliko je pogriešio pjesnik, kad je u drami svojoj učinio jamačnim i očitim ono, što je u poviesti zavijeno u mrak puke sumnje; dakle za to, što je *pretjerao grozovitost* drame, bijaše Voltaire prisiljen *sakriti* njezina junaka u *odlučnom* času. U Voltaira nema onaj krasni suprotak medju Brutom i Antonijem, koji zasobice osvajaju srca rimska; u Voltaira je nestašica povodjajâ (motivâ) i vjerojatnosti, n. pr. nerazumljivo je, kako može *Kasij* — koji u Voltaira mjesto Bruta Shakespearova ulazi poslie umorstva u razgovor s Antonijem — Antoniju ustupiti rieč, Antoniju, kojemu on ne vjeruje, kojega on obtužuje na oči Rimljanom. Tà Voltairov Kasij govori o Antoniju rimskome puku ovako: „On dolazi, da opravda svoga gospodara (Cezara) i njegovu vlast; on vas odviše prezire, no da bi mislio da će vas zavesti. Istina, on *može* ovdje svoj glas podizati: zakon je takov, a zakonu ja se pokoravam. Ali čuvajte se u svem Antonija a najpače himbenosti njegove.“ Drugačije je to izveo Shakespeare, koji ovdje prikazuje *Bruta* a ne Kasija, držeći se Plutarha. Samo veledušna povjerljivost Brutova i nježnost srca njegova — kako veli Plutarh — i njegovo poštovanje Cezarove uspomene može povoditi, može nam protumačiti *pogrješku* (političku) njegovu, što on Antoniju dopušta govoriti, Antoniju, kojemu je malo prije i život poklonio proti savjetu svojih drugova urotnika. Ovdje je Shakespeare divno sačuvao istinitost (psihologijsku) u drami, držeći se poviestne istine. Brut je prihvatio Antonijevu pokornost i pripravnost; pošto je smrtno udario velikoga muža, kojega je ljubio, hoće sad da se časte njegovi smrtni ostatci. On, govoreći Rimljanom, razjašnjuje, koja mu je gorka dužnost bila; ali za tim dovodi im sam Antonija i preporuča ga njim svojimi reć bi oporučnimi riečmi (jer naviešta *svoju* skoru smrt). *Tim* postaje peripetija Shakespearove drame *uzvišenom*. A kako je istinito prikazana besjeda Brutova, kako li živo razkriva on puku sve svoje srce, a kako opet puk sa svoje strane govori naravito! Voltaire je taj Brutov govor gotovo posve preveo, ali ga je prenio u *Kasijera* usta, a tim je mnogo *umanjio* njegovu vjerojatnost. Voltaire je držanje puka

Digitized by Google

prama Brutovu govoru prikazao načinom, da i u tom obziru izlazi Shakespeare mnogo istinitiji, psihologijski dublji. U Shakespeara kliče rimski puk o Brutu: „Vodimo ga u slavlju kući, postavimo mu kip medju pradjedovi, učinimo ga Cezarom!“ Bruta učiniti Cezarom hoće taj puk: evo kako je republiku ostavio na cjedilu taj puk, koji takovim načinom dočekuje slobodu, koji se zahvaljuje za slobodu načinom robova. Antonijev govor puku, pošto je Brut (u Voltaira Kasij) otišao, mnogo je izvrstniji u Shakespeara nego u Voltaira. U Shakespeara počima dirljivije i jednostavnije, a onda se ugrijava; spominje junačka djela Cezarova, pa kako je triput odbio ponudjenu mu krunu, a to zar da bijaše častohlepje? Tako govoreći raztužuje se Antonij, suze prolieva; i dok on ganut prekida govor svoj, puk medju sobom na svoj način razpravlja, te će jedan od njih: „Čujete li njegove rieči? Cezar nije htio primiti krune, dakle on jamačno *nije* bio častohlepan“. Nije li to jasna logika? Antonij nastavlja; ne obtužuje Bruta — kako u Voltaira — radi otcoubojstva. U Voltaira kaže ovdje Antonij ovako: „Dragi prijatelji, ja klonem, i sviest me ostavlja. Brut, njegov ubojica, neman, bijaše njegov sin! Brut! Gdje sam? O bogovi! O zločinstva! O okrutnosti!“ Rimljani ne bi bili mogli podnositi takovih rieči, jer oni su se do duše mogli odvratiti od Bruta, ali su ga ipak štovali. U Shakespeara je Antonij himben, ali nije deklamator. On više puta ponavlja, da su Brut i Kasij poštenjaci ter da im on ne će zla. Na jednoč vadi povelju s Cezarovim pečatom: to je oporuka Cezarova. On se nećka čitati ju; puk to zahtieva uporno, Antonij se udilj tobože brani. A onda skida krvavi plašt, kojim je pokriven mrtvi Cezar, pak broji i opisuje njegove rane, spominje redom sve ubojice po imenu, a tad udara puk u krik: „Osvetimo ga — spalimo — tražimo — potucimo — ne ostavimo ni jednoga ubojice živa!“ Antonij ih tobože zaustavlja, oni ne slušaju, a on ih himbeno još jednom zaustavlja, da im čita oporuku Cezarovu i zapise, koje je puku ostavio, darove u zlatu, koje je svakomu gradjaninu namienio. Taj *blagohlepni* ostan bjesnila sačuvao je Antonij za konac, te ih sad istom pušta da idu, ili, pravo reći, on ih huška kao puštene iz lanca. *To* nije, kaže Villemaine, surov diamanat, koji bi Voltaire bio trebao istom izbrusiti; to nije pokus barbarina, od kojega bi on bio načinio uzor-umotvor. Voltaire u ovom prizoru ne dosiže vješte i jake gradacije Shakespearove, a najpače ne dosiže njegova razgovora medju oratorom i pukom, u kojem se divno sastavlja umjetna lukavost s bučnimi

Digitized by Google

strastmi pučkimi. Drugačije je to u Voltaira: tu sam Antonij husti na palež, na ubijanje urotnikâ. U Voltaira je Antonijev govor kao tol ki drugi govori; u Shakespeara je mnogo osobitiji. Antonij Shakespearov umjerava se licemjerno, ter premda ne kaže ni jedne rieči izriekom, da treba poubijati urotnike, ipak svojom himbenom umjerenostju povodi puk na to, da udari u klicanje „ubijmo ih", ter čineći se, da suspreže ljude, on ih podbada i nagoni na osvetu. Dakle — završuje Villemaine — Voltaire nije nipošto izpravio Shakespeara, kako se je njegdje tvrdilo; pače reć bi da Voltaire nije ni razabrao svih ljepota u Shakespeara, a svakako se nije povodio za njimi.

Villemaine u istom svojem djelu a u III. svezci (str. 135—138) izporedjuje *Alfierijevu* tragediju *„Brut drugi"* sa Shakespearovim „Julijem Cezarom" ovakovim načinom.

U Alfierijevu Brutu (1-om i) 2-om vidimo ponovljen i reć bi uzkrišen slog Tacitov i Livijev. Ali dostaje li za *tragedijski* umotvor ona vještina u osobitosti sloga po staroklasičnom kroju? može li ona nadomjestiti snagu *dramske patetičnosti?* Nipošto. Duševnost Alfierijeva ne bijaše prikladna za pravu tragičnu prikazbu. Pravi tragički pjesnik biće je, koje se može tako zadubljivati u sve one razne strasti, što ih prikazuje u osobah svoje drame, da se čini, kao da sam postaje mnogoličan, preobrazljiv, povodljiv svimi onimi strastmi naizmjence, a ipak u istinu nije u njega nijedne od tih strasti, jer bi ga svaka priečila u onom preobražavanju. Ali Alfieri, toli opor, tvrd, ponosan u svojoj republikanskoj gorljivosti, ne mogaše lako sagnuti svoga genija na to, da shvati i da prikaže ljude drugačije, no što je bio sam; što je u njem kao osobitom čovjeku ukorenjeno, to je u sporu s onim, što bi mu kao pjesniku i piscu trebalo, a čovjek je u njem jači od pjesnika. Da ste svjetovali Shakespeara, toga tobože barbarina, a u istinu rodjenoga pjesnika tragičnosti, neka u tragediji o Cezarovoj smrti prikaže Bruta, kako govori Rimljanom poslie smaka diktatorova, ali neka poslie Bruta ne prikazuje Antonija; da ste rekli Shakespearu: „prikaži govor Brutov tako, da će ganuti Rimljane, pobuditi njihovu srčanost i domovinsku ljubav. pak tim i završi dramu svoju": odvratio bi vam bio tragički pjesnik: „Ne ću tako, jer takovi nisu bili Rimljani, o kojih sam čitao u svom starom Plutarhu. Pošto su Rimljani povladjivali Brutu, došao je Antonij na forum; on je govorio drugačije nego Brut, pak su se Rimljani, sasvim preobraženi, razbiesnili proti ubojicam, kojim su se čas prije divili bili. Eto, takav

Digitized by Google

je puk, i takvi bijahu Rimljani u doba Cezarovo. Pa tako treba da ih i prikažem na pozornici“. Ali Alfieri, (da je bio nazočan s onimi Rimljani na foru), ne bi se bio dao preobraziti, nego bi bio udilj ostao pristaša Brutov; njega je silno vriedjala i sama pomisao, da je — 18 vjekova prije njega — slabi patriotizam Rimljana promienio svoje mnienje i oporekao sebe. Tako Alfieri u svojoj tragediji „Brut drugi“ zatomljuje Antonija i njegov govor; on zatomljuje činjenice, istinu historijsku i dramsku za to, što ta istina vriedja njegovu republikansku strast; on preobrazuje Rimljane u onakove, kakovi nisu bili; Brut, sav krvav od ubijenoga Cezara, besjedi odrješit govor; Alfieri i puk rimski biesno mu pljeskaju; nitko ne pridolazi; nema Antonija, nema spomena Cezaru, nema nikakve snage ni ime Cezarovo ni oporuka njegova; tu su samo divni junaci Rimljani, kakovi bijahu u najljepše doba republike, i — konac je drami. To sve pokazuje Alfierija značajem samoniklim i tvrdokornim u ćudenju i mišljenju, ali to ne sačinjava *pjesnika* tragičnosti: taj ne prikazuje sama sebe, nego one raznolike osobe, koje utvara svojom fantazijom, ter upravo u tome stoji pjesnička narav plodna, vrstna mnogolikoj preobrazbi u svojem stvaranju. Dakle osobine značaja Alfierijeva bijahu zaprjekom njegovoj dramatičkoj stvaralačkoj snazi. Isto se ogleda u njegovu slogu, u njegovoj dikciji. Alfieri nastojaše, da učini jezik talijanski snažnijim, krepčijim; njemu bijaše do sbijenosti, do kratčine, do naglih prekreta dikcije. koji bi odgovarali prekretom i pokretom duše njegove. Takov slog izvrstno pristaje za njekoje dramske dogadjaje; gdje pristaje, tuj Alfieri ne samo podaje talijanskome jezik krepčinu i uzvišen polet, nego takodjer istinito obilježava prikazane osobe načinom dikcije, n. pr. kratčina dikcije pristaje za Filipa II-a (u tragediji toga imena), ona je istinito obilježje značaja Filipova, ali takova kratkorječnost ne pristaje za Nerona u dialogu sa Senekom. Ali Alfieri, u svojoj reć bi strasti za kratčinu dikcije, upotrebljava taj način kod *svih* osoba u svojih dramah.

Što Villemaine ovako prigovara Alfieriju radi prevelike subjektivnosti njegove, to nastoji pobiti talijanski kritik *Tedeschi* (u djelu „*Studii sulle tragedie di Vittorio Alfieri*“, g. 1876., str. 126—133), dokazujući, da dramski pjesnik ni ne može biti objektivan, nego da mora biti subjektivan. Kako je slabo sve dokazivanje Tedeschijevo, razabrat ćemo najbolje po tom, što on hoće potvrditi svoju misao izrekom poznatoga Ottfrieda Müllera, koji u svojoj „Poviesti grčke književnosti“ (u cap. 21) kaže: „dramski pjesnik zadubljuje

Digitized by Google

se svom dušom u njeku situaciju ljudskoga života, tako da, dočim ju svojom fantazijom promatra sa svake strane, u jedno ju sobom sam kao proživljava". Tedeschi tumači tê rieči sebi u prilog, pitajući ovako: „Ako se pjesnik svom dušom zadubljuje (s' immerge) u dramsku situaciju, ter ju sam sobom doživljava, kako se može govoriti o *objektivnosti* pjesnikovoj?" Ja pak scienim, da su one rieči Müllerove u istinu u prilog Villemainu a proti Tedeschiju, kojega suzbijam ovako. Prikazuje li pjesnik u *jednoj* tragediji samo *jednu* dramsku situaciju? Svakako *više* ih, i te kako različnih, i to najmanje *pet* različnih dramskih situacija, naime: ekspozicijnu, naspornu, vršnu, peripetijnu i katastrofnu situaciju dramsku; on razvija jednu iz druge, t. j. sljednju iz prednje, pak se — po Müllerovih riečih — zasobice treba da posve zadubi u svaku i da ju proćuti; ali, što je još glavnije, njeku *dramsku* situaciju ne satvara sama *jedna* osoba, nego ju satvara sukob, spor od najmanje *dviju* osoba, a ponajčešće sukob od *više* osoba, pak treba, po Müllerovih riečih, da se pjesnik zadubi u *svaku* od tih osoba, i da u sebi proživljava i ćuti stanje i držanje *svake*. Dakle Müllerove rieči ne mogu se tumačiti u prilog Tedeschiju, nego se moraju tumačiti upravo nasuprot u prilog Villemainu. Za to je slabo i ono, što Tedeschi govori na str. 309—310 svoga djela, gdje povladjuje subjektivnost Alfierijevu u „Brutu drugom" a prigovara Shakespearu objektivnost, umujući ovako: „U tragediji o Brutu drugom razvi Alfieri strast za slobodu s onom silom i snagom, koja mu bijaše obilježje i koja se podpuno podudara s predmetom samim. U toj političkoj drami divno se skladno udružuju *objekti*, koje Alfieri grljaše s jednakom ljubavlju, naime umjetnost i sloboda, ter njegovo političko pristaštvo postaje najživljom i najkrepčijom strastju (passione), koju *nužno* potrebuje upravo sam historijski predmet. Za to kod ovoga predmeta nije se bilo bojati, da će se — kako se je koji put drugdje dogodilo pjesniku — u togi tragičkoga junaka pomaljati mrko lice samoga *pjesnika-tribuna*. Nije se bilo bojati tê pogrješke, jer — kako sam spjesnik u predgovoru kaže — bili ti junaci i kako veličajni te orijaški, samo ako *ne prevršuju naravnu mogućnost*, pjesnik se može pravdati i reći: to je *pravi* Cezar, *pravi* Ciceron, Kasij, Brut. S toga u tragediji o Brutu drugom, koja je u toli velikoj mjeri *subjektivna*, ta subjektivnost ne može nikako biti pogrješkom; jerbo što više pokazuju *osobe* u toj tragediji, da ih osvaja ona strast, koja izpunjaše pjesnikovu dušu, to više uspievaše pjesniku prikazba onoga, što je *vjerojatno*, a ta

Digitized by Google

prikazba jedina je zadaća umjetnikova. U Alfierijevu Brutu drugom nije i ne može biti pogrješkom to, što se u njem očituje *moralna snaga* pjesnikova, nego se upravo nasuprot može držati, da je pogrješkom ona podpuna nepristranost i reć bi bezćutnost, koju Shakespeare pokazuje u svojem Juliju Cezaru“. Meni se pak čini. da je ovaj Tedeschijev prikor Shakespearu očit znak, da Tedeschi niti ćuti niti razumije veličajnu Shakespearovu snagu tragičnosti. Ja sam iztaknuo, kako Shakespeare *Bruta* prikazuje veoma simpatički; on *ćuti* za Bruta, ali nije *strančar* te ne bi vidio Brutovu *pogrješku* — ἁμάρτημα, kako veli Aristotel —, tà bez nje Brut ne bi ni bio tragičan. Uz Bruta prikazuje on još i čitavu povorku raznolikih značaja, a ne prikazuje ih s bezćutnostju nego sa srcem i umom *pjesnika tragičnosti*, koji ima prikazati vječnu pravdu a ne *strastno strančarstvo*. Tedeschi kao da ne mari pitati, što li je *tragično* i kakovom li prikazbom pjesnik polučuje istinski ter jaki dojam tragičnih ćuvstava i njihovu katarzu. Samo s ovim nemarom, samo sa pristranostju svojom patriotskom može Tedeschi na koncu tvrditi, da je posve netemeljito Villemainovo mnienje, da se Alfieri u Brutu drugom mnogo više pokazuje učenikom Tacita i Machiavellija, t. j. mrziteljem tiranije, nego li učenikom tragične vile Melpomene. Ugledni kritik vršnjak Alfierijev, *Carmignani*, prigovaraše dramskim osobam u Alfierija, da su one „slike i prilike *nerazumne dirljoće* (ferocia insensata), koju Alfieri često drži za *herojstvo krieposti* (prende per l' eroismo della virtù)“. Tedeschi doduše priznaje, da je Alfieri često *prevršio* herojska ćuvstva, ali drži i to, da je onaj Carmignanijev prikor presmion. No Tedeschi prosudjuje Alfierijeve drame odviše kao političar, kao rodoljub talijanski, a malo kao estetičar. To se vidi i u ovih njegovih riečih (na str. 368): „Mnoge prilike priečahu te nisu Alfierijeve drame *odmah* mogle uspjeti, a ni sam pjesnik nije se tomu nadao, kako to sâm posvud u svojih spisih nagoviešta, a najpače se je s gorčinom izjavio u svojoj posveti Bruta drugoga *budućemu* talijanskome narodu, jer da vršnjaci mu Talijani zaboravljaju na to, da imaju jezik i ruku i razum.“

Da se Carmignani nije presmiono izjavio o Alfieriju, to će nam potvrditi njeke napomene iz poznatoga talijanskoga književnoga poviestnika *Francesca Desanctisa*, onoga Desanctisa, o kojem Tedeschi (u opazci na str. 372) s pohvalom veli, da je u svojem spisu „Saggi critici“ oštroumno suzbio „drzost Julesa Janina proti Alfieriju“. *Desanctis* u svojoj ćuvenoj „*Storia della letteratura*

Digitized by Google

italiana" (vol. II. — god. 1873. — pag. 408—420) kaže ovako: „Alfieri drži, da je tragedija prikaza herojstva, koje propada svladano većom silom, a ta veća sila, kojoj je žrtva herojstvo t. j. sloboda, jest — drži on — tiranija. Po njem je usud historijski tiranija, ključ historiji je tiranija. — Njegova tragedija je politička i socijalna, osnovana na toj misli, da *jači* pobjeduje, ter da pravda, kriepost, istina i sloboda propadaju pod dvojakom tiranijom: kraljevskom i papinskom. Alfieriju je tragedija odušak njegovoj žestini, njegovoj mržnji, odušak onoj oluji, koja biesnijaše u njegovim prsima. Taj duh izbija iz situacija, koje on prikazuje, tim duhom živu sve njegove ćuti i misli. Mučaljiv i sjetan po naravi, potisnut tadanjim družtvom u samotnost, živi on u neomeđjenom svietu svojih ćuti i maštanija, gdje nema *ni šta sbiljna* do njegova sobstva. Za to su njegove maštanije više logički abstraktni pojmovi nego li žive sbiljštine, istinske pojedinačne osobe. Njegova kompozicija, uza svu vatru, izlazi ipak u cjelokupnosti hladna i jednolična, jer nas utvorna pretjeranost njegove dikcije uvodi u njekakvu prazninu, gdje ne vidimo ni jedne *žive* osobe, ni mužke ni ženske. Ta njegova pogrješka izlazi još veća, kad su junaci njegovi pobjednici; njihovi herojski uzori — vjera, domovina, sloboda, ljubav — izhlapljuju u općenitih rečenicah, a nikad ih ne možeš zateći *sbiljnih* i *živih*, naći im *žive jezgre*. Slušaš i gledaš rodoljubje, ali ne rodoljuba; ljubav, ali ne ljubavnika; slobodu, ali ne čovjeka. To su same poosobljene abstrakcije, ali nisu žive i sbiljne pojedinačne osobe. Takov je i njegov Brut drugi: Brutova kriepost posve je bez jednostavnosti (naravitosti) i umjerenosti (manca alla virtù ogni semplicità e modestia). Alfieriju kao pjesniku tragedijskome više je do onih *ideja*, koje on izjavlja na usta svojih junaka, nego li do duševnosti, do osobnosti (do psihologijske istinosti) tih junaka. Politički sadržaj njemu nije samo povod i prilika *umjetničkoj* tvorbi, nego on je njemu sve, on mu kvari umjetničko djelo. Političko čuvstvo u njega je odviše silovito ter prieči nepristranu i vedru umjetničku kontemplaciju; ono je u njega odviše živo ter mu otima *estetičko* miloćutje. Za to su njegove dramske osnove, njegove ćuti, njegove prikazbene šare odviše krute i neskladne; previše mareći za sadržaj, premalo mari za oblik. Pretjeravanje Alfierijevo donjekle bijaše tadanja bolest talijanskoga duha, koji je bio prestao mariti za istinsku sbiljnost i za pravu mjeru".

Digitized by Google

II.

Voltairu, Alfieriju, Coppéju uzaludan sav umjetnički trud, da bi tragički prikazali otcoubojstvo.

Što smo čuli iz francezkih i talijanskih kritika o tragedijah, kojim je predmet Brut ubojica Cezarov, to nas istom pripravlja k onome glavnome pitanju, na koje nas je potaknuo Bogovićev „Stjepan“. naime k pitanju: može li pjesnik otcoubojstvo, bio povodjaj tomu nedjelu i najnesebičniji, najbolji što može biti, t. j. bio taj povodjaj spas domovine, prikazati doista *tragičnim*, t. j. dostojnim da pobudi tragičnu samilost i tragični strah ter njihovu katarzu? Koja su obilježja podali takovu nedjelu i njegovu činitelju Voltaire i Alfieri i sadanji francezki pjesnik Coppé, da bi im otcoubojica ipak izašao tragičan? Pak jesu li uspjeli? Naći ćemo, da nije uspio ni Voltaire ni Alfieri ni Coppé, premda su oni, a najpače Coppé, podali onakovu nedjelu i njegovu činiocu sva iole moguće obilježja, po kojih bi on izašao sbilja tragičan; ne će onda biti čudo, da nije uspio ni Bogović. Naći ćemo, da je prosti razlog njihovu neuspjehu taj, što je po posvećenom naravnom etičkom zakonu otcoubojstvo pregrozno djelo, no da bi moglo biti doista tragičnim ter prikladnim za tragičnu katarzu.

I Voltaire i Alfieri nastojali su prikazu Brutovu učiniti tragičnom ovimi obilježji u značajih i u razvoju dogadjaja. 1. Njihov Brut nema ni trunka samoživstva, navlastito vladohlepja, nego je u njega puko *rodoljubje* republikansko, tako da on nipošto ne će od Cezara primiti kao sin u baštinu kraljevsku vlast; njihov Brut u času, kad s drugovi urotnici odlučuje i prisiže ubiti u senatu Cezara za spas domovine t. j. republike, *ne zna* i ni ne sluti, da mu je Cezar *otcem*, nego to je u tom času tajna, koju zna jedini Cezar sam. 2. Njihov Brut, čim od Cezara na samu dozna tu tajnu. nastoji *više* puta svom snagom plemenitoga srca svoga *skloniti* Cezara, da bi se okanio svoje težnje pogubne domovini, t. j. nastoji *ukloniti povod* izvršbi urotničkoga djela. 3. Njihov Brut u tom nastojanju malne posve očito *naviešta* Cezaru, da će ga ubiti, ako ne skrene s pogubnoga puta; tako njihov Brut *ne radi* ništa *zasjedničkí*, nego, očitujući svoj naum, podaje Cezaru priliku, da se *unapried zaštiti* proti pogibli, koja mu prieti, dapače njihov Brut nuka Cezara, neka njemu — Brutu — zada smrt, ali Cezar u ponosu svojem ne će ništa činiti za svoju zaštitu. 4. Njihov Brut nema od one urotničke prisege i od nenadne Cezarove objave, da je on Brutu otcem, pak do roka za urotničku izvršbu više vremena nego samu jednu

Digitized by Google

uru, dakle nema kad, da dovoljno premišlja ter da se ili utvrdi u nakani svojoj ili da ju odumi. 5. Njihov Brut ima najjače razloge neodumljivanju ne samo u tom, što je uzalud pokušao sve dobre načine, kako bi zapriečio Cezarovo zakraljenje ter propast republike, nego i u tom, što mu je neumitna nužda birati izmedju ovoga dvoga: ili će *za malo časa* Cezar, zakraljujući se, uništiti starodavnu republiku rimsku, koja je svetinjom rimskome rodoljubu, ili treba Cezara *lišiti života prije* toga, a to će reći: treba *odmah.* 6. Njihov Brut sa drugovi urotnici tvrdo je uvjeren, da treba odmah birati jedno od onoga dvoga, a da ne preostaje ništa treće, t. j. da, poradi golemoga broja Cezarovih pristaša u puku i u senatu i u vojsci, *nikako* nije moguće, da bi se udesio *očit narodni ustanak* proti Cezaru ter bi se tako Cezaru zapriečilo zakraljenje a ne bi mu se ipak diralo u život. 7. Njihov Brut je po svojem rodu, kao unuk Katonu utičkome; po svojem odgoju, kao stoik, kojemu rodbinske sveze i dužnosti manje vriede od dužnostî odredjenih umnimi načeli; po slavnih izgledih rimske prošlosti, u kojoj je njegov imenjak Brut prvi, kao prvi konzul republike, dao za spas republike smaknuti rodjene svoje sinove, urotnike proti republici: po svem tom je njihov Brut psihologijskom nuždom usiljen držati, da mu je *dužnost* spasiti domovinu t. j. republiku, bilo i smrću Cezara, kojega je tek malo prije spoznao otcem svojim; dakle u njihova Bruta tvrdo je *moralno uvjerenje,* da je u prilikah, u kojih je, *dužan* Cezara, premda mu je otac, ukloniti s puta smakom. 8. Njihov Brut unatoč tome uvjerenju, i unatoč tome, da je bio uzalud iztrošio sve dobre načine, ćuti prije strašnoga djela *strašnu duševnu muku* u toj borbi, u koju ga stavlja *spor medju sinovskom i domovinskom dužnostju.* 9. Njihov Brut ipak ili *ne stavlja sam ruku* na Cezara otca (tako je u Alfierijevoj drami), ako i jest glavni moralni povodnik ubijanjú, ili se to njegovo djelo *ne prikazuje* na pozornici (tako je u Voltairovoj drami), nego se o njem samo pripovieda; odatle razabiramo, da se je i Alfieriju i Voltairu djelotvorna izvršba oteoubojstva ipak činila *pregroznom,* ter nje same nisu prikazali gledaocu ili čitaocu drame. 10. Njihov Brut *nije* sam dramski proveden *do kraja,* nego se sama njegova prikaza *prekida* s vrškom, sa smakom Cezara, a poslie toga ili se Brut ni ne pokazuje više, nego se prikazuje *početak peripetije* t. j. preokret Rimljana, uzbunjenih govorom Antonijevim, na osvetu ubijenoga Cezara (tako je načinio Voltaire), ili pak Brut, republikanskim zanosom predobivajući rimski puk za

Digitized by Google

slobodu, izvodi još reć bi vršak vrška, t. j. polučuje povladjivanje pučko smaku Cezarovu i zanosnu odluku svega puka, da će borbom zadobiti ili slobodu ili smrt (tako je prikazao Alfieri).

Popostanimo kod toga desetoga. Kažem, da ni Voltaire ni Alfieri nisu dovršili tragediju Bruta otcoubojice, nego su ju *prekinuli,* i to prvi kod početka peripetije a drugi kod najvišega vrška. Sva teorija i tehnika drame, sva poviest drame uči nas ovo: ako je glavni dogadjaj njeke drame taj, da s patriotskih povoda sin ubija otca, to poslie toga sinova nedjela s etičkom ter s dramskom neumitnom potrebom dolazi *peripetija* toga sina a za njom i *katastrofa* njegova, kao nuždne posljedice njegovu nedjelu; dakle izvršba onoga nedjela ne može biti u razvoju dramé drugdje nego u *vršku,* a za to u *trećem činu* (aktu). Tako je i napravio Voltaire; on je vršku još pridao početak peripetije — preokretanje Rimljanâ *proti* Brutu —, pak je onda *završio.* Ali ja velim: on je *tobože* završio, u istinu on je *prekinuo.* Njegova tragedija „La mort de Caesar“ ima samo *tri* čina, dok *sve druge* njegove imaju po *pet* čina. I njegovi prednjaci Corneille i Racine gradiše sve tragedije svoje od po pet čina, a ni jedne od triju. U svom predgovoru onoj svojoj jedinoj troaktnoj tragediji Voltaire ništa ne govori o tom, zašto se u njoj neobičnim načinom samo tri čina; ali vjerojatno je, da je on potaknuo *Algarottija,* neka on u *drugom* po redu predgovoru izpriča tu *novotu* triju čina mjesto pet ih. No to Algarottijevo izpričavanje posve je površno; Algarotti govori, kao da je tragedija dovršena, jer veli, da je sve jedno, svrši li se dramska prikazna radnja za dvie ili za tri ure. Tako hoće Algarotti, t. j. hoće Voltaire zamesti trag, on hoće sakriti to, da njegova troaktna tragedija „La mort de Caesar“ *nije svršena.* Ponavljam, da *nije svršena,* i to za to nije, jer nema podpune peripetije Brutove — to bi bio IV-i čin — ni katastrofe t. j. smrti Brutove, što bi bio V-i čin. Upravo tako napravio je Shakespeare; on je *dovršio* tragediju. Zašto je Voltaire ostavio *ne*dovršenu? Uzrok se odaje u tom, *kako* je on prikazao *vršak,* naime smrt Cezarovu od ruke njegova sina Bruta i drugovâ urotnikâ. Toga vrška on — kako bi nuždno trebalo — ni *ne* prikazuje *na pozornici,* nego ga gledaocu sakriva ter samo daje pripoviedati o njem. A zašto? Villemaine nepobitno istinito kaže, da za to, što je Voltaire unatoč svemu nastojanju, da bi otcoubojstvo prikazao *tragično*-strašnim, ipak ćutio, da je ono *grozovito,* t. j. da *prevršuje* pravu tragičnost ter tiem prestaje biti *estetički* uporabljivo. Za to je i *sakrio* Voltaire samu izvršbu

Digitized by Google

otcoubojsta. Čim je pak Voltaire ćutio, da *mora* prikriti vršak a da ga ne može *dramski*, na pozornici, prikazati, to je on jamačno ćutio i to, da ne može uspješno, tragički-sućutno prikazati ni *posljedicâ* vršku, t. j. da mora izostaviti Brutovu peripetiju i katastrofu. Zašto? Jer bi u peripetiji i katastrofi Brutovoj morao prikazati grizodušje Brutovo radi otcoubojstva, a to grizodušje bi izlazilo opet *grozovito*, ono bi na vidjelo iznosilo u kajanju i u pokajnoj smrti Brutovoj grozovitost otcoubilačkoga djela Brutova, a ne pravu *tragičnost*. prikladnu da pobudjuje estetičku samilost i estetički strah za Bruta. Tako je Voltaire *prekidanjem* tragedije poslie vrška njezina odao ono, što u predgovoru hoće sakriti: odao je, da je u sebi ćutio, da Brut otcoubojica, nastojao njegov pjesnik bilo kakvimi psihologijskimi doskočicami prikazati to nedjelo tragičnim, ipak nije pravi tragički junak, nije dostojan prave tragične sućuti, nego da je *grozan*.

Alfieri je proučio francezke tragedije staroklasičnoga kroja, Corneilleve, Racinove, i najpače Voltairove, ter je nastojao izpraviti, *nadkriliti* ih; tako je napisao n. pr. Meropu, da bi nadmašio Voltairovu, napisao je Bruta prvoga, da bi nadkrilio Voltairova, napisao je i Bruta drugoga, da bi nadkrilio i izpravio Voltairovo djelo „Smrt Cezarova". Pa kako je izveo ovaj potonji naum svoj? Povodio se je za Voltairom u tom, što ni on nije prikazao peripetiju i katastrofu Bruta otcoubojice, nego je i on to oboje izostavio, ali je samu izvršbu otcoubojstva, smak Cezara, stavio pod kraj V-a čina (akta), kao da je taj smak završetak, katastrofa, — a to nije —, glavni pak sadržaj V-a čina izpunio je posljednjim naporom Brutovim, da bi Cezara odvratio od samovladja. Čin IV-i (koji je inače i po naravi dramskoj čin peripetijni) izpunio je Alfieri prikazom, kako se Brutova duša strašno bori medju naravnom, tek malo prije spoznanom etičkom dužnostju *sina*, i *patriotskom* dužnostju, na koju se je malo prije zakleo, naime da će ubiti tiranina, pak ta Brutova duševna borba svršava se odlukom, da će još jednom pokušati kao sin i kao rodoljub odvratiti Cezara od krune, i tek onda, ako ne uspije, podati drugovom znak, da se urotna zakletva ima izvršiti, ali on sam ne će položiti ruke na Cezara. U III-i čin stavio je Alfieri velik dialog Cezara s Brutom, gdje Brut kuša Cezara, ne znajući još da mu je on otcem, najuzvišenijimi razlozi rodoljubja i odanosti skloniti na pravi put, a zatim njega Cezar, odajući se otcem njegovim, nastoji svimi razlozi i dokazi otčinske ljubavi pritegnuti k sebi i svojoj dinastičkoj osnovi, koja

Digitized by Google

da je političkom nuždom, — ali Brut s krvavim srcem ponavlja Cezaru svoju odluku, očitovanu jur prije onoga odkrića, odluku: da će, kao njekoč konzul Brut prvi, kojega on priznaje svojim *pravim* t. j. duševnim otcem, za spas republike proliti i svoju t. j. roditeljevu krv. U II-i čin stavio je Alfieri urotu Bruta i drugova, da će u skrajnoj potrebi ubiti Cezara, ali uz to Brut odlučuje — a toj se odluci dive i povladjuju drugovi mu urotnici —, da će on prije još pokušati, ne bi li uzvišenim nagovaranjem skrenuo Cezara na pravi put ter bi tako prestala potreba Cezarova smaka. U I-om činu prikazuje Alfieri, za uvod, obćenito stanje Cezara i rimske države, pak pokus Cezarov, da bi predobio glavne senatore, Bruta i drugove njegove, za svoje osvajačke i samovladne osnove, pa napokon prvi izjav odrješite protivštine proti tomu od neumitnih republikanaca Bruta i drugova.

Vidimo, da Alfieri *nije* dopunio osnovu Voltairovu *poslie* vrška, *nije* pridao Brutovu peripetiju i katastrofu, nego je tri čina Voltairova razširio u pet, t. j. pridao je sprieda dva uvodna čina — kao ekspoziciju i naspor, a *vršak* provodi kroz treći, četvrti i peti čin. Naime dok u Voltaira jur u I-om činu Cezar Antoniju odkriva, da mu je Brut sinom, i da ga on za to toliko ljubi i blagostju nastoji pritegnuti k sebi, u Alfierija istom u III-em činu Cezar to odkriva Brutu. Alfieri je, razširujući tri čina Voltairova u pet, previše razduljio i ekspoziciju i naspor dramske radnje, i to ovako. *Istu* činitbu, naime pokus Brutov, da bi dobrim načinom odvratio Cezara od zakraljenja, ponavlja Alfieri u raznih oblicih i stupnjih *više* puta od II-a do V-a čina: u II-om činu naumljuje taj pokus Brut na oči svojim drugovom urotnikom, u III-em činu prvi put izvodi taj pokus, u IV-om činu odlučuje na oči drugovom urotnikom, da će ponovice i posljednji put isto pokušati, a u V-om činu na široko izvodi taj posljednji pokus, pa tek onda, pošto se Cezar pokazuje nepopustljiv, daje Brut drugovom urotnikom dogovoreni znak, da imaju ubiti Cezara. Dakle pravo reći sam *naspor* iliti sam *drugi* dio u podpunom peterodjelnom razvoju dramskom zaprema u ovoj tragediji Alfierijevoj svu duljinu II-a, III-a, i IV-a čina i još prvu polovinu V-a čina, dok po naravi ter po pravilu pripada prikazbi naspora samo II-i čin i polovina ili tri četvrtine III-a čina. Nestadak prave Brutove peripetije i katastrofe nastojaše Alfierije nadoknaditi njekakvom kao *anticipacijom* u sadržaju IV-a i V-a čina. Naime u IV-om činu Alfieri ne prikazuje samo silnu bol Brutovu, što mu je, ne popusti li Cezar, ubiti njega, *otca* svoga,

Digitized by Google

te počiniti kao „*snaturato* figlio“ zločin proti naravi, (— ovaj strah od buduće nužde zločina spada u *naspor* dramske radnje, t. j. u II. ili u III. čin *prije* vrška, a ne istom u IV-i čin, kojemu je naravno mjesto *poslie* vrška —), nego prikazuje i Brutovo *unapredno grizodušje*, t. j. učestale njegove izjave, da nikada više ne će pokoja naći duša njegova, — a to je anticipacija *peripetije;* u V-om pak činu, poslie smaka Cezarova, razkriva Brut rimskome puku svoju grizodušnu želju *smrti* i ponavlja izjavu, da će i on skoro poginuti za odmazdu, što je skončao otca, i to da će poginuti od istoga svoga bodeža, kojim je dao znak za ubijanje Cezara. Alfieri je dakle ćutio estetičku, to će ovdje reći etičku potrebu, da ima završetak tragedijin drugačije izvesti, nego što je učinio Voltaire; ćutio je potrebu, da barem unapred *natukne* grizodušnu peripetiju i odmazdnu katastrofu Brutovu; ali, dakako, on je to učinio sasvim nepravilno, proti naravi i pravilu drame: on je puki slabi nadomjestak peripetije stavio prije samoga vrška, a u sam vršak je upleo njeki slabi nadomjestak katastrofe. Da Alfieriju u izvadjanju ove tragedije nije bila glavna stvar to, da prikaže tragički spor u Brutovoj duši izmedju sinovske dužnosti i domovinske republikanske dužnosti, ter da taj spor rieši psihologijski istinito i etički pravedno a po tom obojem estetički valjano, nego da mu je bila sva svrha uzveličavanje republikanstva: to pokazuje posve očito sam konac njegove tragedije, koji nipošto nije etički i estetički potrebna katastrofa *čovjeka Bruta*, nego je lirska himna republikanskoj ćuti i slobodi. To izjavlja sam Alfieri u *autokritici* svoga Bruta ovimi riečmi: „Na koncu puk rimski, koji jur namišlja osvetiti ubijenoga Cezara, bude divnom stanovitostju, božanstvenom rječitostju Brutovom zaustavljen, uvjeren, i razpaljen za misao, da mu je opet postati *slobodnim* rimskim narodom. S ovom *uzvišenom* prikazom treba da završi tragedija, ako je pisac, pišući ju, naumio postići njome najplemenitiju *svrhu*, a to je: *da pobudi pravu i neizmjernu ljubav za slobodu*“. Iz tih Alfierijevih rieči razabiremo, da istinu govore Villemaine i Desanctis, veleći, da Alfierija nije *estetička* osnova i svrha, nego *politička* namisao rukovodila u osnovi i izvedbi Bruta. Pak upravo za to je njegova tragedija kao umotvor psihologijski i estetički mnogo zaostala za Shakespearovom.

A sad razgledajmo umotvor „*Pour la couronne*“ sadanjega francezkoga pjesnika *Coppé*-ja. Kad čovjek pomno promatra tu tragediju, gotovo bi rekao, da je Coppé htio Voltairov i Alfierijev problem, naime problem: „tragični otcoubojica za spas domovine“,

Digitized by Google

riešiti na nov, i to na valjan način. Jer Coppé nije samo pridao ono dvoje, čega u Voltaira i Alfierija ne ima, naime grizodušnu peripetiju i odmazdnu katastrofu rodoljuba otcoubojice, nego on je k tomu i sam vršak — kako sin ubija otca za spas domovine — nastojao *izpraviti* u mnogo čem. Coppé je izpravio taj vršak: 1. U tom, što je *uklonio* puku *glumsku doskočicu* Voltairovu i Alfierijevu, da se sinu odkriva otac otcem istom u zadnji čas prije propasti svoje; u Coppé-ja zna sin svoga otca, Konstantin Brankomira, od djetinstva svoga, i ljubi te počituje ga kao branitelja domovine. 2. U tom, što je *povećao krivnju otčevu:* Konstantinov otac Brankomir hoće se od branitelja domovine prometnuti u *izdajnika* njezina, a to je mnogo gore, nego što Cezar hoće od diktatora postati kraljem. 3. U tom, što rodoljub sin *nije urotnik* ni drug urotnički, ter ne dolazi k otcu s nakanom, dapače ni sa klicom pomisli, da bi ubio otca; dakle njegovo nedjelo *nije nakanjeno*, nego, pošto je iztrošio sve najpotresnije razloge srca i uma, da bi otca odvratio od izdajstva domovine, sam otac svojimi riečmi („dok sam ja *živ*, ne će se ovdje zapaliti znakodajni oganj“) baci u njegovu dušu *klicu pomisli*, da bi otca usmrtio, a od te prve pomisli do izvršbe ima samo njekoliko časova. 4. U tom, što sin otca ne ubija *iznenada*, nego tako, da ga prisili na *dvoboj*, pak u očitom dvoboju, koji je mogao svršiti i sinovom smrtju, pogiba otac. 5. U tom, što taj otac, koji hoće izdati domovinu *neprijateljem* (a ne će samo pretvoriti republikanski ustav domovine u monarhijski, kako Cezar), izdaju će izvesti na takov čin, da *izvršba* izdaje visi samo o *sadanjem jednom času*, o jednom vlasu, pak za to se i spas domovine može polučiti samo sad, samo u ovaj čas, i samo prestankom života otčeva. 6. U tom, što sin nikomu ništa ne odaje o nakanjenom izdajstvu otčevu, nego ga *hoće zapriečiti sam bez svjedoka;* naime, pošto je sin Konstantin bio u II-om činu nehotičnim i nevidjenim svjedokom tomu, kako otac njegov Brankomir sklapa izdajni ugovor s neprijatelji domovine, otac njegov, koji je punih dvanaest godina bio junački štit domovini proti istim neprijateljem, Osmanlijam, ali je sada zaveden na izdajstvo vladohlepjem i demonskom ljubavju žene svoje a maćehe sinove: poslie toga bio bi sin Konstantin, kao *častnik vojske* domovinske, *dužan odkriti* oblastnikom izdajstvo otčevo, ali da ne bi otca predao na vješala, što bi jamačno sljedovalo, i da slavno ime otčevo ne bude osramoćeno, sin zataji svietu otčevu krivnju i hoće *sam samcat zapriečiti izvršbu izdajstva*. 7. U tom, što sin u prilikah, u kojih je on i otac njegov,

Digitized by Google

nikako ter nikako drugačije *ne može spasiti slavu i čast otčevu*, a, dajbudi za čas, i obstanak domovine, nego tim, da mu uzme život; dakle on ubija otca ne samo za to, da bi spasio domovinu, nego i za to, da spasi čast i slavu otčevu, iliti: ne samo s ljubavi za domovinu nego i s ljubavi za otca, pa tako je i sjenka *zlosti* iztrta iz *povodjajâ* njegovu nedjelu. Dakle mjesto one Voltairove i Alfierijeve *nevjerojatne* doskočice, kojom oni hoće ublažiti nedjelo sinovo, naime da sin *istom malo* prije izvršbe urotničke doznaje, da mu je Cezar otcem, a to će reći, da nije moglo u njem sinovsko čuvstvo prema Cezaru pravo ni oživjeti, mjesto toga je Coppé domislio šest jakih blažilâ sinove krivnje, od kojih ni jednoga nema u Voltaira i Alfierija, pak je Coppé ipak pridao i grizodušnu peripetiju i odmazdnu katastrofu sinovu, koje ni jedne ni druge nema u Voltaire i u Alfierija. Onako je u Coppé-jevoj tragediji otcoubojstvo psihologijski mnogo jače obrazloženo, nego u Voltairovoj i Alfierijevoj, a rekao bih, najjače što se iole može, pak tim je i krivnja sinova u etičkom obziru ublažena najviše, što se igda može. Dakako — kao što ni ne može drugačije biti — u Coppé-ja je ono sinovo nedjelo *vršak* drame, t. j. konac III-a čina. A za tim dolazi, kako to zahtieva estetičko i etičko čuvstvo, u IV-om i V-om činu prikaza posljedicâ, koje ničù krivcu iz njegove krivnje. I tu je pokazao Coppé svu tančinu svoga čuvstva. Ali držim, da ni njemu nije pošlo za rukom provesti peripetiju i katastrofu tako, da bi tragično čuvstvo samilosti i straha bilo privedeno k svojoj katarzi, a držim, da mu to nije pošlo za rukom s toga, što tragičnost rodoljuba otcoubojice nije sposobna za pravu katarzu, t. j. da niti nije prava, etički i estetički snosljiva tragičnost, nego prianja uz nju neizbrisna hrdja *grozote*, one grozote, po kojoj ni bratoubojica Kain (u Byronovoj tragediji), ni otcoubojica Brut, Konstantin, Stjepan, ili zvao se kako god, i bili njegovi povodjaji koji mu drago, nije prikladan da bude junakom tragedije.

Da utvrdim ono svoje mnienje o Coppé-jevoj tragediji „Pour la couronne“, treba prije svega da izkažem jezgru njezina IV-a i V-a čina, pošto sam glavno o prvim trima činima već rekao. — IV-i čin: peripetija. Pošto je poslie smrti Brankomirove sin mu Konstantin postao vojskovodja, pak je on, presmjelo udarajući na Osmane u ravnom polju, jur deset puta bio poražen, vojska žali za njegovim otcem, koji je — tako svi drže — poginuo s mačem u ruci od neprijateljske (osmanske) ruke, braneći znakodajni oganj, a za to mu je narod kao spasitelju domovine podigao u Vidinu

Digitized by Google

spomen-kip od mjedi. Njegov sin sav se promienio; po licu njegovu svedj bliedom i sumornom, pak po tom, što ga čuju svake noći gdje bezsanen kriči i u prsa se bije, slute vojnici, da ga *mori težak grieh*. Nije li izdajnik? Ne vodi li vojsku u te presmjele bojeve po ravnini, samo da bi iztrošio snagu njezinu ter olakšao Osmanom pobjedu? Sumnju povećava i to, što je svedj uz njega poganka mlada ciganica Milica, i što je blag zarobljenikom; pak i to, što su jur Ivan i Sava, onaj bugarski a ovaj srbski velikaš, pošto su ih Osmani pobiedili, predali svoje zemlje, da bi održali vlast svoju. Tako je obća sumnja u vojsci, da vojskovodja Konstantin snuje sličnu izdaju svoje domovine. Prikazavši takovo mišljenje vojske o vojskovodji, pjesnik nam njega sama pokazuje u monologu. Savjest mu govori: ti si bio dužan, ti si bio prav (vlastan) onako raditi, a ti si tim i slavu otčevu spasio. Ali ista savjest govori mu i ovo: ti si otcoubojica! Ubijeni otac svedj mu je pred očima, i to mu ne da dalje živjeti. Za to je tražio smrt u tolikih bitkah, ali je nije našao; dakle grizodušje radi otca bijaše uzrok njegovu presmjelome ter nesretnome ratovanju; on žudi smrt, bila i sramotna smrt na stratištu, u najtežih mukah, — jer samo smrt će ga izbaviti od još strašnije muke tê, da u vinu, koje pije, u kruhu, koji jede, s grozom vidi kaplje krvi otčeve. To je njegov monolog. Za tim u dialogu s Milicom, koja ga hoće utješiti, ne znajući, što mu je, — tà on joj ne dopušta, da bi sumnjičila pokojnoga otca njegova —, on joj odvraća: nema utjehe, nema nade čovjeku, koji je učinio, što sam ja učinio. U dialogu njegovu za tim s mladom maćehom, udovom otčevom, čujemo ovo. Mlada maćeha mu kaže — čega on još ne zna — da ga sva vojska drži za izdajnika, pak da Osmani prelaze preko balkanskoga klanca; da će skoro stići ovamo kralj-biskup da bi rukovodio obranu domovine, pak da će kralju vojska tužiti njega kao izdajicu; da ga samo ona (maćeha) može spasiti, a da ona to i hoće, jer ga lubi; eto ugovora otčeva (Brankomirova) sa sultanom, pečat je Brankomirov pod njim — *isti* pečat, koji je i sinov, — a sultan nudi isto njemu sinu, što je bio nudio otcu: krunu, pod uvjetom, da mu preda prelaz preko Balkana; neka prihvati, pak će biti kralj, a ona će ga ljubiti, uviek biti uza nj. Konstantin se sgraža od ponude, i, da bi kaznio zmiju, koja mu je zavela otca pa sad hoće zavesti i njega, odaje joj, da je on znao za izdaju otčevu, i da je, hoteći ju zapriečiti, ubio otca, i tim nju zavodnicu, koja je htjela kraljicom postati, uništio, u blato bacio. Ona mu zaprieti osvetom. Na to

Digitized by Google

dolazi starac biskup-kralj. Vojska tuži njemu Konstantina kao izdajicu; kralj ne vjeruje, nego hoće u boju, koji će se skoro biti, imati uza se upravo Konstantina kao desnu ruku svoju. Sad ga tuži maćeha s izdajstva a za dokaz pokazuje ferman sultanov, onaj Brankomirov (otčev) ugovor, s pečatom obiteljskim; ona kaže, da je Konstantin htio da mu ona bude sukrivnica, naime posrednica sa sultanom, ali evo ona ga odaje, hoteći spasiti domovinu. Tako se maćeha osvećuje Konstantinu. On, govoreći sam sobom, vidi u tom prst božji, koji je on pozivao na svoju glavu: vidi, da bi se mogao spasiti samo tim, kad bi odao, da je ono ugovor sultanov *s otcem* njegovim; ali on voli sakriti izdajstvo otčevo, sakriti otcoubojstvo, i primiti smrt, za kojom je vapio. Pošto se on ne brani od objede maćehine, odvode ga u tamnicu kao *Judu* domovine, a biskup-kralj vodi vojsku u boj, govoreći: nemate vodje do svećenika sjedoglavca, ali taj je pun nade, a Bog će njega voditi. — V-i čin: katastrofa. Kralj-biskup pobiedio je Osmane, suzbio ih preko Balkana, i spasio domovinu. Sa slavljem dočekaju ga povratnika u Vidinu. On odbija od sebe slavu, jer da slava ide samo Boga: samo po Bogu mogli su, jedan proti desetero njih, pobjedu steći. Sad mu je prvo, da sudi izdajniku Konstantinu: izvodi ga iz tamnice na trg, pred mjedni kip otčev. Kralj-biskup govori mu: „Izpovjedi istinu; to ti zapovieda ovaj mjedni kip slavnoga otca; pokaj se!“ Konstantin govori sam sobom: „I ti, srce moje, i vi, usta moja, budite od mjedi: šutite! Otče moj, do kraja ću nositi križ svoj: ne ću biti dva puta otcoubojicom: slava tvoja još živi, jedna rieč moja ubila bi ju, — ja ću ostati niem, kao kip tvoj“. Kralj odlazi u sudište, za njim puk. Konstantin, ostavši uz otčev kip, govori sam sobom (tuj nam pjesnik očituje, kako on shvaća omjer tragične kazne sinove prema njegovoj tragičnoj krivnji, dakle kako shvaća *katarzu* tragičnu): „Jesam li, otče, dosta kažnjen za to, što sam prolio krv tvoju? Izporedi naše kobi: nezasluženu tvoju slavu i moju sramotu . . . Ali ti, srce moje, ne buni se bezbožno! Pravedno je, da umrem; da dadem zadovoljštinu. Bio sam *dužan* udariti, nisam mogao inače raditi; ali *otca* sam ubio, *zaslužio sam kaznu*. U groznoj nesgodi obojica izdadosmo: ti, otče, domovinu, a ja narav. Ja, čist i uvjeren sudija, uzeh život tebi, bez kojega ja ne bih bio dobio života: pravedno je, da sada ja žrtvujem sebe i da spasim tvoju čast, *dajući tebi moj život*. Tako ću se biti odužio tebi. Oprao sam tvoju krivnju tvojom krvju, tvoju slavu mojom: *tako je sve u redu* (sve je dobro: „bien“). Sada nek

Digitized by Google

me smakne mač krvnikov, neka tvoju krivnju *za uviek* (?!) odnesem u svoj grob, a tvoj spomenik, koji si *junačtvom svojim zaslužio* (?!), neka napokon, *očišćen mojom krvju*, posve bez straha, da bi ga zakrila krvava prošlost, *ima právo* dizati čelo svoje k zviezdam". [Nije li *u tom* etička *ometnja*, (falsum, ψεῦδος), ter nije li radi toga katarza samo prividna, a ne istinita?] Kralj-biskup vraća se s pratnjom i s narodom, da proglasi osudu. Konstantin se nada, da će mu osuda biti smrt, koju on toliko žudi; ali kralj proglasuje takovu osudu, koja još jednom izkuša, i to najteže izkuša Konstantinovo žrtvovanje za otca, osudu ovu: *„Za izdajicu majke domovine bila bi smrt preblaga kazna"* (nije li to njeko blažilo Konstantinove krivnje?); „on će živjeti, ali prikovan uz podnožje kipu slavnoga otca, i svaki prolaznik bit će vlastan, da mu pljune u obraz i blatom se baci na nj: tako neka on živi, a s njim i sramota njegova". Konstantin se sgraža od takova življenja; još ga jednom obilazi misao, da bi otac njegov imao biti na njegovu mjestu, ali moli od Boga pomoć i snagu, da uzmogne do kraja izvršiti svoj zadatak. Dok njeki vojnik kliče: „Počnimo, i svatko neka ga popljuje i prokune". ciganka Milica baca se nesretniku u naručje govoreći: „Neka bude dajbudi jedna duša, koja njega grli i ljubi". Kad ju upita kralj-biskup: „Tko si ti, da ga još i sada braniš?", ona odvraća (— nije li ona ovdje viestnicom *pjesnikove* misli o katarzi? —) ovako: „Ja sam *ljubav!* Puče, neka ječi tvoj poklik mržnje! Ima za njega *ljubav, jača od pravde*", (eto *pjesnikove misli)* „ljubav, puče krvoželjni, koja mu ostaje vjerna i vjeruje, da je nevin". Konstantin ju poljubi u čelo veleći: „Ima, tko me ljubi! O slasti!" A Milica njemu: „Ja ću te izbaviti . . . ti si mi dao ovaj bodež . . ." (udarajući ga) *„ja te ljubim!"* (Ovako pjesnik ovdje očituje — kao smjerajući na Konstantinovo ubojstvo — da *može njetko ubiti njekoga od puke ljubavi).* Konstantin Milici: „Hvala ti . . . ja umirem". Ona ubija istim bodežem i sebe. Pošto onaj vojnik kaže: *„Tako se krivnja otima svojoj kazni"*, završuje kralj-biskup: *„Možda. Sam Bog* sudit će njih dvoje, koji tu spavaju". (U izvorniku kao da je navlaš dvoumno, misli li se božje sudjenje otcu i sinu, ili sinu i djevojci).

Coppé je izveo osobit primjer etičke odmazde. Ono, što se dogadja Konstantinu otcoubojici, uzbiljava samu ideju odmazdne pravednosti, izvršuje osobitim načinom pravilo: „per quod quis peccavit, per idem puniatur", a to je obilježje pravedne odmazde. Sin, koji je otca ubio, da bi zapriečio njegovu izdaju domovine ter spasio

Digitized by Google

domovinu, i da bi *sakrio* nakanjeno izdajstvo otčevo, trpi ne samo kaznu savjesti svoje za' otcoubojstvo, nego uslied te savjestne kazne još i tu kaznu, da bude svojom vojskom sumnjičen a za tim udovicom otca svoga tužen, da izdaje neprijateljem domovinu za krunu, a dokaz tužbi je isti onaj sultanov ferman, u kojem je otac njegov pečatom svojim utvrdio ugovor, da će za izdaju domovine dobiti krunu; tako zapada sin otcoubojica u nuždu, da ili mora za obranu svoju od one tužbe odati izdajstvo otčevo, ili, ne odajući otca, mora podnositi onu obtužbu kao istinitu i trpjeti kaznu, koja se njemu kao izdajici domovine nameće. Dakle ona ista *krivnja* izdajstva domovinskoga, koju je on otcoubojstvom zapriečio u otcu, pada sad — pred svietom -- na *njega*, pošto on svoje prave krivnje, otcoubojstva, ne će odkriti; pak na njega pada i *kazna* za izdajstvo domovinsko, koju bi bio imao podnieti njegov otac, da ga on nije ubio nego *odao*. A izdajstvo domovine, kakovo je htio počiniti njegov otac, *parricidium* je *najgore vrsti;* jer izdaja domovine na *onakov* način jest ubojstvo svoje moralne, idealne majke. Sin mora podnositi tu objedu kao pravednu, on mora na sebe primiti i kaznu, koja bi bila pripadala otca njegova, za tu otčevu a ne svoju krivnju, i tako daje „expiaciju" (kako se francezki kaže), trpi *odmazdu za otcoubojstvo*. Njemu je birati samo izmedju ovoga dvoga: ili očitovati svoju pravu krivnju, otcoubojstvo, koje on jest počinio, ali tiem se ujedno oprati od objede, da je moralni ubojica domovine, ili, tajeći i dalje svoju pravu krivnju, primiti na sebe otčevu krivnju, izdaju domovine, moralno ubojstvo svoje moralne roditeljke. On odabire ovo drugo, pak je u tom njegova veličina, njegova dostojnost tragične samilosti: on *žrtvuje sebe za čast otčevu*, on prima i podnosi onu kaznu, koju bi bio imao pretrpjeti otac njegov, t. j. on je krivnjom otcoubojstva otčevu krivnju izdaje domovinske prenio, potegnuo na sebe. A kakovu ima kaznu trpjeti kao tobožnji izdajnik domovine? Tu kaznu, da bude do smrti svoje prikovan uza *slavni spomen-kip* svoga otca, i da ga svaki prolaznik pogrdi kao izdajnika domovine. Je li dakle njegovo otcoubojno djelo izašlo sasvim na zlo? Tà on je svojim zlim djelom *htio* polučiti dvoje dobro: dobro časti otčevoj, i dobro domovini, spas domovini. On je to dvoje dobro i polučio: ime otčevo živi u narodu spomenikom proslavljeno kao ime dragovoljne rodoljubne žrtve za spas domovine, a domovina bila bi onda pala pod neprijateljsku vlast, da nije sin otcoubojstvom zapriečio izdaju, ter je tako sin za onaj čas spasio domovinu; poslie je isto njegovo otcoubojno djelo uzro-

Digitized by Google

kovalo njegov nemir duševni, njegovu žudnju smrti, njegovo udilj nesretno vojevanje proti neprijateljem ter primicanje neprijateljske provale u domovinu, ali, uklonivši propast domovine za *onaj* čas, dobronamjerno otcoubojstvo *pripravilo* je *mogućnost konačnome* spasu domovine, ne doduše spasu njegovom rukom, okaljanom od otčeve krvi, ali spasu svetim srcem i svetim umom biskupa-kralja domovine. Budući da je njegovo zlo djelo bilo učinjeno *s čistim* povodom — da spasi domovinu i da spasi čast otčevu — i to u *skrajnoj nuždi*, gdje mu bijaše birati ili smrt otčevu ili propast njegove časti i propast majke domovine, i budući da je to djelo bilo izvršeno načinom *drobojnim*, t. j. *vojnički častnim*, a ne zasjedničkim, to njegovo zlo djelo i polučuje svoju dobru namjeru. Čast otčevu spasio je tada, a primivši na sebe otčev izdajni grieh spasava ju i za vazda, dakako samo *vanjsku* čast, samo čast pred *svietom*: otac je zadobio od naroda *spomenik* poput kakova Mucija Scevole (dakako, *nezasluženi* spomenik, po čem kvari tragičnu katarzu ta natruha, da je spomenikom ovjekovječena *laž, lažna slava).* Domovinu je spasio za onaj kobni i odlučni čas, a ujedno je tim upriličio mogućnost, da ona bude i poslie, u novom odlučnom času ter *konačno* spašena čistimi rukami sveta čovjeka, sveta glavara domovine; spasio je *tada* ubijstvom otčevu čast, uzimajući mu život, a napokon ju spašava žrtvujući i svoj život i svoju čast za otčevu čast.

Coppé je dakle proveo katastrofu tako, da ne izlazi katarza čista, nego pomućena njekim *talogom*. Taj talog je to, što se ovjekovječuje *lažna* slava domovinskoga *spasitelja onomu*, koji je bio srcem a htio je postati i djelom *izdajnik* domovine, a što se nezaslužena sramota domovinskoga *izdajnika* ovjekovječuje *onomu*, koji je bio srcem a htio je postati i djelom, pak u *onom* kobnom času i jest postao djelom *spasitelj* domovine; ali on je to postao *zlim* djelom, ubojstvom svoga *otca*, pak radi toga nedjela dogadja se onaj prienos slave od prava na kriva i prienos sramote od kriva na prava. Katastrofa rješava se dakle na taj način — u tom i jest onaj talog, onaj falsum u katarzi —, da *istina*, da prava krivnja otčeva i prava krivnja sinova, ostaje svietu za uviek *tajnom*: sin pogiba kao tobožnji izdajnik domovine, nekrivi okrivljenik s izdajstva domovinskoga, a sakrivena ostaje njegova prava krivnja otcoubojna, njegov pak otac poginuo je kao tobožnji spasitelj domovine, neodkriveni krivac domovinskoga izdajstva, poginuo je voljom sina, da bi ona krivnja ostala za uviek sakrivena. U kratko:

Digitized by Google

sin radi neodkrita otcoubojstva pogiba kao tobožnji izdajnik domovine, a otac je radi sbiljna ali neodkrita izdajstva domovine poginuo kao tobožnji spasitelj domovine. Evo s toga, što ovakova katastrofa ostavlja u svietu utvoru, neistinu glede krivnje i otčeve i sinove, držim da ta katastrofa nema prave katarze, koja bi dostajala etičkome i estetičkome čuvstvu; a u tom nalazim dokaz, da ni Coppé-ju, premda je on u tu svrhu sve izhitrio što se iole može, nije pošlo za rukom zadovoljno riešiti problem tragičnoga otcoubojstva, a držim da se on ni ne može riešiti.

III.

Bogovićeva tragedija „Stjepan, posljednji kralj bosanski".

I Bogović je, poput Voltaira, Alfierija i Coppé-ja, ali samostalnim načinom, a ne po njihovu primjeru (od Coppé-jeve tragedije Bogovićeva je starija četrdesetak godina), ublažio krivnju otcoubojice rodoljubnim povodom tome nedjelu, no ipak nije upotrebio nijednoga od ostalih blažila, koja smo upoznali u onih pisaca. Stjepan, nezakonski sin bosanskoga kralja Tome, ubija svoga otca poglavito za to, što njegov otac, slab vladar, nije vrstan braniti domovine proti sultanu osvajaču Mehmedu II-ome, nego vodi pogubnu državi svojoj politiku, a Stjepan hoće zapodjeti odlučnu obranu domovine, pak za to uklanja kralja otca ubojstvom s puta i zakraljuje sebe; uz to izpričava Stjepan svoje nedjelo i tim, što ga peče sramota nezakonskoga postanka svoga, premda sâm otac njegov, kralj Toma, postupa prama njemu s pravom otčinskom ljubavi. Ali Bogović prikazuje držanje tadanjih velikaša i tadanje vojske u Bosni tako, da bi Stjepan lako mogao ukloniti pogubnu vladavinu otčevu na taj način, da bi ga s voljom velikašâ i vojske skinuo s priestolja, a nije mu nikakova, nekmoli skrajna nužda laćati se skrajnoga a groznoga sredstva t. j. ubijati otca svoga. Sudeći po Bogovićevu predgovoru svojoj tragediji, u kojem pisac značaj Stjepanov kao opravdava značajem Shakespearova Macbetha, čini se, da se je našega pjesnika previše dojimao primjer toga englezkoga umotvora. Naš pjesnik je podao Stjepanu njeka obilježja nalik na Macbetha, koji, slavan i častohlepan vojskovodja, ubija svoga kralja i posvaja njegov priestol; ali povodi, koji dostaju da učine tragičnim kraljeva vojvodu i ubojicu Macbetha, ne mogu satvarati tragičnosti Stjepana, ubojice *svoga otca*. Prema toj bitnoj razlici osobe Stjepanove od Macbethove mora i konstrukcija tragedije o Stjepanu biti različna od konstrukcije u tragediji o Macbethu: u ovoj ***nije*** umorstvo kralja

Digitized by Google

njegovim vojvodom *vršak* dramske radnje, pa za to ono ne stoji u III-em nego u II-om činu, ali u tragediji o Stjepanu *otcoubojici* trebalo bi da je, kako jest u Voltairovoj i Alfierijevoj i Coppéjevoj tragediji, sinovo nedjelo vršak dramskoga razvoja ter za to u III-em činu; Bogović je pak, povodeći se za konstrukcijom tragedije o Macbethu, stavio otcoubojno nedjelo već u II-i čin, pa s toga sva konstrukcija tragedije o Stjepanu nije dramski probitačno gradjena, nego je pomjerena.

Dramska radnja razvija se u Bogovićevu „Stjepanu" ovako.

I-i čin ima tri raznomjestna prizorišta. *Prvo* je prizorište, sastojeći od 1., 2., i 3. prizora, u planini; dva bosanska velikaša s oružanom četom uhvate sultana Mehmeda II-a i dva mu pratioca, koji su sva trojica preodjeveni u kaludjere ter uhode Bosnu i tvrdje njezine, kako bi ju sultan mogao što brže osvojiti. *Drugo* je prizorište, sastavljeno od 4., 5., i 6. prizora, u kraljevskom gradu Sutjeskoj, u Stjepanovoj izbi. Tu se prikazuje najprije Stjepanov monolog: pismo ugarskoga kralja Matijaša nuka Stjepana, neka on u mjesto slaboga svoga otca kralja Tome, koji napušta Osmane u Bosnu, prisvoji vlast na obranu domovine, a Matijaš mu obriče tajnu podporu. Stjepan, koji težko podnosi sramotu, što je nezakonski sin kraljev, odlučuje poslušati Matijaševu ponuku, pitati ga za daljni savjet, braniti Bosnu od Osmana, a upotriebiti za orudje i vjetrenjastoga strica svoga, bana Radivoja, koji hlepi za krunom. Za tim, u dialogu, taj stric Radivoj mami Stjepana u zajednicu proti nevriednome kralju, u kojoj da će pomagati mnogi velikaši. Poslie toga zaklinje Radivoja stari sluga mu Vladko, neka ostavi kraljevski dvor, gdje kobne spletke legu veliko zlo; ali Radivoj ne će njega slušati. *Treće* je prizorište (prizori 7. i daljni sa završnim 11.) u kraljevskoj dvorani u gradu Sutjeskoj. Najprije se razgovaraju velikaši Vladimirović i Grebljanović, odani kralju, o težkih neprilikah kraljevstva: bogomili dižu glave, u plemstvu raste nezadovoljstvo s kraljem za to, što on goji prijateljstvo s Osmani i danak im plaća hoteći tiem zajamčiti mir Bosni od njih, pak i za to, što je ženu svoju, kraljicu Katarinu, odpravio k otcu njezinu, vojvodi Kosačiću, ter živi s priležnicom Vojačom, nezakonskom materom Stjepanovom; a najveću nevolju kraljevstva vide razgovornici u tom, što brat kraljev Radivoj i sin Stjepan snuju zlo kralju: Stjepan, slavohlepan a ogorčen, što ga sviet zove kopilanom, ponosit rodoljub, ne podnosi, što otac njegov plaća danak Osmanom i prijateljstvo goji s njimi, pa dok je Stjepan prije bio

Digitized by Google

doduše žestok i buran, a to ipak plemenit, sasvim se je izopačio ter himben postao, odkad hlepi za vladom, na što ga nuka i ugarski kralj. Poslie toga dialoga prikazuje se velik prizor: kralj vieća s velikaši, a nazočni su i njegov brat Radivoj ter sin Stjepan. Kralj obznanjuje, da su ugarski kralj Matijaš i hercegovinski knez Kosačić, kraljev tast, obtužili njega papi, što je Osmanom predao jednu tvrdju. Vieće odlučuje, da se Kosačić, kao vazal, pozove pred sud; još se po zahtjevu kraljevu odlučuje udariti na Bilaj, tvrdju hrvatskoga bana Vukmana, koji je na Uni osvojio njeke tvrdje. U to se dovode uhvaćeni u kaludjerskih odjećah sultan i dva mu pratioca; kralj zaustavlja jarost njekih velikaša, koji hoće smrt sultanu uhodi; kralj se dapače pobrati sa sultanom, pak pušta na slobodu njega i pratioce; Stjepan i Radivoj gledaju to sa sve većom jarostju na kralja. Poslie toga velikoga prizora Stjepan i Radivoj s njekimi glavnimi velikaši očituju medju sobom svoju ogorčenost na kralja; odaljiv se ti velikaši ljutiti, Stjepan i Radivoj na samu izmjenjuju izjave svoje mržnje na kralja i udružuju se proti kralju, koji je i onako, radi pogodovanja Osmanom, omrznuo i vanjskim vlastim i svojim velikašem i puku svojemu.

II-i čin ima opet tri prizorišta. *Prvo* je prizorište: večer kod kraljeva šatora, u bojnom taboru pod tvrdjom Bilajem. Bolestni kralj nestrpljivo čeka dolazak ostale vojske, najpače Stjepana i Radivoja, da bi onda udario na tvrdjavu; vjerni velikaši Vladimirović i Grebljanović kazuju kralju ogorčeni svoju sumnju, da Stjepan i Radivoj tajno snuju izdati kralja; kralj ne vjeruje u takovu strahotu; pridošav s vojskama svojima Stjepan i Radivoj, ter čuvši od kralja onu sumnju, licemjerno se zaklinju silnimi kletvami, da su vjerni kralju, što im posve povjeruje kralj, a i Vladimirović, samo Grebljanović i dalje sumnju goji u sebi. Kralj odlučuje udariti sutra na Bilaj. Otišav Stjepan i Radivoj na dogovor s tajnim glasnikom kralja Matijaša, Grebljanović opet, bez uspjeha, kazuje kralju svoju sumnju; kralj, bolan, pri pojavu mjesečine, podaje se sjeti i slutnji, da će skoro umrieti, pak za to šalje Grebljanovića u Hercegovinu k svojoj ženi, kraljici Katarini, zovući ju na pomirbu, a Vladimirovića šalje k Matijašu kralju s pismom pomirbenim. *Drugo* prizorište: noć, na brežuljku podalje od tabora. Stjepan čeka na ročištu strica Radivoja, kojega će ponukati, da zajedno umore kralja; stric će mu biti ludo orudje; na čas se sgraža od nakanjenoga nedjela, pomišljajući na svoju dobru ženu Mariju, ali brzo se vraća k *zlotvornoj* odluci, govoreći sobom:

Digitized by Google

„otca pravoga i onako nemam, a Tomo je kleta izdajica domovine. dakle neka gine!“ Dolazi stric Radivoj. Stjepan mu najprije veli, da pravi čovjek s krutom bezobzirnostju ide k svojoj svrsi, pak onda, po pismu stiglom od kralja Matijaša, kazuje, da taj zahtieva, neka smaknu kralja Tomu. Radivoj se izprva sgraža, ali Stjepan ga nuka na nedjelo povoljnimi prilikami, a trenovnu sumnju stričevu, ne teži li Stjepan za krunom poslie otca, razbija uvjeravajući, da on za nagradu hoće samo kneštvo Kosačićevo; bojazan stričevu suzbija pak tim uvjeravanjem, da će umorstvo ostati tajnom, pošto je kralj sam samcat a njegovu stražu je on, Stjepan, podkupio i uklonio od šatora, poslie pak da će smak kraljev biti povoljan velikašem, budući da su svi — osim njekolicine — nezadovoljni s kraljem. *Treće* prizorište: opet kod šatora kraljeva, noćna strašna oluja. Radivojev stari sluga, Vladko, traži i tuda svoga gospodara, kojega je nestalo iz šatora svoga; vidi kraljev šator bez stražarâ, ali mnije, da su se zaklonili od silnoga daždа; užas ga podilazi od strašne oluje, pak, čujući korake i šapat, misli da su sablasti i skrije se za šator kraljev. Dolaze Stjepan i Radivoj, pak oba, poslie kratka nećkanja Radivojeva, udju u kraljev šator. Sluga Vladko, osluhnuv njihove rieči, sluti zlo, a odmah za tim, čuvši smrtni vapaj kraljev iz šatora, sgraža se od nedjela brato- i otcomora, ali s užasa ne može ni zvati u pomoć ni trčati po pomoć, pak, čujući izlaženje moriteljâ iz šatora, bježi u dalek sviet. (Uprava hrvatskoga pozorišta izostavila je u priredbi „Stjepana“ za glumljenje slugu Vladka u ovom prizoru; ali tim, što je uprava, podajući svemu drugomu činu isto jedno prizorište, sastavila sadržaj izvornoga *drugoga* prizorišta — dogovor Stjepanov i Radivojev — sa sadržajem izvornoga *trećega* prizorišta, izašlo je predugo razpravljanje zlotvorâ pred šatorom prije nedjela). Stjepan i Radivoj izadju iz šatora umorenoga kralja; Radivoj se težko kaje, Stjepan ga kriepi primjerom svoje hrabrosti, od koje se Radivoj koji čas sgraža, ali za malo se umiruje nadom kruni, pak ide po uputi Stjepanovoj, premda i ne zna pravo za što, u Bobovac k vojvodi Radaku; Stjepan ga onamo šalje, da bi ga Radak ondje zadržao, dok se Stjepan ne zakralji, a onda ga sukrivac stric ne će smjeti odavati.

III-i čin. *Prvo* prizorište (sastavljeno od prizorâ 1.—5.): u hercegovačkom Konjicu, u Kosačićevih dvorih. Kraljica Katarina ljubi još udilj svoga nevjernoga muža Tomu, ali otac njezin, herceg Stjepan Kosačić, mrzi na nj i ne će se odazvati pozivu na kraljev

Digitized by Google

sud. Grebljanović i sluga Vladko javljaju kraljici, da su kralja potajno umorili sin mu Stjepan i brat Radivoj; udovieljenu kraljicu tješe sinak i kćerka, da će se Bogu moliti za otca. Grebljanović svjetuje, da se valja sad uprieti na vjerne velikaše, premda je većina uza Stjepana; kraljica se slabo nada, no dolaze joj tri vojvode, nudeći vjernu pomoć proti Stjepanu, kojega da su pod Bilajem sve vojvode i sva vojska proglasili kraljem. Budući bez vojske i ne nadajući se nikakvoj pomoći od kralja Matijaša, kao saveznika Stjepanova, kraljica Katarina svjetuje, neka se prosi pomoć u sultana kao pobratima pokojnome kralju; svi to prihvaćaju, ter Grebljanović odlazi u tome poslu k sultanu. (To je jur početak protuakcije, koja bi po naravi Stjepanova dogadjaja spadala u početak peripetijnoga t. j. IV-a čina, a ne pristaje u prvu polovicu III-a čina; vršak je umorstvo kralja Tome, ter bi ono imalo biti oko sredine III-a čina, a što je ono jur na koncu II-a, to je znak, da nije dovoljno obrazloženo umorstvo kralja). — *Drugo* prizorište (t. j. prizori 6. i daljni sa završnim 10.): kraljevska izba u Sutjeskoj. Stjepan je zadovoljan uspjehom, a grizodušje svoje brzo ušutkava. Došavši iz Bobovca stric Radivoj kori Stjepana, što ga je prevario, a kad ga mladi kralj susreta s rugom i prietnjom, stric udara sabljom na nj, ali uzmakne od samokresa sinovčeva; tad i Stjepan, pogrdiv ga stric da je kopile, odudara sabljom i rani strica. Dvobojnike razstavi Vojača, Stjepanova nezakonska mati, njekoč Tomina prilježnica; Radivoj odlazi, strašno proklinjući Stjepana i prieteći mu osvetom. Vojača, koja zna za nedjelo sinovo, svjetuje ga, neka pošalje danak sultanu i tim ga primiri; on ne će toga nego junačku obranu. Pridodje Stjepanova žena Marija; ona je bila iz noćnoga nepokoja muževa razabrala tajnu muku njegovu, pa ga pita za razlog nepokoju; Stjepan i Vojača mire ju, a ona, sjećajući ga prijašnje im sreće (što i njega gane ter u sebi požali, što je počinio), svjetuje ga, neka vrati krunu kraljici Katarini ili stricu Radivoju. On toga ne će; u monologu kaže, da „ne da krune i kraljevstva il' bez rane il' bez mrtve glave".

IV-i čin. *Prvo* prizorište (t. j. prizori 1.—6.): dvorana u osmanskom gradu Drinopolju. Dvie paše razgovaraju o poklisarih, koji su bili stigli od bosanske kraljice udove Katarine; sultan Mehmed II. odpravio ih s porukom, pak poslav zapovied Stjepanu, da plati harač, odprema vojsku u Bosnu. Sultan u dvogovoru s hodžom snuje steći gospodstvo svieta (vješto je obilježena njegova osvajačka

Digitized by Google

veličajnost), a najprije će osvojiti Bosnu. Dolazi mu bobovački vojvoda Radak, nezadovoljan Stjepanovom nagradom; nudi sultanu za mito, da će mu izdati tvrdi Bobovac i tako pripomoći da svlada hrabroga Stjepana. Sultan će upotriebiti njegovo izdajstvo, koje mu je po sebi mrzko. *Drugo* prizorište (t. j. prizori 7. i daljni sa završnim 10.): u Sutjeskoj kraljevska dvorana. Kralj Stjepan vieća s doglavnici; po zemlji jur hara osmanski paša, prizvan od „zle kraljice“ Katarine, ali Stjepan će se boriti junački, a pomoći će i susjedi; on će slati poklisare kralju Matijašu i drugim, pak i papi, da bi po njem u vladarâ zadobio *križarsku* pomoć proti Osmanom (on, otcoubojica!); spominje Termopile i Leonidu (on!), tražit će krunu od pape; nada se pomoći, jer bi za Bosnom došlo zlo i na ostale, — doglavnici ne nadaju se pomoći. U to javlja ranjeni vojvoda Kubretić znatan uspjeh osmanski na sjeveroiztočnoj medji; ali Stjepan i doglavnici ipak se junače. Sultanov poklisar Alibeg donosi ferman, koji zahtieva danak, ali Stjepan ponosito razdire ferman, naviešta rat, pak, odpraviv Alibega, s doglavnici zanosito odredjuje obranu Bosne (govoreći — on, otcoubojica — medju iniem ovo: „vjerujte mi, tko se za stvar svetu bori, toga uviek slava čeka . . . sada valja svietu dokazati, što malena naša Bosna može . . . osvjetlat ćemo si obraz, u Boga se uzdam . . . a izdajicu ubio Bog i božja vjera!“)

V-i čin. *Prvo* prizorište, u gradu Ključu, večer. Kralj Stjepan uspio u boju na Šamcu; premda sultan ide sa silnom vojskom, ne boji se on; stižu mu pisma, da mu od nikud nema tražene pomoći, a najveći mu je jad, što mu ne će pomoći kralj Matijaš. Ipak on, junačan, ne će klonuti. Ali u to glasnik javlja, da je Radak izdao sultanu tvrdi Bobovac, pa onda mu sultan dao skinuti glavu, a Tomanović da je, braneći tvrdju, slavno poginuo; nadalje da je Radivoja i vojsku mu zarobio sultan ter smaknuti ga dao. Stjepan se sgrozi i vidi u tom ruku božju, koja će sad i njega stići; a kad u to čuje, da sultan ide na njega, na Ključ, hrabri se i ne će klonuti. Odpravlja ženu Mariju i majku Vojaču u zaklonište, u Ugarsku; samo prisiljena odlazi žena i oprašta se s njim ganutljivo, a za tim on naredjuje svojim doglavnikom način obrane grada. — Noć je; Stjepana u samoći spopada grizodušje, u zrcalu mu se prizre umoreni otac. Stjepan do mala razpozna prividjaj i poumiri se. U zoru Stjepan, unatoč zlome stanju obrane, zanosno hrabri drugove na boj. — *Drugo* je prizorište: dvorana u gradu Jajcu. Sultan čeka viest o tvrdom Ključu; prikazan je veličajan;

Digitized by Google

čuje. da je kraljica Katarina utekla u Rim i postala koludricom. da bi okajala, što je Bosna i radi nje došla do ponora; sultan je dao zarobljenu joj djecu poturčiti, pak i zemljake im, da budu hrabri janjičari. Alibeg javlja osvojitbu Ključa, gdje da se je Stjepan sa drugovi borio divski. U to osvajač Ključa dovodi zarobljenoga i ranjenoga kralja Stjepana i prosi sultana, da bi potvrdio ugovor, što je bio sklopio on sa Stjepanom. Sultan za odmazdu, što je Stjepan bio razderao ferman, razdire taj ugovor; kad ga Stjepan planuvši prekori, da u Turčina vjere ne imade, odvraća mu sultan: „a zar ima možda u tebe više vjere, kleti otcoubojice?“ Stjepan, osjetiv kako je pogodjen, strese se, a onda odvraća: „pa ti meni to spočitavaš, ti, koji si tvog uhodu Radaka onako nagradio?“ Hodža daje sultanu fetvu, da može pogubiti Stjepana. Uzalud sultan poziva Stjepana, neka prizna njegovo gospodstvo i strepi pred njim; Stjepan se junački drži, pogrdjuje sultana kao „roba strasti svojih i svoga slavohlepja“, proriče buduće oslobodjenje Bosne, „kadno će i njegove kosti još u grobu divno zaigrati“, pak, posječen od razjarenoga sultana, umire s posljednjom željom, da bi mu otac oprostio.

Stjepan se u trima prigodama draınskoga razvoja, nepovoljno po tragičnost radnje, razlikuje od otcoubojicâ u Voltaira, Alfierija i Coppé-ja ovako. 1. Prije ubojstva nema u Stjepana onih jakih povoda nedjelu otcoubojnome, što ih ima u Bruta i u Konstantina, nego se on bez nužde odlučuje na strašno nedjelo i sprema se na nj himbeno. 2. Sama izvršba toga nedjela nije ublažena, kako u onim trima tragedijama, nego je ukrućena do grozote time, što Stjepan počinja potajno umorstvo. 3. Poslie izvršena nedjela Stjepan se ne kaje težko, kako Brut, nekmoli kako Konstantin, niti je njegovo nedjelo i njegovo kajanje glavnim uzrokom peripetiji i katastrofi njegovoj, kako jest u Bruta a najpače u Konstantina, nego Stjepan malo kad i ćuti svoju težku krivinu, a u onom jednom času, gdje ga spopada jako grizodušje, nastaje ono prividjajem u ogledalu, t. j. više mehaničkim načinom; inače pak drži se Stjepan poslie nedjela svoga kao neporočan i čestit junak, uznosi se ponositimi rodoljubnimi besjedami i djeli, štono slabo pristaju zasjednu otcoubojici.

Spomenuo sam. da je uprava hrvatskoga pozorišta zagrebačkoga izvela za prikazbu glumsku njeke promjene u izvornome tekstu Bogovićevu, ali mislim, da bi ili trebalo jačih ter upravo bitnih promjena, ili nikakovih; a volio bih nikakovih promjena, jer bitne

Digitized by Google

promjene težko da bi odgovarale namjeri i želji pjesnikovoj. A bitne promjene imale bi se ticati ovih okolnosti u razvoju dramskom, bilo to i odstupanjem od podpune historijske istinitosti. Pošto je pretežna većina velikaša i vojske veoma nezadovoljna s kraljem Tomom, što on prijateljuje sa sultanom i popušta mu, to bi Stjepan s Radivojem lako lišio Tomu vladavine uz privolu velikaša, a kad bi se za tim Tomo nastojao bjegom ukloniti i staviti pod okrilje sultanovo, lako bi u strasti došlo do skrovita poboja Tomina s Radivojem i Stjepanom, gdje bi Tomo poginuo od Radivojeva mača, ali bi glavni moralni krivac njegovoj smrti bio sam sin mu Stjepan. Ako Stjepanova krivnja nije očita svietu nego znana samo njegovoj savjesti, to se on može činiti svietu bosanskome dostojan krune, kao junački kolovodja braniteljâ domovine, pa ga i zakralje slavno, ali tik za tom slavom provaljuje jako grizodušje Stjepanovo, koje, unatoč njegovu uztrajnome junačtvu, ipak lomi njegovu snagu i privodi ga napokon k podpunome porazu i k smrti. Proročke rieči, koje u Bogovićevoj drami govori na koncu Stjepan o budućoj izbavi Bosne i propasti sultanove vlasti, bolje bi pristajale takovu junaku bosanskome, koji nije težkim grichom Stjepanovim okaljan. I Vojačin i Marijin završetak imao bi biti dramatičniji, a ne bi mogao ostati onako lirski, kako je sada u Bogovića. Utjecaj kraljice Katarine na razvoj dogadjaja trebao bi biti mnogo znatniji i simpatičniji, dapače upravo kraljica Katarina mogla bi biti — prema poviestnoj gradji — glavna tragična osoba u tragediji o propasti Bosne.

Ako mislim i dokazujem, da Bogoviću nije pošlo za rukom riešiti tragičnoga problema, koji je ostao neriešen Voltairom, Alfierijem i Coppé-jem, to ne umanjujem time onih velikih zasluga, koje je stekao Bogović za razvoj hrvatske drame. Prilike, u kojih je Bogović pisao svoje tri znatne poviestne drame - Frankopana, Stjepana, i Matiju Gubca, — bijahu gotovo nesavladljive zaprjeke podpuno uspješnoj dramatici hrvatskoj: nikakva, nekmoli izvrstna glumska umjetnost hrvatska, gotovo nikakva bliža tradicija hrvatske dramatike osim od jedinoga Demetra, nikakov javni život u domovini, nego i on i sam prosvjetni rad hrvatski potlačen tudjinstvom. Većemu uspjehu dramatike hoće se pak uvjetâ, koji ne stoje u pojedincu pjesniku, nego u cielom njegovu narodu. Ti obći narodni uvjeti bijahu za Bogovićevu dramsku tvorbu posve nepovoljni. Tim je veća njegova zasluga, što je, u onih prilikah, iz domaće poviesti tri znamenita dogadjaja izabrao za dramsku obradbu; što

Digitized by Google

su sva tri dogadjaja — ako se u propasti Bosne prvenstvo tragično premjesti od Stjepana na Katarinu — veoma prikladni za dramu, ter je već samim izborom dramske gradje Bogović dokazao svoje odlično zvanje za dramskoga pjesnika a nastavljače svoje uputio na domaću poviest; što je svoje dramske umotvorine zadahnuo žarom rodoljubja i ukrasio cvićem pribranim iz narodnih pjesama i narodnih poslovica. Ako i jest uporabom cielih stihova ili rečenica iz narodnih pjesama gdje gdje upleo epski slog u dramu, ipak je tim potaknuo na razmišljanje, ne bi li hrvatski dramatičar mogao njeke pučke epske stihove ili poslovice preraditi prema onoj sbijenosti, metafornosti i antiteznosti, koja pristaje dramatičnome slogu, pak bi time hrvatski dramski slog zadobio njeki osobiti kolorit, kojemu su začetci u samom narodnom pjesničtvu. Porabom narodnih epskih stihova ili rečenica u svojih dramah Bogović nas nuka na to, da uznastojimo upoznati utjecaj španjolske romance na slog španjolskih starih drama, a dramskom obradbom kobne propasti Bosne budi u nas želju, da upoznamo, kako su španjolski dramatičari obradili propast Španije pod vlast arapsku god. 711-e bitkom kod Xeres-a de la Frontera.

IV.

Kraljica Katarina je tragična prvakinja u poviestnoj drami o propasti Bosne.

O propasti Bosne pod osmansku vlast podaje poviestnu gradju, sgodniju za tragediju od one, koju je imao pri ruci pjesnik Bogović, naš povjestničar g. prof. *Vjekoslav Klaić* u *Vijencu* godine 1873-e, br. 30., u razpravici „Katarina, posljednja kraljica bosanska“. Tu se uzvisuje i Vojača i Katarina, ova kao „uzor vladalačke mudrosti i kršćanske pobožnosti“. Stjepan se ne prikazuje kao otcoubojica, nego je Tomo umro od kapi, a na kralju Matijašu dosta je (ako i nehotične) krivnje za propast Bosne. Ova gradja bila bi ljepši, plemenitiji predmet za tragediju o propasti Bosne, nego što je gradja, koju je imao Bogović.

Po Klaićevoj razpravi bila bi jezgra poviestnoga dogadjaja ova. Kralj Ostoja ostavio sinove Tomu i Stjepana. Toma ne bijaše voljan kraljevati, i oženi se od ljubavi neplemkinjom Vojačom; za to zakraljiše mladjega mu brata Stjepana. Kad se tiekom njekoliko godina priestol smrću izpraznio i dva puta, opet svi izabraše skromnoga Tomu za kralja. Kad njeki zahtievahu, neka uzme drugu ženu mjesto neplemkinje, Toma htjede odložiti krunu, ali Vojača

Digitized by Google

ga nagovaraše, da se nje odreče radi krune, a ona da će u samostan, samo neka on dobro pazi sina im Stjepana. Toma napokon pristade ter g. 1445 papu zaprosi pismom, da bi ga razpitao s Vojačom, koja hoće u samostan. Papa posluša, ter se Toma oženi Katarinom, krasnom i kriepostnom kćerju Stjepana Kosače, kneza zahumskoga, unuka onome junaku knezu Sandalju, koji je sa svojimi Bošnjaci njekoč razbijao Osmane na Kosovu. Andrija Kačić slavi svatove Tomine s Katarinom kao nevidjene dotad u Bosni. Toma živi skladno s Katarinom; oboje pobožni, čine mnoge zadušbine, narod ih ljubi. Pošto im umrie prvi sin u svojoj 14-oj godini (nadgrobnica mu je u Dubrovniku), rodi im se drugo i treće diete, Šišman i Katica. Toma umrie od kapi u taboru na Bjelopolju. Svetčano pokopavši ga, izabraše za kralja Stjepana, Vojačina sina. Kako je Vojača, majka Stjepanova, već bila preminula, primi Stjepan k sebi Katarinu kao pomajku. Osmani priete Bosni, zahtievaju danak od kralja. Stjepan za pomoć piše papi, Mletkom, kralju Matijašu; svi mu obećaju i hrabre ga, neka ne plaća danka. Katarina ga zaklinje, neka se ne nada susjednoj pomoći, nego neka plati danak; ali Stjepan odpravi sultanova poslanika praznih ruku. Sultan sprema vojnu; Stjepan uzalud prosi obećanu pomoć. Sultan stigne s jakom vojskom pod Bobovac; Stjepan se odatle zakloni u tvrdi Ključ; tu ga podsjedoše Osmani, a on se nadaše Matijaševoj pomoći, koji s vojskom na Savi mirno gleda, što u Bosni biva. Pošto bi Bobovac izdan, preda Stjepan veziru Ključ poslie ugovora ter podje u Jajce k sultanu, ali taj ga dade smaknuti (god. 1463). Uzprkos tome Katarina se pripravi na junački odpor u tvrdji Kozovu više Fojnice, nezastrašena ni tim, što su joj Osmani zarobili djecu Šišmana i Katicu, i što su jur veći dio Bosne osvojili. Junački se ona branijaše proti navali pašâ i sultana glavom, ter istom kad vidje, da se nikako ne može održati u tvrdji, uteče sa 70 pratilaca do mora, pak onda preko mora u Rim; narod uzčuva spomen njezine hrabrosti. U Rimu ju papa svetčano primi. Kad ona doču za propast Bosne, primi treći red sv. Franje. Bosanski Franjevci spremiše narod za ustanak, čim bi kralj Matijaš došao s vojskom. Učinivši savez Matijaš s Mletci i s Kosačom ter sa sinom njegovim Vladislavom, udariše s triju strana; Matijaš prodre do Jajca, pomagan narodom. Ali kad on okrivi Kosaču i Mletke, da za sebe osvajaju Bosnu, oni odstupe, a poslie njih i on, ostaviv samo posadu malu u Jajcu. Vrativši se kući, imenova, proti pravu, Nikolu Iločkoga za bosanskoga kralja. Stjepanova udovica Marija

Digitized by Google

bila jur pokojna, Tomina i Katarinina djeca, Šišman i Katica, bila odvedena u osmansko robstvo i poturčena; ali još na Katarini, zatočenici u Rimu, ostajaše bosansko kraljevstvo. Nikola Iločki podje k njoj u Rim, da bi izhodio od nje potvrdu sebi; ali premda se više dana trudio oko nje, ona ga odbi kao nepravedna otimača. Pri samrti načini Katarina oporuku, „želeći po dužnosti providjeti puku svome i odrediti o kraljevini bosanskoj, da ne bi došla u ruke onih, koji nikakvo pravo ne imaju na nju"; tako ona oporukom izjavi, „da kraljevina bosanska spada jedino na sina njezina Sigismunda, ako bi se on povratio i katolik bio, a inače bi sestri njegovoj Katarini pripala kraljevina. Ako li se djeca ne bi povratila i katolička bila, to ona ostavlja kraljevinu sv. stolici, neka ona imenuje kralja, koji će štovati práva naroda i kraljevine". Grobnicu sebi pripravi kraljica Katarina u samostanu Aracoeli. Tu je i pokopana. U martirologiju upisana je kao „veneranda regina". Napis na grobnici joj, bosančicom, kaže: „Katarini kraljici bosanskoj . . . . Tomaša kralja bosanskoga ženi, koja živi godin 54, i priminu u Rimu na lita gospodnja 1478, spominak nje pismom postavljen".

Kako bi pjesnik ovu poviestnu gradju preradio u tragediju, i u čem bi on našao tragični zaplet i razplet, to stoji do njegova nadahnuća i čuvstva. Razumom estetično-kritičnim možemo ipak nagoviestiti, da bi kraljici Katarini pristojalo da bude glavnom tragičnom osobom. Klica njezinoj tragičnoj krivnji mogla bi biti u njezinom, recimo, strastvenom nepovjerenju prama susjednim kršćanskim vlastim, radi čega ona nuka Stjepana na pogodbu sa sultanom, t. j. na plaćanje danka; recimo, da ju k takovu držanju povodi i njeka sklonost prama domaćim bogomilom, (koji bi se u tragediji o propasti Bosne imali znatno izticati). Recimo, da ona tim, pak možda i sporom svojim sa Vojačom, tada, recimo, ne već pokojnom, nego još živom materom Stjepanovom, nehotice doprinosi tomu, da obrana Stjepanova proti sultanu ne izlazi dovoljno pripravljena i odlučna, ter Stjepan zaglavi smaknut od sultana; recimo, da je neuspjeh i smak Stjepanov donjekle povodjen i muklimi glasinami, da je on skrivio smrt svoga otca kralja Tome, koje glasine slabe i ugled i moralnu samosviest Stjepanovu. Smak Stjepanov razsvietli Katarini svu pogibelj od sultana, ter ona postaje junačka prvakinja obrane domovinske, ali djecu su joj zarobili Osmani: zarob djece i strah, da ne budu smaknuta ili poturčena, uzrokuje peripetiju *junačke kraljice* i *majke* Katarine; recimo,

Digitized by Google

da joj pod njezinu nepredobitnu tvrdju (Kozovo) dovodi sultan zarobljenu djecu, i traži od nje predaju tvrdje a on da će njoj predati djecu i dozvoliti odlazak u sigurni primorski zaklon. pa ona tvrdju predaje a djecu joj ipak odvode opet u robstvo. U skrajnoj nevolji traži ona utočište ondje, gdje mu se prije — s nepovjerenja svoga prama zapadnim vlastim — nije ni u snu nadala, naime u Rimu. Prema napomenutim poviestnim podatkom Katarina u Rimu hrabro brani právo na bosansko kraljevstvo od nepoćudnih joj pretendenata, pak. tjelesno i duševno slomljena viestju očevidca, da su joj djeca u Stambulu poturčena, umire. no obasjava ju u zadnjih časovih nada u bolju budućnost nesretne domovine.

Ne budi zamjere, što se u ovoj estetičkoj razpravi nagoviešta osnova tragediji o Katarini, posljednjoj kraljici bosanskoj. Poviestni dogadjaji, koje je dramski obradio Bogović, tako su znatni i tako prikladni za umjetničke dramske tvorevine, da će se zasluga Bogovićeva povisiti, ako on nadje nasljednikâ u obradjivanju *istih* dogadjaja. Poticati na to nasljedovanje svrha je onome nagovieštanju tragedije o Katarini, koja bi imala zamieniti nerješivi tragični problem Stjepana kao otcoubojice.

V.

Aristotelova nauka o tragičnosti. — Edip, Orest. — Hamlet.

Našemu dokazivanju. da je otcomor (ili materomor) toli grozno nedjelo te se ne može tragički prikazati, a najpače ne može se katarza tragička izviti iz njega, protivi se — tako se čini — Aristotelova poetika, u kojoj su najčešći primjeri za vrstan sastav tragedije crpeni upravo iz Sofoklove tragedije o Edipu otcomoritelju a njekoji iz tragedije o Orestu materomoritelju. Pak i bez obzira na Aristotelovu poetiku sama ta činjenica, što su velika tri tragička pjesnika grčka, Eshil, Sofokle i Euripid, prikazivali onakova to Edipa to Oresta. čini se da obara naše dokazivanje, bar u toliko. što se očituje mogućnost takova shvaćanja tragedijina zadatka i svemirskoga poredka, po kojem može izaći tragičnim onakovo nedjelo.

Ali ako i ima medju grčkimi dramami i takovih, koje prikazuju tragičnost usuda (udesa), obradjujući krute prastare mitske predaje grčkoga naroda, a napose usudnu tragičnost otco- ili materomora, proročena ili upravo naložena nesretnu sinu mitskim božanstvom, to se iz tih grčkih tragedija, gradjenih po prastarih mitih, ne može crpsti dokaz proti shvaćanju tragičnosti prema dotjeranijemu etič-

Digitized by Google

kome nazoru o poredku svemirskom. I sam Aristotel prosudjuje tragičnost poglavito po etičkih obzirih, a istom uzgredice prilagodjuje se mitskoj predaji svoga naroda i njezinoj upotrebi u grčkih tragedijah.

Kad se pomno uzme na um, *kako* Aristotel upotrebljava Edipa i Oresta u svojoj poetici, to je njegova nauka više u prilog nego li na uštrb našemu shvaćanju. Doduše dosta je prieporno tumačenje poetike Aristotelove radi nepodpunosti teksta njezina; najpače ne slažu se stručnjaci u tom, što li znači Aristotelu *katarza* tragična. Upotrebljavajući *Vahlen*-ovo izdanje „Aristotelis de arte poetica" (1885.) i njegove razprave („Beiträge zu Arist. Poetik"), pak *Ueberweg*-ovo prievodno djelce, i *Döring*-ovu knjigu „Kunstlehre des Aristoteles", mi ćemo primieniti Aristotelovu poetiku na naše pitanje onako, kako smo uvjereni, da se ona ima razložito tumačiti.

Različito se tumače glasovite odlučne ricči u Aristotelovoj definiciji tragedije (cap. 6), da ona, pobudjujući samilost i strah, postizava pročistbu (katarzu) tih čuvstava. Jedni tvrde, da je ta pročistba, po Aristotelovu mišljenju, etičke i umne naravi, a drugi — ponajprije Bernays, a po njem Döring —, da je fiziologijske naravi. Pošto Aristotel sam ne tumači smisao *tragične* katarze ni u poetici, kako je ona sačuvana do nas, ni upravce i izriekom u drugih svojih spisih, poimence u spisu „Politici", to Bernays iz toga spisa o politici ricči Aristotelove o katarzi tek *svojim* shvaćanjem i doumljajem primjenjuje na *tragičnu* katarzu tako, da izlazi puki fiziologijski a nipošto etički i umstveni smisao tragične katarze. Po Bernaysu znači Aristotelu tragična katarza to, da tragedija svojom prikazom pojačava i reć bi prevršuje ono čuvstvo samilosti i straha, koje u svakom čovjeku nagomilava motrenje nevoljâ u zbiljskom životu, do tolika stupnja, da to čustvo opet osjekne, smiri se, očisti se, kao što osjeka nastupa poslie plime, ili kaošto se tielo liekom očisti; tako tragična katarza nije nipošto etičko-umstvene (spoznajne) naravi, nego fiziologijske, medicinske. Oni pak, koji tumače tragičku katarzu etički, kažu, da tragedija svojim cjelokupnim a najpače završnim dojmom umjerava pobudjeno čuvstvo samilosti i straha na pravu mjeru ter ga pročisti u ćućenje i spoznanje svemirske pravednosti. Mi držimo, da se etičko shvaćanje tragične katarze bolje slaže i s cjelokupnim filozofijskim sustavom Aristotelovim, kojemu je „sredina" i „srednja mjera" (τὸ μέσον, μεσότης) najodlučniji pojam, i sa samom poetikom njegovom, nego li fiziologijsko shvaćanje. Kad Aristotel u poetici po psihologijskih i *etičkih*

Digitized by Google

obzirih odredjuje *sposobnost* tragedijskih osobâ i činâ za *pobudjivanje* samilosti i straha, onda će jamačno i *katarza*, pročistba samilosti i straha, biti Aristotelu psihologijske i *etičke* naravi. S toga je prisiljen Bernaysov pristaša Döring, da bi održao bez-etičko tumačenje katarze, na tu tvrdnju, da Aristotel gdje i gdje u poetici *zastranjuje* u *etičko* motrište od čistoga i pravoga svoga pojma o tragičnosti, ter da mu odatle niču neprilike, što *etičke* pojmove prenosi na umjetnost, pak da se po svem tom vidi, da se estetika Aristotelova još nije posve oslobodila *etičkih* obzira. (Döring, o. c., pag. 221 i 222, 226 i 227). Tko tako govori, taj nehotice priznaje, da on, tumačeći Aristotelovu nauku o tragičnih čuvstvih samilosti i straha i o katarzi njihovoj tako, da kod toga *izlučuje etičko* motrište, ne tumači Aristotela po samih njegovih riečih i po samoj njegovoj misli, nego ga *ispravlja*. A ponukani su na izpravljanje Aristotelove nauke o tragičnosti oni novi komentatori njegove poetike, koji su na povodu Schopenhauerova pesimizma i njegove pesimističke nauke o tragediji, ili na povodu materializma i sensualizma, prema kojemu je poimence Englez Burke, jamačni povodnik Bernaysov, tumačio estetička čuvstva. Dakako po takovih nazorih o svemiru nema prigovora usudnoj tragičnosti, pače ona je vršak i uzor umjetnički, pak prema tomu nema se što zamierati tragedijskim prikazam otco- ili materomora, jer tragediji ne treba katarze u etičkom smislu, nego što su užasniji tragedijski čini to su prikladniji pesimizmu, i to vrstniji za puku fiziologijsku plimu i osjeku tragičnih čuvstava samilosti i straha. Ali tako nije po Aristotelovoj filozofiji, napose po njegovoj poetici, iz koje ćemo sad izvaditi najznatnije izjave za odluku našega pitanja.

(Iz cap. 6. poetike). Tragedija priliči (prikazuje) njeki čin, a čin tvore njeke osobe odredjena značaja i mišljenja, tako da je čin uzrokovan značajem i mišljenjem osobâ, pak se i uspjeh ili neuspjeh (sreća ili nesreća) vlada po značaju i mišljenju činioca. Najglavniji je u tragediji sastav čina (dogodjajnoga sadržaja), jer do činjenja stoji sreća ili nesreća ljudi; u tragediji je prikazba značajâ — njom se očituje kakvoća *volje* — sredstvo za prikazbu čina; k činu (dogodjajnomu sadržaju) tragedije spada ono, čim tragedija najviše dira i osvaja srce gledalaca, a to je peripetija, dogodjajni preokret sreće. Čin tragedije treba da je jedinstvena cjelina, podpuna i dovršena, tako da se iz dogodjajnoga početka razvijaju sredina i konac po naravnoj uzročnosti. Jedinstvenost tragičnoga čina (dogodjajnoga sadržaja) ne nastaje jednotom i istotom

Digitized by Google

čineće osobe. nego tim, što iztječe dogodjaj sljednji iz prednjega s nuždnostju ili s vjerojatnostju, pak da svi zajedno sastavljaju jednu cjelinu, i to podpunu. (Iz cap. 9). Pošto povjestnik prikazuje ono, što se je zbilja dogodilo, a pjesnik ono, što je po nuždnosti ili vjerojatnosti moguće da se dogodi, iliti, pošto povjestnik prikazuje ono, što je posve osobno pojedinačno, a pjesnik ono, što je ljudsko općenito, to je pjesničtvo filozofičnije i bivstvenije od povjestničtva; a općenitost stoji u tom, da čovjek takova i takova značaja po nuždnosti ili vjerojatnosti čini, misli, i govori upravo tako i tako. Za to pjesnik tragedijski nije dužan držati se posve dogodjajâ, kako mu ih kaže predaja (mitska ili poviestna), nego glavna mu je zadaća oblična tragična čina. Taj pak treba da je ne samo podpun (jedinstven i dovršen) nego da pobudjuje strah i samilost, a tomu je najprikladniji dogodjaj. koji dolazi doduše iznenada, ali je ipak uzrokovan prednjimi dogodjaji u tragediji; iznenadnu a ipak onako uzrokovanu dogodjaju više se divimo nego li iznenadnu a slučajnu, neuzrokovanu. (Iz cap. 10). Prema tome u tragediji, kojoj se čin razvija tako, da se dogodjajni zaplet razpliće preokretom sreće (peripetijom) ili prepoznajom (anagnorizom) ili obojim udruženim, treba da taj preobrat nastaje iz predjašnjih dogodjaja s nuždnostju ili s vjerojatnostju. (Iz cap. 12). Preokret (peripetija) je preobrat onoga, što se djela, u protivno, ali preobrat s nuždnostju ili s vjerojatnostju; tako u *Edipu* (Sofoklovu) onaj, od kojega se očekuje, da će došav obradovati Edipa i osloboditi ga straha glede roditelja mu, odkrivajući porieklo njegovo, uzrokuje upravo protivno. A prepoznaja je to, da se iznenada odkrije, da su po naravi svojski ili neprijateljski oni, koji se prije nisu poznali, što su, pak je sreća ili nesreća njihova time povodjena. Najizvrstnija je prepoznaja, ako je sdružen s njom preokret, kako ono u *Edipu*. Onda ona pobudjuje samilost ili strah, a upravo takove dogodjaje ima priličiti tragedija. (Iz cap. 13). Odatle, što je navlastitost tragedije prikazba takovih dogodjaja, koji pobudjuju strah i samilost, izvodi se, kakov *nema* biti preokret. a) Nema se *kriepostniku* preokrenuti sreća u nesreću, jer to ne pobudjuje straha i samilosti nego grozotu (μιαρόν). b) Nema se *opaku* preokrenuti nesreća u sreću, jer to bi bilo najnetragičnije što može biti, pošto takovu dogodjajnome razvoju nedostaje sve ono, što treba, naime on niti odgovara čovjekoljubju (φιλάνθρωπον) niti pobudjuje samilost niti strah. c) Nema se *jako zlu* čovjeku prevrnuti sreća u nesreću, jer to bi doduše odgovaralo čovjekoljubju, ali ne pobudjuje ni sami-

Digitized by Google

losti ni straha, pošto samilost ide takova čovjeka, koji zapada u nesreću nerazmjerno veliku (ἐνάξιον), a strah onakova, koji je nam sličan. Dakle preostaje čovjek, koji je u sredini medju onima, t. j. koji se niti odlikuje kriepostju i pravednostju niti se radi zločestoće i opačine prevrne u nesreću nego uslied pogrješke njeke, kakova je u ljudî velika odličja i velike sreće, kao što je *Edip*. Dakle liepo obličen čin tragedije ima preokret iz sreće u nesreću i to ne uslied opačine nego uslied velike pogrješke onakova čovjeka, kako je rečeno, ili radje boljega nego li gorega. Prema tome se najljepše tragedije tiču samo njekoliko porodica, kao Alkmaiona i *Edipa* i *Oresta* i drugih, koji su nješto strašno ili pretrpjeli ili počinili. (Iz cap. 14.) Bolji pjesnik sastavi čin tragički tako, da onaj, tko sluša njegov dogodjajni tečaj, ako i ne gleda pozorištne prikaze, ćuti i strah i samilost; n. pr. tako ćuti, tko sluša čin *Edipa* (Sofoklova). Oni pak, koji pozorištnom prikazom uzrokuju čudesnost a ne strah, nisu ni u čem tragedijski pjesnici, jer se od tragedije ne ima tražiti koja god ugoda nego samo ona, koja je njoj navlastita. Pošto pjesnik tragedije ima uzrokovati onu ugodu, koja priličbom izvire iz samilosti i straha, očito treba, da on tu navlastitost poda činjenicam tragedije. Kažimo dakle, kakove činjenice pobudjuju strah ili samilost. Ako neprijatelj neprijatelju, ili ako njekomu takov, koji mu nije ni neprijatelj ni svojak, čini ili kani činiti što pogubno, to ne pobudjuje ni malo samilosti, osim u koliko trpnja sama sobom dira (gledaoca). Ako li pak medju svojaci bude što onakovo, n. pr. ako brat brata ili sin oca ili majka sina ili sin majku ubije ili *kani* ubiti ili drugačije bolno pozliedi, takove činjenice treba iztražiti. Doduše pjesnik nema zatomiti činjenicâ, koje mu je stara predaja podala, n. pr. onu, da Klitemnestru ubija (sin joj) Orest a Erifilu Alkmaion (sin njezin); ali pjesnik treba da se sam dovija i da liepo upotriebi ono, što mu je podala predaja. A kakovu upotrebu zovem liepom, to ću sad razjasniti. Naime činilac strašna djela ili poznaje onoga, kojemu čini — tako prikazivahu stari pjesnici, a i Euripid prikaza Medeju, da tako ubija svoju djecu — ili čineći ne poznaje, pak istom poslie učina prepozna svojačtvo. kao n. pr. Edip Sofoklov, gdje je dakako ono strašno djelo *izvan sadržaja tragedijina*, a u samoj tragediji je ono u Alkmaionu Astidamantovu, — ili njetko, kaneći činiti pogubno djelo osobi, jer je ne poznaje, prije učina prepozna tu osobu ter odustane, — ili kani činiti po-

Digitized by Google

gubno djelo osobi poznajući ju, ali ne izvrši ga. Drugih načina osim tih ne može biti. Potonji način najneprikladniji je za tragediju, jer s njim je spojena grozota a nije tragičnost, jer nema pogubna djela; za to pjesnici ni ne upotrebljavaju toga načina, osim riedko kad, kao što je n. pr. postupak Haimonov prema (otcu njegovu) Kreontu u Antigoni (Sofoklovoj). Prikladniji je onaj način, kad činilac izvrši pogubno djelo poznajući osobu, kojoj čini; još prikladniji, kad izvrši ne poznajući te osobe a poslie učina ju prepoznaje: s tim načinom nije spojena grozota, a prepoznaja potrêsa (gledaoca). *Najizvrstniji* je pak onaj način, da njetko, kaneći činiti pogubno djelo (svojskoj) osobi, jer je ne pozna, prije izvršbe prepozna ju ter odustane, kao što n. pr. u Euripidovu Kresfontu Meropa kani ubiti svoga sina ne poznajući ga, ali ga ne ubije nego ga prepozna. (Iz cap. 15). Glede značajâ, koji se u sastavu tragičnoga čina priliče, nastojati je pjesniku o četverom: prvo i glavno je, da budu vriedni (dostojni), a značaj je vriedan, ako govorom i tvorom očituje vriednu *volju;* drugo je, da se u svakom značaju svojstva podudaraju medju sobom; treće je, da budu značaji nalični (zbiljskim), a četvrto, da budu jednosljedni. A treba i u prikazi značajâ kako u sastavu činjenicâ svagda nastojati o nuždnosti ili vjerojatnosti, t. j. da takov i takov baš tako govori i čini, i da se baš to i to dogadja poslie toga s nuždnostju ili vjerojatnostju. S toga je očito, da i razplet čina ima sljedovati iz sama tečaja (zapleta) njegova, a ne ima nastati porabom makine, kako u Medeji (Euripidovoj, gdje Medeja ubivši djecu izčezne u zrak na makini pozorištnoj); makina (t. j. čudesnost) uporabljiva je samo za ono, što je *izvan čina tragedije*, te se je ili prije dogodilo, nedoznajno čovjeku, ili će se poslie dogoditi ter treba proricanja i objave (božanske), jer bogovom ostavljamo svevidnost. A ne budi ništa proturazumna u činjenicah tragičnih, ili, ako pjesnik ne može na ino, to neka ono bude *izvan sadržaja same tragedije*, kao n. pr. u *Edipu Sofoklovu* (o tom potanje u cap. 24). A pošto je tragedija priličba boljih značaja, to pjesnik onako, kao što vrstan slikar priličeći zbiljske osobine lika i lica ipak ih prikaže ljepše, ima priličiti n. pr. srdovita čovjeka po toj njegovoj vlastitosti, ali prikazati ga vriedna (dostojna), kao što Homer prikazuje Akila. (Iz cap. 16). Od svih načina prepoznaje najizvrstniji je onaj, koji

Digitized by Google

izvire iz sama tečaja činjenicâ tragedijinih, tako da potresni iznenadjaj (prepoznaje) nastaje ipak s vjerojatnostju (s uzročnostju). (Iz cap. 17). Kod sastavbe tragičnoga čina i govorne mu prikazbe treba da je pjesnikovoj misli dogodjaj što očigledniji, kao da je sam nazočan, jer tako će se domisliti onomu, što pristaje. I u čuvstva ter strasti, koje će pjesnik prikazati tragedijom, treba da se on što življe zadubi, jer će najvjerojatnije ili najistinitije prikazati ona čuvstva i strasti, što ih sam čuti. Za to je pjesništvo posao čovjeka pronicava te oštroumna ili pak zanosna: taj lako može paćutjeti a onaj prozrieti tudja čuvstva. Kad pjesnik obliči čin tragedije, treba da najprije obćenitu narav toga čina izstavi, a tek onda da uz nju prisnuje ono, što spada k pojedinačnoj obilježnosti tragedijinih osobâ i činjenicâ. (Tuj Aristotel dodaje, da n. pr. u Euripidovoj Ifigeniji na Tauridi ne spada k obćenitoj naravi tragedijina čina to, za koju li je svrhu došao na Tauridu (Orest) brat svećenice (Ifigenije), i da ne spada k činu dramskome nego je izvan čina to, da je i za što je Orestu bog proročanstvom naredio, neka onamo podje. Tako tumačimo ovdje tekst po Vahlenu, Arist. de poet. pag. 186/7). — (Iz cap. 18). Njeki tragedijski pjesnici, koji odviše na epsku grade sastav čina, ipak zamjerno umiju pobuditi ono, što im je nakana, naime čuvstvo tragično i s čovjekoljubjem skladno, a to se pobudjuje, kad prikazani opak oštroumnik bude nadmudren a hrabar nepravednik bude svladan. (Iz cap. 24). Kod sastavbe tragedijine treba nastojati, da u njoj ne bude, ako je iole moguće, ništa proturazumna, a ako se tome nikako ne može ukloniti, onda neka bude proturazumna činjenica *izvan* (t. j. prije) *samoga čina* tragedijina, — kao n. pr. ono, da *Edip* nije znao, kako je Lajo poginuo, — ali neka ne bude u drami samoj. (Iz cap. 25). Proti prigovoru, da njeka pjesnikova prikaza ne odgovara zbilji, treba pjesnika braniti, ako je prikazao prema uzoru, kakono reče Sofokle, da on prikazuje osobe onakovimi, kakove bi imale biti. A braniti je pjesnika i onda, ako je što prikazao prema priči (vjerovanju), n. pr. glede bogovâ, jer onjih ne može se prikazivati ni prema zbilji ni prema uzoru. Ako se pjesniku prigovara, da je što proturazumna u njegovoj prikazi, može se on braniti pričom (predajom), a i tim, da ono prema prilikam nije proturazumno, jer se kadšto dogadja i nješto nevjerojatno. Ali s razlogom se prigovara

Digitized by Google

pjesniku, ako je on bez nužde prikazao što proturazumno ili zločest značaj.

U toj nauci Aristotelovoj najglavnije je za nas to, da Aristotel za izvrstnu tragediju zahtieva, osim etičke dostojnosti tragičnih osoba, a) psihologijsku obuzročenost razvojnoga čina voljom (značajem) prikazanih osoba, i b) etičku razmjernost njihove preokretne sreće prema njihovoj etičkoj kakvoći, ali to oboje (a i b) ima u razvojnom preokretu (najodlučnijem za pobudu samilosti i straha ter njihove pročistbe) biti na taj način, da nastane dialektički uklon ili izmir dvaju skrajnih suprotaka njihovim srednjakom. Dok u razvijanju ostaloga dramskoga čina nema ništa biti iznenadno, začudno, psihologijski neobrazloženo (παρὰ δόξαν), nego ima sve biti psihologijski uzrokovano prednjimi činjenicami i kakvoćom značajâ (δι' ἄλληλα), ima preokretni dogodjaj biti *i* iznenadan, začudan (παρὰ δόξαν, θαυμαστόν) *i* obuzročen prednjimi činjenicami (δι' ἄλληλα); tako je on u sredini izmedju posve očevidne uzrokovanosti, koja s toga nije potresna, i izmedju posve očevidne neuzrokovanosti, slučajnosti, usudnosti, koja ne dolikuje samome tečaju dramskoga čina, nego je podnosljiva, prema narodnoj mitskoj predaji, samo u dogodjajih, koji su prije ili poslie toga čina. Jednaki dialektički uklon ili izmir dvaju suprotaka srednjakom njihovim biva i glede etičke pravednosti preokreta nesretna ili sretna. Tuj su ova dva skrajna suprotka: posve očita nepravednost preokreta i posve očita pravednost njegova. Prvi suprotak pobudjuje u gledaocu čuvstvo grozote (τὸ μιαρόν) tim, što posve kriepostan bude nesretan ili posve opak bude sretan; a drugi suprotak, podpuno udovoljstvo pravednosti, zadovoljava čuvstvo čovjekoljublja (τὸ φιλάνθρωπον) tim, što posve opaki bude nesretan. U sredini medju čuvstvom grozote (τὸ μιαρόν) i čuvstvom čovjekoljublja (τὸ φιλάνθρωπον) stoji tragično samilostno čuvstvo (τὸ ἐλεεινόν), koje u gledaocu pobudjuje nesretni preokret čovjeka, koji nije ni kriepostan ni opak, nego velik pogrješnik, pa ipak dostojnik, te je njegova nesreća prekomjerna (ἀνάξιος δυστυχία) t. j. i pravedna, budući da je povodjena krivnjom, i nepravedna, budući da je prevršena. Kako nastaje izmir ili uklon tih dvaju suprotaka njihovim srednjakom, toga Aristotel izriekom ne kaže, ali jamačno bi upravo taj izmir imala podati katarza, pročistba tragičnih čuvstava samilosti i straha, posve po analogiji s onim izmirom glede neuzročenosti i uzročenosti preokretnoga dogodjaja. Iznenadna preokretna činjenica čini se neuzrokovana samo u prvi mah, dok se

Digitized by Google

ono motri pojedince, sama osebice, ali čim se domisli obća sveza njezina s prednjim razvojem čina i sa značaji činioci, spoznaje se uzrokovanost njezina. Tako se i preokret nesretni doima u prvi mah, dok se ćuti on sam osebice, kao prevršena trpnja, pak upravo to ćućenje je ono potresno samilostno čuvstvo, koje je navlastit učin tragedije; ali umsko razbiranje sveze medju onom pojedinačnom tragičnom trpnjom i obćim, u cjelokupnom sadržaju a najpače u završetku tragedije očitovanim etičkim redom svemirskim, privodi k spoznaji pravedne razmjernosti medju krivnjom i trpnjom, i upravo tim se smiri, pročisti čuvstvo tragične samilosti, a to je ona etička spoznajna ugoda, koja treba da izvire iz čuvstava pobudjenih tragedijom. Što Aristotel kaže, da je tragedijska umjetnina filozofijske naravi po tom, što ona prikazuje psihologijsku uzrokovanost čina, to se ima analogno primieniti i i na etičku pravednost tragične trpnje; jedno i drugo ima obćenito-spoznajnu vriednost, koja podaje ugodu najsavršeniju, umsku. Estetički užitak podaje tragična prikaza poglavito tim, što preokretnimi činjenicami svoga razvoja i začudno iznenadjuje i samilostju te strahom potresa, pa ipak ujedno, cjelokupnostju svojom, privodi k spoznaji psihologijske obuzročenosti dogodjajâ i etičke pravednosti njihovih učinaka sretnih ili nesretnih. Aristotelu je i istina i etičko dobro i estetičko liepo, pa tako i tragično liepo, tragična katarza, — ona prava sredina, koja uklanja ili izmiruje, sjedinjuje dva skrajna suprotka.

Kako psihologijsku obuzročenost i etičku pravednost tragična čina, tako motri Aristotel po onoj dialektičnoj trojnosti takodjer ćutnu naravnu uzajmicu onih osoba, koje dolaze u takov pogubni spor, da pobudjuje u gledaocu samilost i strah. Ako su po naravi neprijatelji, ili ako nisu ni neprijatelji ni svojaci oni, koji jedan drugome zadaje pogubnu bol, to ne pobudjuje — kaže Helenjanin — prave samilosti, nego tek njeko čuvstvo čovječnosti, koje ide svakoga stradaoca (to je ćutna filantropija, ne ona prijašnja etička, pravedna). To je jedna skrajnost. Ako su pak oni, koji su jedan drugome pogubni, po naravi najbliži svojaci, ter bi najveća ljubav bila njihovom naravnom ćutnom uzajmicom, to njihovo pogubno djelo pobudjuje u gledaocu ili ćutnu grozotu (μιαρόν, ne po obziru pravednosti nego po obziru ćutne naravnosti) — to je druga skrajnost, — ili pravo samilostno ganuće, a to je, izmedju pukoga filantropijskoga čuvstva i čuvstva grozote, ona sredina, koja dolikuje tragediji. Grozotu pobudjuje to, kad n. pr. sin otca naumice kani

Digitized by Google

ubiti (kao Haimon Kreonta), a i to, kad n. pr. sin majku (Orest Klitemnestru) ubija. Ne pobudjuje grozote, kad n. pr. sin otca — Edip Laja — ne poznajući ga ubija, a poslie prepozna, da je otca ubio: ta prepoznaja potrêsa samilostno. Ipak Aristotel drži taj način za niži stupanj tragične samilosti, jer kaže, da je najizvrstnije za pobudu samilosti to, kad n. pr. majka sina (Meropa Kresfonta) kani ubiti ne poznajući ga, ali ga za vremena prepozna i ne ubije. Čini se, kao da to ipak ne bi bio najizvrstniji način, pošto Aristotel u prednjem cap. 13. veli ovako: „Najljepša oličba tragičnoga čina ona je, koja prikazuje samo preokret sreće u nesreću, a tek za njom ide po ljepoti ona, — premda baš tu drugu drže njeki najljepšom —, koja prikazuje i okret nesreće u sreću za bolje osobe i okret sreće u nesreću za gore". Ali ta porječnost Aristotelova mogla bi se ukloniti tim, ako uzmemo, da bi po obziru etičke pravednosti prianjala grozota nesreći Meropinoj, kad bi ona, u zanosu najveće materinske ljubavi, doista i ubila neznanoga mladića, koji je neprepoznani njezin jedinac sin, a ona je, po zapletenih prilikah, psihologijski prisiljena držati, da je to ubojica njezina sina. A nesreći Edipovoj, što u neznanju ubija svoga otca, prianja — reć bi — ipak grozota (usudna) i po Aristotelovoj misli, pak će to biti razlog, za što Aristotel tako krepko ističe, da je ono strašno djelo Edipovo izvan sama tragedijina čina, t. j. nije sámo dogadjanje otcomora prikazano, kako psihologijski uzročno ili bezuročno (usudno) nastaje, a upravo to bi moglo pobudjivati grozotu u gledaocu, nego se kao davna činjenica tek odkriva i potresni se učinci tome odkrivanju prikazuju.

Kad Aristotel zahtieva etičku dostojnost tragična značaja; kad zahtieva psihologijsku obuzročenost tragična čina voljom činioca, a etičku pravednost njegove nesreće; kad iz samoga čina tragedijskoga izlučuje božanski ili usudni utjecaj i njeke grozotne paricidne činjenice; kad zahtieva, da bude tragični značaj prema općoj iliti poprečnoj ljudskoj naravi, tako da se i pjesnik, prikazivalac njegov, može posve zamisliti u njegova čuvstva i strasti, a i gledalac tragedije može ga razumjeti kao slična sebi: onda ćemo razložito reći, da je i po Aristotelu nemoguća prava tragičnost otcomora ili materomora, budući da se s njim ne može svezivati ni prava samilost ni prava katarza. A što Aristotel ipak donjekle ublažuje strogost svoje filozofijske dedukcije, dozvoljavajući grčkome pjesniku obzir na narodnu mitsku predaju grčku, to se ne može

Digitized by Google

primieniti i na novovječna pjesnika, kojemu je ona mitska predaja tudja i zastarjela.

Razmotrimo sad Sofoklova Edipa a posve u kratko njegova i Eshilova Oresta, pa ćemo na koncu natuknuti izporedbu Hamleta s Orestom.

Čin tragedije „Kralj Edip“ razvija se ovako. I. dio: redak 1—505. Tebanski kralj Edip, slavljen od podanikâ kao prvi čovjek na svietu, malne kao polubog, jer ih je prije mnogo godina izbavio bio moriteljice Sfinge, odgonenuv njezine zagonetke — a s toga su ga tada i zakraljili poslie umorenoga kralja Laja —, hoće i opet biti spasiteljem svojemu gradu, koji sad hara kuga i morija; za to je poslao svaka Kreonta k proročištu Apolonovu po savjet. Kreont donosi proročanstvo, da će kuga prestati, čim se kazni davni ubojica Lajev. Edip se daje na najpomnije traženje njegovo, pak za to prizove, po Kreontovu savjetu, i sliepca proroka Teireziju, da bi odkrio krivca. Kad žestoki i strastni Edip proroka radi njegova uporna nećkanja osumnjiči, da je sukrivac ubojičin, a prorok mu odvraća, da je on — Edip — glavom traženi ubojica, Edip ga opet okrivi, da je tu potvoru izmislio s njim Kreont, težeći na kraljevstvo; prorok naviešta Edipu, da će se skoro odkriti sva užasna djela njegova. Na to sbor izvodi svoje lirske kitice, a završuje, da nikako ne može vjerovati u Edipovu krivnju. II. dio: r. 506—883. Srditi Edip naredjuje, za onu potvoru, Kreontu smrtnu kazan, ali ga ublaži zagovor žene Jokaste, Kreontove sestre, i molba sbora; tuj mu Kreont kaže: da su ljudi takove srdovite ćudi na nesreću sebi i drugim (r. 661—663). Jokasta, hoteći Edipu dokazati ništavost proricanja Apolonovih svećenika, pripovieda, kako je njekoć kralju Laju, prvome joj mužu, bilo proročeno, da će ga ubiti sin, ali su ga u istinu ubili razbojnici na trorazpuću, a sin je odmah po rodjenju bačen u pustoj gori. Edipa stane podilaziti groza radi sličnosti Lajeve smrti s njegovom njekadanjom žrtvom. On je — tako povieda svoje tajne ženi Jokasti — njekoć od svoga otca Poliba, vladara korintskoga, bivši njekim pogrdjen da nije rodjeni sin Polibov, potajno otišao pitat glede toga Apolonovo proročište, a ono mu odgovorilo samo to, da će ubiti otca svoga i oženiti se majkom; za to se je on klonio Korinta, bludeći po svietu samotan, no na trorazpuću ubio neznana starca i sve mu pratioce, jerbo ga starac bio razsrdio; sad ga poduzima groza, nije li taj starac bio glavom kralj Lajo, i ne će li on jednoć pogubiti i otca Poliba i oženiti se majkom Meropom. Žena

Digitized by Google

Jokasta miri ga, jer, po svih viestih o smaku prvoga joj muža Laja, nije ga ubio jedan sam, nego više njih, niti je s Lajem izginula sva pratnja, nego jedan jošte živi kao pastir; nije Laja ubio sin, jer je taj davno, odmah po rodjaju, bio poginuo —: dakle proročke rieči ne vriede ništa. Jokasta je bez ikakve bojazni, a strah Edipov razpršit će onaj pastir, kojega naručuju preda se. Sad sbor u svojih strofah izriče misli, znatne po ideju ove tragedije: da je sretan, tko čist uzčuva u riečih i djelih pobožnu smjernost i vjernost prazakonom nebeskim, a koga hybris preuznese ter on osili, taj, uzvinuv se do najviše slave i moći, strovali se u bezdan; a evo prastara rieč bogovâ o Laju drži se (Jokastom) za pustu tlapnju, ter gasne Apolonova njekadanja slava, i, što je božansko, gine. III. dio: r. 884 do 1078. Jokasta, ne mogav umiriti Edipa, traži žrtvom pomoć u Apolona. Ali kad glasnik iz Korinta javi, da je Polib umro, kliče Jokasta (r. 919 i 920): „Kuda li ste vi, božanske rieči?“ a malo za tim Edipu (r. 926): „Gle, što je od veljeg božanskoga proricanja!“, pak i sam Edip njoj (r. 937/8 i 944/5): „Za što, ženo, još marimo za proročište? Proročke rieči ne vriede ništa“. A malo za tim kaže njemu Jokasta (r. 950–956): „Ničesa se ne ima bojati čovjek, kojim vlada slučaj, a ne vodi ga bistrovidna slutnja; najbolje živi bez brige, kako dodje... Lako snosi breme života, tko sve slutnje i kobi drži za ništa“. Kad korintski glasnik Edipovu bojazan — radi njegove matere u Korintu — razbija odkrićem, da Edip nije Polibov sin, nego da ga je sam taj glasnik donio Polibu s gore Kiterona, gdje mu ga bješe, kao pastiru Polibovu, predao Lajev pastir; pa kad sbor nadovezuje, da je taj pastir isti onaj, kojega su Jokasta i Edip pozvali preda se, da bi razjasnio smak Lajev na trorazpuću: Jokasta progledava svu strašnu istinu, i s grozom puti Edipa, neka ne iztražuje dalje; kad pak Edip misli, da se to ona, kraljica, stidi njegova prosta porieklа, ona odlazi u groznom očaju s klikom: „Ne saznao nikad, tko si!“. Edip hoće doznati svoje porieklo, ne mareći, što se ponosita žena stidi prosta roda njegova, ali on ne ćuti poniženosti, „ako je sin Tychi (Kobi), dariteljki sreće“, a sbor se zanosi nadom, da će se sad dokazati gora Kiteron slavnim rodištem Edipu, kao sinu nimfe i boga. IV. dio: r. 1079—1196. Edipu, uz kojega je onaj korintski glasnik,

Digitized by Google

dolazi prizvani stari pastir Lajev. Edip izpituje obojicu, a kad stari Lajev pastir ne će svega izkazati, zaklinjući kralja, neka ne traži dalje, prisili ga srdovita prietnja Edipova bojem na mučno postupno izkazivanje ciele strašne istine: da je sam Edip ono diete Lajevo, koje je on kao pastir na Kiteronu imao pogubiti, ali ga je od smiljenja predao Polibovu pastiru iz Korinta, istome sada nazočnome glasniku odanle. Tako se dovršuje k jednu i prepoznaja i peripetija Edipova, ali obilježno je, da Edip u taj čas, gdje spoznaje svu grozotu, da je u neznanju počinio otcomor a prekrv s materom, ne kaže te grozote izriekom, nego metonimijski prikriveno, a odmah naviešta i svoju osljepu: „O bozi, bozi! sve sad na dan izlazi! O svjetlo, zadnji put te danas gledam ja, koj niče, iz kog ne trebaše, — sdruži se, s kim ne smjede, — i ubi, koga ne smjede". Sbor završuje taj peripetijski dio strofami, koje su sadržajem znatne za ideju ove tragedije: „Vi koljena ljudska, ah vi, koji živite u svjetlu, vi ste kao puko ništa! Jer koji samrtnik uživa sreće više, nego koliko mu tlapnja daje, dok se iz tlapnje ne strmoglavi? Tvoja grozna kob, Edipe jadni, kaže mi, neka nikoga na zemlji ne cienim sretnim. Ti, nad divotu veličajni, dovi se svrsi i steče sreću nad sve sreće, kad svlada zagonetnu Sfingu i spas bi mojoj zemlji i zakralji se. A sad gdje ima nesretniji čovjek?... Ti me povrati životu, a ti mi opet zastrie oči snom". V. dio: r. 1197 do 1492. Dvoranin kazuje sboru, da je Jokasta počinila samokrv, Edip si izkopao oči, i da hoće u progon, izkazav puku, što je on. Dodje Edip. Treba iztaknuti to, da *sbor* ne govori o groznih Edipovih prijašnih činih, nego o sadanjoj osljepi njegovoj, a o prijašnoj grozoti jaduje jade sam Edip, izriekom sad govoreći o svojem groznom otcomoru i o groznom braku s materom, ali odbijajući svu užasnu nesreću svoju koje na sebe koje na usud (r. 1311/2 a tako kaže i sbor u r. 1314), pak zahtieva svoju kazan. Kreon sažalno naredjuje, neka se opet pita proročište Apolonovo, što da se čini s Edipom, i veli tomu (v. 1407): *„sad i ti vjeruješ u rieči boga"*, *a Edip to potvrdjuje.* Tragediju završuje sbor riečmi, koje su znatne za ideju njezinu: „Tebanci druzi, to je Edip, gledajte, koj velje riešiv zagonetke kraljem bi, svi slavljahu mu sreću i zavidjahu, a

Digitized by Google

sad kê nesreće ga pokri val! S tog zemlje sina nikog, koj još čeka dan, dan zadnji svoj, ne hvali sretnikom, dok svrsi žića ne stigne a bez jada".

Ja mislim, da Sofoklova tragedija „Kralj Edip" ne prikazuje upravo tragičnost otcomora (nekmoli tragičnost prekrvi s materom), nego tragičnost obće ljudske ništavosti, ***kad*** se čovjek, u dobru i slavi, ponese svojim umljem i svojom srećom nad nebeske prazakone, koji nalažu pobožnu smjernost, pa — to je Sofoklova helensko-vjerska osebina — zahranjuju čovjeku i priezir proročansva božanskoga. Kao najočitiji primjer tomu prikazuje Sofokle mit o Edipu, ali čin tragediji nije sam otcomor nego kasno odkrivanje njegovo; a Sofokle prikazuje kod toga značajnu ćud Edipovu tako, te biva očito, da njegovo grozno nedjelo, premda je sámo počinjeno u neznanju, nije toliko usudom povodjeno, koliko njegovom srdovitom, neobuzdanom, kadšto do neštovanja bogovâ preponosnom ćudju uzrokovano; ta zašto je, premda ga je proročanstvo moralo uzprezati od svakoga ubojstva, onako srdovit išao ubijat neznana starca i pratnju mu, a iole bez nuždne samoobrane, više sam kriv nego li nekriv svadji? Premda Edipov otcomor nije neposredni nego posredni — u pozadje vidika potisnuti — predmet tragedijin, ipak grozota toga davnoga nedjela probija to polaganim odkrivanjem to časovitim zakrivanjem njegove davne zbiljnosti, a napokon strašnim grizodušjem poslie odkrića njegova; radi te grozote konac tragedijin ne dovija se katarze, niti se — po našem ćućenju — može doviti. Sofokle je, prema narodnome helenskome mitu, koji našemu srcu nije priman i pristupačan, izveo katarzu za „Edipa kralja" istom u sljednjoj tragediji „Edip na Kolonu", gdje se pokajnik Edip napokon uzvisuje u heroja zaštitnika gradu Ateni. Tuj je helensko mitsko vjerovanje i napose atensko rodoljubno vjerovanje toli odlučno za tragičnost Edipovu i za katarzu njegove tragičnosti, da se iz Sofoklovih dvaju Edipa nipošto ne može izvoditi, da je otcomor u istinu objektivno tragičan, sposoban za katarzu.

U izvedenoj obilježbi Sofoklove tragedije o Edipu razlozi su, zašto ne pristajem uz mišljenje uglednoga stručnjaka Wilamowitza (Griechische Tragödien, übersetzt von W., I., 1. Sophokles Oedipus). Izvadit ću jezgru njegove ocjene i pridati joj po koju opazku. Edip nije — piše W. — ništa kriv. Starac, kojega je on ubio na razkršću, bješe navalio na nj. Dakle grozna nesreća stiže

Digitized by Google

čovjeka posve nedužna: to je Sofokle naumice tako prikazao. Eshil je bio, prema svome vjerskome čuvstvu, i u tu priču unio umjeru medju krivnjom i kaznom. Sofokle je prikazao drugačije, jer je drugačije ćutio, pak hoće, da i mi drugačije ćutimo. On pokazuje, kako čovjek bez i najmanje subjektivne krivnje može počiniti nješto, što je objektivno najgadnije, otcomor i prekrv, pak onda mora i posljedice podnositi. (— Ja mislim, da tekst „Edipov“ pokazuje, da Sofokle nije htio prikazati Edipa posve nedužna. Kad se čita Edipovo pripoviedanje Jokasti, kako i zašto je on ubio neznanoga starca i pratioce mu, onda se nipošto ne može priznati istinitost onoj tvrdnji Wilamowitzovoj. —). U tragediji „Edipu“ ne utječe nikakov bog upravce u čin. Doduše Apolonova proročanstva pokreću dogodjaj, ali Apòlon ne čini ništa i nije ništa učinio, nego je samo naviestio istinu ljudem, istinu i o budućnosti njihovoj, koja je poznata njemu sveznaocu. Ali tim on ne uzrokuje njihove budućnosti, ter se slobodna volja i odgovornost ljudi ništa ne umanjuje tim, da božanstvo zna, što će oni htjeti i što će oni činiti. (— Kako se mogu te izreke složiti s onimi prednjimi o podpunoj nedužnosti Edipovoj? Ili zar je Edip odgovoran samo za činjenice svoje u tečaju same drame, a nije za prijašnje, t. j. za ubojstvo Laja? Ili zar nije odgovoran ni Edip ni proročnik bog, nego vlada slieпi usud ili slučaj? Ali kako je onda čovjek odgovoran za svoje čine? —). Edip kaže isti nauk koji i sbor, a to je Sofoklov nauk, naime: čovječe, spoznaj sebe, što si, spoznaj svoju nemoć i ništetnost svoje sreće. Mogla bi se ta tragedija zvati tragedijom o ništetnosti ljudske sreće. (— Da to nije podpuna Sofoklova misao, to će sam W. poslie priznati. —) Za to nam potresa dušu sva bieda čovječanstva, ter s grozom nam postaje svjetitom naša vlastita zemaljska ništetnost. Pod tim dojmom ginu sve, bud kako mudre, estetične teorije o tom, kakova treba da je značaja tragički junak, pak o strahu i samilosti, o tragičnoj krivnji i pravdi, i o izmirnom završetku. Nije nas briga, može li se onaj dojam zvati tragičnim, može li se estetički opravdati: on obstoji, ćutimo ga, ćutimo božanstvo (!) poezije, jer ona je jača od nas. Ali ona je užasna, ona je bez ikakve utjehe, ona nas posve na tla obara. (— Čemu sve to, kad sliedi sad ovo, što sliedi? —) Nije vjerojatno, da je Sofokle htio polučiti onaj dojam, a jamačno je, da on nije ćutio onako; jer u njega je bilo i ono, što ga je opet uzdiglo s talâ: a to bijaše njegova žarka vjera („religioznost“). Njemu ne dostajaše, kako ni mnogim drugim ljudem duboke vjere

Digitized by Google

(— u praedestinaciju? —), pojam pravednosti kao razmjernosti medju krivnjom i trpnjom. Sborna pjesma (— redci 874 do 883 —) kaže, da, tko niječe istinitost delfskih proročanstvî, taj ruši temelj vjerozakonu. Bilo i kako žalostno (— t. j. nepravedno? —), Edip mora propasti, jer inače bi se pokazalo, da bozi nisu svemoćni (— sveznali? —); zar da ih čovjek uči, što im je činiti? To je vjera Sofoklova. (— Mislim, da W. ne izkazuje pravi smisao onih sborovih redaka, ne obaziruć se na njihovu svezu s tik prednjimi redci 864—873, koji kažu, da bozi — a s njimi Dika (Pravda) — kazne moralnu krivnju. —) Napokon kaže W., da tragedija „Edip", kod prve glumske prikazbe, nije stekla nagrade — jer da možda bijaše i za Atenjane dojam njezin odviše grozan, a istom od Aristotela je to najsavršenija izmedju Sofoklovih, pače. po sudu mnogih, izmedju svih bud čijih tragedija.

Od Wilamowitza objektivnije sudi uglednik Christ u „poviesti grčke književnosti" (god. 1898.), veleći ovako na str. 237.: „Sofokle je tim, što prikazuje veću povodjenost čovjekove sreće ili nesreće njegovom moralnom voljom, ublažio staro vjerovanje u slepi usud. Nije Sofoklu puka alegorija, kad u Edipu na Kolonu (r. 1381) pridaje Zevsu, kao vladaru svemira, Diku (Pravdu) za družicu sudinju. Ta Sofoklova vjera u moralni red svemirski i njegovo smjerno poštovanje vječnih zakona plemenite čovječnosti očituje ujedno njegovu duboku religioznost, s koje ga stari viek hvali, a po kojoj je on smjerno vjerovao u sama proročanstva". Što Christ napose govori o Edipu (str. 244/5), to se u nječem slaže a u nječem ne slaže s onim, što sam ja razložio. Jezgra njegova mnienja ova je. „Edip je usudna tragedija. Stara tebanska priča o Edipu bijaše kao stvorena za tragičku prikazbu. (Christ hoće to potvrditi napomenom iz Arist. poet. cap. 14; ali tuj rieč „mythos" — koja je u toj poetici tehnički izrick za tragedijski čin — jamačno znači dogodjajni sadržaj Sofoklove tragedije, a ne priču.) Sofoklova tragedija prikazuje čin s gotovo nenadkrivljivom napetostju i potresnostju. Ali dvojim, da je pjesnik dosta nastojao takodjer o izmiru, o katarzi, te zadovoljio više shvaćanje usuda i moralnoga reda svemirskoga. Glede toga treba priznati, da je pjesnik, kao sapet predajnom pričom, staro vjerovanje u slepi usud više upotriebio nego li u drugih svojih dramah. Ali on je u drugu ruku ipak i ublažio strašni dojam usudnosti obilježbom Edipova značaja; taj je preko mjere samovoljan i srdovit, pače prezire i proročanstvo bogovâ, pak tako ga ne stiže težka kob bez ikakve

Digitized by Google

krivnje njegove“. Sto Christ kaže — a slično i Wilamowitz —, da Aristotel u poetici najčešće spominje „Edipa“ kao uzor tragedije, to se ima ublažiti dodatkom, da se u poetici spominje „Edip“ kadšto samo kao primjer, a ne kao uzor. Ništa osobito zamašna za shvaćanje „Edipa“ ne bismo mogli napomenuti iz III. svez. Croiset-ova djela „Historie de la littérature grecque“; iztičemo strane 239, 244—249.

Pokratko ćemo prikazati, da Orestova materomora nije uzvila do tragične katarze ni Eshilova ni Sofoklova vještina. Po najstarijoj grčkoj priči nije Orest ubio majke svoje Klitemnestre, nego samo zavodnika njezina Egista, krvju njegovom osvećujući svoga oca Agamemnona, kojega bješe Egist sam, bez Klitemnestre, umorio. Da je Klitemnestra umorila muža svoga Agamemnona, a onda sin im Orest izveo na materi krvnu osvetu za otca po zapoviedi Apolonova proročišta, to su tek poslie izhitrili grčki pjesnici. Eshil je sve to razvio u trilogiji, gdje je prva tragedija smrt Agamemnonova, druga smrt Klitemnestrina, a treća razgrješitba Orestova božanskim sudom. Najprije ću naznačiti, kako je Sofokle prikazao Orestov materomor, a onda, kako je to prije njega izveo Eshil, čijega Oresta ću u zaglavku izporediti s Hamletom.

Orestov materomor prikazuje Sofokle u tragediji Elektri, ali tako, da je prikaza toga nedjela u pozadje potisnuta a prvenstvo ima ganutljivi čin, koji se tiče Elektre i brata joj Oresta, ter njima, njihovoj prepoznaji. pripada i preokretni dio tragedije. Čin „Elektre“ razvija se ovako. I. dio: redak 1—499. Početak prikazuje Oresta, kako je iz tudjine poslie mnogo godina došao kući s odgajateljem svojim i s Piladom pobratimom, da po zapoviedi Apolonova proročišta osveti svoga oca, kazneći moritelje njegove (izriekom ne spominje majke), a to će izvesti, po savjetu proročišta, oprezno, kažući se izprva donosiocem smrtnoga pepela Orestova, a najprije će na otčevu grobu izvršiti upokojnu žrtvu. (Poslie tih uvodnih 86 redaka nema Oresta sve do redka 1076.) Ostali prvi dio zapremaju Elektra, sbor, i sestra joj Hrizotemida. Elektra tuži težke jade, čezneći za davno nevidjenim bratom, koji bi osvetio oca, i trpeći nevolju, kao robinja, od mržnje materine i Egistove, koji, kletnik, na istom kućnom žrtveniku žrtvuje, pri kojem je umorio oca joj, pak priestol posvojio. (Elektra prvi put u redku 271 kaže za majku svoju, da je i ona umorila otca joj). Jadnici ponestaje nade, da će joj brat ikad doći. Kad sestra joj Hrizotemida prolazi noseći na grob otčev upokojnu žrtvu — od matere, prestrašene

Digitized by Google

kobnim snom, Elektri je to mrzko; priegorna i pokorna, sestra ju svjetuje, neka uzpregne svoje tugovanje, jer da će ju inače Egist, čim se iz polja vrati u dvore, zatvoriti u daleku pećinu. Elektra ne će odustati od jadovanja za otcem i bratom, nego radje i umrieti, ali prije će osvetiti otca; na njegov grob šalje po sestri, koja odustaje od predavanja materine žrtve, uvojak svoje kose. Sbor sluti iz prestravnoga sna Klitemnestrina, da se približuju osvetnice Erinije. II. dio: r. 500—848. Klitemnestra nosi pomirne dare Apolonovu kućnome žrtveniku; kad Elektri kaže, da je Agamemnona ubila Dika (Pravda) njezinom rukom, jer je on kćer (Ifigeniju) okrutno i himbeno žrtvovao bogovom za tudju korist, Elektra joj iztiče strahotu njezina umorstva a okrutnost joj prema sebi, kćeri, i prema sinu Orestu, koji je djetetom morao bježati od nje u tudjinu; priznaje zlost svoju prema njoj, ali kriva je mati, ter „iz djela zla zlo djelo opet izhodi". Klitemnestra joj prieti, da će ju, čim se Egist vrati, stići kazna, pak se moli Apolonu, žrtvujući mu, neka nju zaštiti a uništi neprijatelje joj (misli sina Oresta i kćer Elektru). Sad dolazi (r. 644) neprepoznajni Orestov odgajatelj i javlja nesretnu Orestovu smrt u tudjini pri svetčanoj utrci; Klitemnestra izprva kao da ćuti materinsku žalost, ali onda izriče svoju radost, što je sad lišena neprestanoga straha od osvetnika. Elektra, ostavši sama sa sborom, žudi sebi smrt, a sbor vapi kaznu okrutnici a žali nesretnicu. III. dio: r. 849—1071. Sestra Hrizotemida preradostna kaže Elektri, da je Orest došao, jer je ona na otčevu grobu našla kao upokojnu žrtvu uvojak vlasî, koji mogu biti samo Orestovi; Elektra obara njezinu radost u tugu, jer da je očevidac javio smrt Orestovu. Pošto nema više nade u osvetnika Oresta, Elektra zanosno nuka Hrizotemidu, da bi zajedno ubile Egista *(ne majku)*, a tim se odužile otcu i bratu ter slavu stekle. Blaga sestra odbija od sebe krvavi neženski posao, svjetujući Elektru, neka i ona priegorno podnaša nuždu; sbor hvali takov promišljeni razbor, ali Elektra, kojoj je mrzak savjet kukavštine, izjavlja, da će ona sama ubiti Egista; završuje sbor umnim razmišljajem. IV. dio (peripetijni): r. 1071—1293. Orest i Pilad donose Elektri, koja dakako ne može poznati odrasloga brata, ne vidjevši ga od djetinstva, žaru s pepelom tobože Orestovim. Elektra, primajući žaru, izvodi divnu tužaljku za poginulim bratom, iz koje samo za čas probijaju oštre riječi, „da se sad neprijatelji smiju te zla majka bjesni u radosti divljoj"; ona žudi svoju smrt, da bi se sdružila s bratom. Ganuće Orestovo, videći očaj sestre, „robinje u one, koja

Digitized by Google

se zove majkom a majci slična nije“, privodi k divnoj anagnorizi i peripetiji (r. 1196—1201); ganutljivu blaženost sestre i brata ne muti ni jedna rieč o nakani materomora, nego Orest samo kaže: „Ja dodjoh, kad mi bog naredi doć“, a sestra: „Što bozi tebe poslaše u dom, u tome vidim božje vlasti jav“; još se ponukuju na oprez u postupku. V. dio: r. 1294—1472. Iz dvorova dolazi odgajatelj Orestov, preporuča oprez; poslie ganuta radovanja Elektrina starcu spasitelju doma, taj kaže (r. 1335), da je sada čas djelu, dok je u dvorih sama „kći Tindarova“ (ne kaže „Klitemnestra“, nekmoli „majka“). Pomoliv se Apolonu ulaze u dvore Orest i Pilad; posve kratki prizor od pukih dvadesetak redaka (1370—1390) tiče se umiranja Klitemnestrina izza pozornice, a strahotu negledanoga djela odaju iz nutra vapajne kratke rieči majčine, a vani na samoj pozornici ili strašne rieči Elektrine (n. pr. one razglašene: „još jednom udri, možeš li“, r. 1382) ili označni sborovi uzklici, kao (r. 1380/1): „Danas te usud uništuje, stari dome vladarski“, i: „Izvršila se kletva.“ (r. 1384). Četverostruko obširnije prikazani su posljednji časi Egistovi (od 1393 do 1473), kojega napokon izvode u dvore na smrt.

Premda je Sofokle s velikim tankoćutjem u Elektri što više u pozadje potisnuo temu materomora, a druge, mnogo blaže ter čišće ganutljive činjenice — najpače ganuće tužne sestrinske i bratinske ljubavi — učinio pretežnim prikaznim predmetom tragedije Elektre; premda prvakinja u tragediji, Elektra, ni ne pomišlja o materomoru, kad drži, da je po smrti bratovoj ostala na njoj osveta za umorenoga otca, nego nakanjuje ubiti samo Egista; premda se je pjesnik, jamačno naumice, što više uklanjao i samome napominjanju materomora izriekom: ipak Elektra ne polučuje katarze, jer je ne dopušta grozota paricidija. U čem se to moje shvaćanje Elektre razlikuje od drugih, razabrat će čitalac, ako n. pr. pogleda napomenutu Christovu poviest grčke književnosti, svez. III., pag. 242/3.

U Eshilovoj prikazi Orestova materomora, u Choeforah t. j. srednjoj tragediji trilogije, razvija se u glavnom i sprednjem prikaznom vidiku ono, što je kod Sofokla u pozadju, a medjusobica Elektre s Orestom uzgredna je, ter spoznaja njihova biva već u redcih 212—232 (a tragedija ima ih 1076). Ali Eshil je prikazao strašno grizodušje Orestovo na koncu poslie osvetne izvršbe, muku njegovu od kaznilicâ Furijâ, — što je Sofokle posve izostavio —, a u njekolikih razvojnih časih čina (pak i u izvršnom

Digitized by Google

času) težku, duševnu muku Orestovu glede odluke na osvetno nedjelo, premda mu je ono bog Apolon zapovjedio pod najstrašnijom prietnjom (to kazuje Orest Elektri u r. 269—297). Na nedjelo nuka ga ponovice sbor, poimence vodilja sborna, u izvršnom času Pilad, a prije uza sbor i Elektra, koja je u početku bila, još neudružena s Orestom, onako plaha i priegorna kao Hrisotemida Sofoklova, ter govori u r. 122 sboru: „dopuštaju li bozi krvnu osvetu?“, a u r. 124: „na nemoćnih je ostanula bol, ne osveta“. I Eshil se uklanja, što više može, izriečnome napominjanju materomora, pa s toga se gdje što, najpače u Orestovih riečih, kaže mjesto „majka“ samo „ona“. Orest u r. 405—409, pošto ga sbor sokoljaše na krvavo nedjelo, vapi: „Vaj, očajavam! . . . O bože, bože, gdje je izlaza mi?“ Pošto ga sbor i Elektra nukaju, neka ne oklieva, poviedajući mu, što je sve trpio Agamemnon a što Elektra, on vapi: „Jao meni! Koli je sramno, što mi kazujete! Dakle neka bude, nek ‚ona‘ trpi za sramotu otčevu . . . Bozi hoće to, i moja ruka hoće. Ja hoću, ja ću učiniti, ma i propao od toga . . . Krv za krv!“ Orest zove otca iz groba, neka dodje gledat borbu, nek se sjeti svoje krvave kupelji. Kad mu vodilja sborna kaže, nek ide na djelo, budući da mu se je srce ohrabrilo na nj, on još oklieva i, kao čeznući za tim, da bi se krivnja materina pokazala kao donjekle okajana, odgovara sboru (r. 514 do 521): „Hoću, al’ samo da te još pitam nješto. Zašto je ona poslala upokojne dare na otčev grob? Što hoće tim? Častiti ga, pošto neprebolno udari ga?“ Tek pošto mu vodjica sborna povieda o prestravnom snu, koji je Klitemnestru ponukao na onu grobnu počast, utvrdi se Orest u zapovjedjenoj mu od boga odluci, ali ni tad ne govori izriekom o umoru materinu nego samo o Egistovu. Javiv Klitemnestri tobože svoju smrt, bude opet (nenazočan) nukan sborom na djelo (r. 840/3): „Glas otčev neka govori iz tebe, ojunači se, na djelo spasno pregni, bud sviet te proklinjao“. Prvi pogine Egist u dvorih. Kad čuje to Klitemnestra, zapovieda, da joj se donese ubojna sjekira, (kojom je bio umoren Agamemnon); a kad dodju iz dvora Orest i Pilad, ona mu, razgaliv prsa, veli (r. 896): „Poštedi ova prsa, dietc moje; ona su te dojila“. Orest spusti mač i kaže Piladu: „Što da činim? Smiem li štedit majku?“ A Pilad njemu: „Hoćeš li zaboraviti Apolonov riek, svetu delfsku zapovied? Zakletva je tvoja neprekršna“. U oduljem dvogovoru s materom, kad mu ona kaže: „zar majku, sine, umoriti hoćeš?“ on odvraća: „ne ja, — bog zna —, no sama

Digitized by Google

ti si moriteljka svoja“ (r. 922/3). U završetku tragedije (r. 973—1076) Orest, stojeći uz oboje mrtvaca, a držeći u ruci onu krvavu odjeću — (ona je zamašna u svakom pučkom običaju krvne osvete) — u kojoj je otac mu bio umoren, govori sabranome puku za svoju obranu, spominje najpače, da ima Helios na sudu braniti pravednost njegova materomora, pa onda sebe pita: „Je li bila kriva? Doista kriva? Odjeća je dokaz.“ Pak preuzima: „Moje pobjede krvna krivnja pada mi težko na srce! Kako će se svršit, ne razumiem. Kola moje duše izlaze iz kolotečine. Iz ruke padaju mi vodjke sviesti. Pred srcem groza sjedi i hoće mi svoj pjevat pjev, a srce žudi plesat po grozote napjevu. Dok sam još pri sviesti, kazat ću vam: vlastan bijah ubit majku, koja proli otca krv. Apolon me je zadahnuo voljom i hrabrostju na djelo. Ako učinim, reče bog vidovni, nitko ne će me sa zločina krivit; ako li ne učinim, nareče mi kaznu — ne ću je izreći, ničija misô ne domisli tih mukâ!“ Kaže, da ide u jad kao prosjak, milost moleć u sielu Apolonovu. Na tješenje vodilje sborne govori u nastupu grizodušnoga ludila: „Ha, ha! Kakove su to žene, kao Gorgone, u plaštih ponoćne sivine? O glavah im se trzaju spletovi gujâ!“ Vodilja: „Prividjaj te straši“. Orest: „Vi ne vidite njih. Ja ih vidim: tu — i tu!“ Orest od Furijâ gonjen odtrči, a sbor završuje: „Što će biti konac? Jedva zadriemav, opet probudi se bies prokletstva i bjesni — kuda? kuda?“

Ne ću govoriti o tom, da k toj veleumnoj tragediji Eshilovoj ne donosi katarze sljednja te završna „Eumenide“, onakove katarze, koja bi dostajala ljudskome srcu, prosvietljenoj etici, nego donosi samo mitsko tobožnje razgrješenje Orestovo, odrješenje njegovo takovim sudom bogovâ, čija odluka ostaje, pravo reći, neodlučena. Problem katarzne tragičnosti Orestove nerješiv je, što o Orestiji pisao da pisao ugledni Wilamowitz, n. pr. u završnom članku II. svezke „Griech. Tragöd.“ pag. 312/3: „Orestija je velepjesan o božjoj pravednosti i milosti“. Ne, nije to. Ni noviji pjesnici, koji su obradjivali Oresta ili Edipa, nisu postigli, što su stari grčki ostavili neriešeno, pače oni su — pred objektivnim estetičkim sudom — to više morali još zaostati za grčkimi, što je viša kršćanska a i neizhitrena filozofijska etika nad etikom helenskih mitâ. Izostaviti mi je ovdje dokaze za tu moju tvrdnju. Za Götheovu „Ifigeniju na Tauridi“, inače divnu, samo ću spomenuti uvjerenje svoje,

Digitized by Google

da je osobno razgrješenje Orestovo u III. aktu „Ifigenije“ psihologijski skok, nutarnje čudo, usviestni deus ex machina.

Nije Orestija ono. što kaže na spomenutom mjestu Wilamowitz. Da nije i ne može biti, to mi kažu Shakespearova djela, napose u „Juliju Caesaru“ njegova prikaza Bruta, kojega bi i Shakespeare bio mogao po riečih „et tu mi fili, Brute“ izhitriti onako, kako je poslie učinio tobožnji izpravljač njegov Voltaire; ali Shakespeare jamačno nije htio prevršivati tragičnosti, zastraniti u bezkatarznu tragičnost. Zašto u njega ne ima lica poput Edipa ili Oresta? Ima Hamlet, a to je Orest prečišćen u lik doličan sviesti kršćanskoj ili filozofijskoj. Koliko se razlikuje starodavna kruta mitska zapovied krvne osvete, ma bilo na kom, od etike, koja se u Shakespearovih djelih ogleda, toliko se razlikuje Hamlet od Oresta. U njekih prizorih i izrekah u Eshilovoj tragediji „Choephore“ ima toliko sličnosti s „Hamletom“, da bi čovjek rekao, da se je Shahespeare obazirao na Eshila, ili pak da se je genij njegov za čudo sastao u koječem s genijem davnoga helenskoga prednjaka.

Da izporedbu samo natuknem, napomenut ću ovo. Hamletu ne nalaže Apolonovo proročanstvo krvnu osvetu otca, nego duh otčev; ali i Orest saziva otca na grobu njegovu. Hamletu zapovieda otčev duh krvnu osvetu na moritelju svome, ali zabranjuje povrjedu majke; majka Hamletova niti nije Eshilova Klitemnestra, nego ona iz najstarije priče grčke, u kojoj je Egist sličan Hamletovu stricu Klaudiju. Oklievanje Hamletovo, da izvrši osvetu naloženu otčevim duhom, naličnо je oklievanju Orestovu; Orest posumnja kadšto o krivnji svoje matere, a Hamlet o istinitosti duhove izjave; nikad ne posumnja Eshilov Orest, nije li mu zli duh zapovied osvete prišapnuo — kako to jednoč posumnjava Hamlet —, ali Euripid je nazvao vragom a ne bogom onoga, koji je Orestu naložio materomor. Orest se pretvara drugim nego što jest, varkom se služi, da uzmogne izvršiti svoje djelo, a ludilo ga poslie djela spopada; Hamletu je varkom tobožnje ludilo, a gluma sredstvo za doznaju istine. Sjeta Hamletova nalik je sjeti Orestovoj; i jedan i drugi pretežko ćuti breme naložene krvne osvete. I Orest i Hamlet izlažu se pogibli, da ih preteče udar krivacâ; i jedan i drugi dolaze iz tudjine, da ih snadje nesnosljivost, nerješivost strašna zadatka. No Hamlet je Orest preporodjene prosvjete: u Hamletu paricidij je izlučen, pače i onaj, koji bi se na stricu vršio, izlučen je sinovskim obzirom na majku; majka je Shakespearu svetinja, kakono i priprostoj narodnoj pjesmi našoj, koja veli: „mila majčice, biela cr-

Digitized by Google

kvice“. Utješno je, da se je Orest preobrazio u Hamleta, a da Edip nema samonikle analogije u novovječnoj tragediji, nego ima samo patvorinâ pod vlastitim imenom. A posve je površna prispodoba Wilhelma Christa u napomenutom djelu (III. 245, opazka 3.): „Iz novovječne književnosti nijedno djelo ne naliči na Edipa Sofoklova više od Shakespearova ‚kralja Leara‘; ali je veliki Britanac ne samo sbio sadržaj obaju Edipa, naime i osljepu i smrt kraljevu, u jednu tragediju, nego je tim, što je upleo sličnu sudbinu obitelji Glostera, napravio čin zapletenijim i krućim (njem.: krasser)“.

Digitized by Google